

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloos osakond
Eesti ajaloo õppetool

Tiiu Kreegipuu

**Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel
1944-1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel**

Magistritöö

Juhendaja: Tõnu Tannberg, PhD

Tartu 2005

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
Töö eesmärk ja kasutatavad põhimõisted	3
Periodiseerimine	7
Allikad ja historiograafia	12
Teoreetilisi ja metodoloogilisi lähtekohti nõukogude perioodi uurimisel	21
1 EESTI NSV KULTUURIPOLIITIKA ÜLDISED PRINTSIIBID JA RAKENDUSMEHHAANISMID	
AASTATEL 1944-1954	25
1.1 Üleliidulise kultuuripoliitika skeemi ja printsiipide kujunemine pärast Teist maailmasõda	25
1.1.1 Ideoloogilise surve tugevnemine pärast Teist maailmasõda.....	25
1.1.2 Üleliiduline kultuurielu juhtimise skeem.....	27
1.1.2.1 Kultuurivaldkondi juhtinud asutuste süsteem.....	27
1.1.2.2 Kultuuripoliitika rakendusmehhanismid.....	29
1.2 Nõukoguliku kultuuripoliitika rakendamine Eesti NSV-s	32
1.2.1 Nõukogude ideoloogia juurutamise eripärad Eesti kultuurielus.....	32
1.2.2 Eesti NSV kultuurielu juhtimine partei kaudu.....	33
1.2.3 Eesti NSV kultuurielu juhtimine valitsusasutuste kaudu.....	35
1.2.4 Loomeliidud nõukogude kultuuripoliitika hoobadena.....	40
2 TRÜKIAJAKIRJANDUS KUI NÕUKOGUDE KULTUURIPOLIITIKA ELLUVIIMISE VAHEND	44
2.1 Trükiajakirjanduse suunamise ja juhtimise üldine skeem	44
2.1.1 Ajakirjanduse roll nõukogude ühiskonnas.....	44
2.1.2 Trükiajakirjanduse juhtimise mehhanismid.....	45
2.2 Trükiajakirjanduse juhtimine EK(b)P Keskkomitee büroo poolt	51
2.2.1 Üleliidulises trükiajakirjanduses avaldatud Eesti NSV ideoloogiatöö kriitika arutamine EK(b)P Keskkomitee büroos.....	53
2.2.2 Kohalike ajakirjandusväljaannete ideoloogilise palge jälgimine EK(b)P Keskkomitee büroos.....	55
2.2.3 Kirjandust ja kirjanduselu kajastavate ajakirjanduses avaldatud kirjutiste käsitlemine parteiorganites.....	60
2.2.3.1 Kultuuriajakirjanduse parteiline juhtimine.....	61
2.2.3.2 Teistes ajakirjandusväljaannetes ilmunud kirjandusalaste küsimuste arutamine EK(b)P Keskkomitee büroos.....	64
2.2.4 EK(b)P Keskkomitee büroo reageeringud ideoloogilistele eksimustele trükiajakirjanduses.....	68
3 NÕUKOGUDE KULTUURIPOLIITIKA RAKENDAMINE EESTI KIRJANDUSELUS	73
3.1 Kirjandus kui ideoloogiline relv nõukogude ühiskonnas	73
3.2 Kirjanduspoliitika elluviimine Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu kaudu	78
3.2.1 Eesti Nõukogude Kirjanike Liit nõukogude kultuuripoliitika rakendusmehhanismina.....	78
3.2.1.1 Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu juhtimine parteiorganite kaudu.....	79
3.2.1.2 Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu juhtimine Kunstide Valitsuse kaudu.....	80
3.2.1.3 Eesti Nõukogude Kirjanike Liit Nõukogude Kirjanike Liidu allorganina.....	82
3.2.2 Nõukogude ideoloogia levitamine Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu kaudu.....	87
3.2.2.1 Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu organisatsiooniline suunamine partei poolt.....	89
3.2.2.2 Parteilise kaadripoliitika elluviimine Eesti Nõukogude Kirjanike Liidus.....	93
3.2.2.3 Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu häälekandjate arutamine.....	98
3.2.3 Parteiline kirjandusloomingu juhtimine Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu vahendusel.....	100
3.3 Ideoloogilise surve rakendamine Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaskonnale aastatel 1949-1950 Ain Kaalepi näitel	106
3.3.1 Kommunistliku kasvatus küsimused Tartu Riiklikus Ülikoolis 1949. aastal.....	106
3.3.2 Ideoloogilised rünnakud filoloogiaüliõpilaste vastu.....	108
4 EESTI INTELLIGENTSI HOIAKUD JA KÄITUMINE NÕUKOGUDE NÕUKOGUDE KULTUURIPOLIITIKA SUHTES	115
4.1 Hoiakud ja reageeringud nõukogude mentaliteedi juurutamisele	115
4.2 Eesti intelligenti kohanemine nõukogude ideoloogilise survega	120
4.2.1 Nõukogude Eesti intelligenti esimene kongress.....	120
4.2.2 Eesti intelligenti hoiakud ja etteantud mudelisse sobitamine.....	122
4.2.3 Kohanemise näide – Johannes Semper ja Nigol Andresen.....	133
KOKKUVÕTE	138
KASUTATUD LÜHENDID	144
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	145
SUMMARY	155
LISAD	160

SISSEJUHATUS*

Töö eesmärk ja kasutatavad põhimõisted

Nõukogude aeg jääb meist järjest kaugemale. Kuid hoolimata ajalisest distantsist, mis kõigi eelduste kohaselt peaks looma tingimused üha neutraalsematelt alustelt antud hinnangutele ning selginenud ajalookäsitlustele, pole hoiakud ja seisukohad nõukogude režiimi tingimustes toimunud ühiskondlike protsesside suhtes kaugeltki mitte ühesed ega ajalooliselt paigas. Jättes kõrvale laiemal üldsuse emotsionaalsed seisukohavõtud ja nostalgias või isiklikest läbielamistest tulenevad mõtteavaldused, on sarnaseid seinast seinale ulatuvaid ning kõigkõimalikest ideoloogilistest ja teoreetilistest alustest lähtuvaid ja erinevatele rõhuasetustele keskenduvaid lähenemisi ja hinnanguid ohtralt ka ajalookäsitluses. Püüdes esitleda ja lahti mõtestada nõukogude perioodi nähtusi, sündmusi ja protsesse on leidnud seega erinevaid ideoloogilisi ja teoreetilisi lähtekohti. Üheks võimu toimimise ja selle sätestatud režiimi tingimustes avalduvate ühiskondlike muutuste analüüsimise võimaluseks on keskenduda ühele kitsamale valdkonnale – olgu selleks siis kultuur, mis on valitud ka käesoleva uurimise käsitlusobjektiks. Seejuures on kultuur vaatluse all poliitilise objektina – jättes pigem tahaplaanile konkreetsete kultuurivaldkondade arengust süstemaatilise ülevaate andmise või nende esteetilistest ja teoreetilistest alustest tuleneva loomingu kirjelduse, esiplaanile on seatud kultuuripoliitika analüüs. **Kultuuripoliitika** all pean silmas võimuorganite (eesotsas parteiga) juhtivat ja kontrollivat tegevust kultuurielu allutamisel võimu legitimeeriva ideoloogia teenistusse. Eristuvad kaks tahku – ühelt poolt ideoloogiliste doktriinide väljatöötamine, teisalt nende rakendamine kultuurivaldkondades. **Kultuurielu** käsitlen kultuuriga seotud institutsioonide ja isikute süsteemina, mille tegevusvälja kujundasid stalinistlikul perioodil eelkõige võimuorganid, jättes kultuuritegelastele endile üsna vähe sõnaõigust. **Kultuuri** mõistet omakorda kasutan selle kitsamas – vaimuelu avaldumisvormide (kirjandus, kujutatav kunst, arhitektuur, muusika, teater, kino, ka teadus ja haridus) kogumina käsitlevas tähenduses. Nõukogude ühiskonna vaimset kultuuri võib kirjeldada püramiidina, mille ülasas paiknesid poliitilis-ideoloogilised väärtused ja päris tipus kõrgeimad nendest – nn "kommunistlik teadvus", mida pidid kajastama püramiidi kõik horisontaalkihid jalamini välja, neist vahetult või vahendatult lähtudes.¹ Niisiis seoti Nõukogude Liidus kultuur lahutamatu suure poliitikaga. Ideoloogilise ülesehitustöökampaania üheks olulisemaks jooneks oligi igasuguse apoliitilisuse taunimine ükskõik millises valdkonnas; kategooriliselt eitati ja halvustati loosungit "kunst kunsti pärast". Samuti kattusid kultuuri ja poliitika puhul meetodid ja olulisemate otsuste ning suuniste väljatöötamisel osalenud isikud. Loomulikult ei saanud ka Jossif Stalin, kes pretendeeris kontrolli omamisele kõigi ja kõige üle Nõukogude Liidus, jätta oma sõnavõttudes ja kirjutistes sekkumata kultuurialastesse

* Käesolev magistr töö on valminud ETF-i granti nr 5715 raames.

1 Lepik, P. Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris. – Akadeemia. 2000, nr. 4, lk. 723.

küsimustesse.

Kirjanduses, kunstis ja teistes kultuuri avaldustes pidi kindlasti kajastuma **ideoloogia**, mis toimis nõnda tsensuuri vahendina ka väljaspool ametlikke tsensuuriinstitutsioone. Ideoloogia mõiste avamisel sobib käesoleva töö konteksti üldlevinud laia määratluse *vaadete ja ideede süsteem* kitsendusest hästi M. N. Hagopiani esitatud definitsioon ideoloogiast kui *mõne suure filosoofilise süsteemi programmilisest ja retoorilisest rakendusest, mis äratab inimesed poliitilisele tegevusele ja võib anda strateegilisi juhtnööre selleks tegevuseks*.² Täites seega poliitilisi institutsioone õigustavat ja üldsust politiseerivat funktsiooni, omas ideoloogia nõukogude süsteemis võimu seisukohalt lausa elulist tähtsust. Mis puutub ideoloogia ja kultuuri vahekorda, siis suuresti püüti ideoloogiat ellu viia just kultuurinähtuste ja mõjukate kultuuritegelaste kaudu. Ideoloogiat ja vaimset kultuuri on nõukogude ühiskonnas peetud lausa sünonüümideks (kuivõrd marksismi teoreetilistest seisukohtadest lähtudes defineeriti kultuuri klassivõimu kaudu).³ Tuleb ka märkida asjaolu, et nõukogude ühiskonnas määratleti ideoloogia terminit ehk pisut teisiti kui see üldiselt harjumuspärane on. Stalini ajal sai alguse Nõukogude Liidu lõpuni püsinud „teadusliku ideoloogia“ kontseptsioon – kui üldiselt suhtutakse teadusse (kui objektiivsusele pretendeerivale distsipliini) ja ideoloogiasse (kui teatud grupi huve väljendavasse ideede kogumisse) vastandlike mõistetena, siis nõukogude käsitus kuulutas, et ideoloogia on küll klassihuvidest sõltuv ja seetõttu erapoolik, kuid olevat üks, nn. proletariaadi ideoloogia, mis polevat teadusliku (objektiivse) maailmapildiga vastuolus, sest „proletariaadi klassihuvide langevad kokku objektiivse arengusuunaga“.⁴ Kõike eelpool kirjeldatud arvesse võttes võib nõustuda P. Lepikuga, kes on ideoloogiat nimetanud nõukogude kultuuri enesekirjelduse "selgrooks".⁵

Mõisteid, protsesse ja printsiipe avades tuleb kahtlemata arvestada nende sotsiaalset konteksti ja kohta võimustusel. Stalinistlikku⁶ ühiskonda on reeglina iseloomustatud **totalitaarsena**. Totalitaarsusele viitavad mitmed aspektid – ametliku, kõikehõlmava ideoloogia kehtestamine, üheainsa eliidi poolt lubatud massipartei eksisteerimine, totaalselt kontrollitud ja juhitud

2 Hagopian, M. N. Režiimid, liikumised, ideoloogiad. Tallinn 1993, lk. 308-313.

3 Lepik, P. Antikultuuri fenomen ..., nr. 4, lk. 720.

4 Kangilaski, J. 20. sajandi kunstiteooriatest. – Kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. EKA Toimetised nr. 9, Tallinn 2002, lk. 138.

5 Lepik, P. Antikultuuri fenomen ..., lk. 726-727.

6 **Stalinismi** all pean silmas J. Stalini valitsemisajal kujundatud ideoloogilistele printsiipidele, repressiivsetele surveabinõudele ja totalitaarsele valitsemisele allutatud ühiskonnakorraldust, mida omakorda on jagatud kõrg- (1930ndatel väljakujundatud ja peamiselt Teise maailmasõja eel rakendunud) ja hilisstalinismiks (sõjajärgne üha enam bürokrateeruv ühiskonnamudel, mida iseloomustab ühelt poolt Stalini enda juhtrolli vähenemine, teiselt poolt paranoiline hirmu ja kahtluseõhkkond alates Suurest Juhist endast). Seejuures ei piirdu stalinistlike valitsemismeetodite ja ühiskonnakorralduse printsiipide rakendamine ainult Stalini eluajaga. Näiteks stalinistliku kirjanduse kui klassikalise kaanonitruu sotsialistliku realismi meetodist lähtuva nähtuse ilminguid võib leida ka kuuekümnendate aastate eesti kirjanduses. – *Velsker, M. Stalinismi võidud ja kaotused kuuekümnendatel aastatel. – Vikerkaar. 1998, nr. 10/11, lk. 119.* Seetõttu on mõned uurijad konkreetselt Stalini valitsemisaja ühiskondlike ja kultuuriliste protsesside kirjeldamisel kasutanud terminit **stalinlik**.

majandus, kontrollimonopol meediasüsteemide üle, terroristlik politseikontroll.⁷ Kõik need erinevaid ühiskonnaelu valdkondi puudutavad ilmingud pidanuks teenima ühte eesmärki – totaalse kontrolli ja ülemvõimu kehtestamist. Lähtuvalt aga eesmärgi täitumisest kui totalitaarsuse mõõtme ühest tingimusest, on osa uurijaist seadnud totalitarismi mõiste kasutamise stalinistliku süsteemi kohta kahtluse alla. Näiteks E. Hobsbawm viitab sellele, et kuivõrd süsteem ei rakendanud tõhusat „mõtete kontrolli“, rääkimata veel „mõtete muutmisest“, ei saa ka seda tervikuna nimetada totalitaarseks.⁸ Nõustudes sellega, et hoolimata intensiivsetest ja repressiivsetest meetmetest ei suutnud nõukogude võim tervele elanikkonnale edukalt oma väärtusi sisendada, sõandaksin siiski jääda totalitarismi kui võimude poolt ühiskonna suhtes rakendatud abinõude süsteemi juurde ja vaadelda nõukogude valitsemisviisi totalitaarsena. Seetõttu kasutan seda mõistet ka oma peamiselt just võimumeelse ideoloogia soovitava kursi loomist ja rakendamist kirjeldavalt ja avavalt positsioonilt kirjutatud töös.

Eesmärgiks on seega ühelt poolt nõukogude kultuuripoliitika ideoloogiliste aluste ja praktiliste rakendusmehhanismide iseloomustamine. Teisalt pakub huvi ka võimuorganite poolt loodud süsteemi reaalne toimimine – kas, kui palju ja millisel viisil järgiti ettekirjutatud juhiseid.

Seejuures olen süsteemi toimimise kirjeldamisel uurimisobjekti veelgi kitsendanud, keskendudes ühele kultuurisfäärile – kirjandusele. Valikut põhjendab asjaolu, et kirjandus oli nõukogude käsitluses esipositsioonil, seda nii kultuurivaldkondade ideoloogilist tähtsust määratleva hierarhilisel skaalal kui institutsioonilise juhtimise tasandil. Võimu hoiakuid kirjanduse suhtes väljendab ilmekalt Stalini korduvalt tsiteeritud ütlus, millega ta tituleeris kirjanikud inimhingede insenerideks.⁹ Kultuuripoliitika iseloomustamisel on oma lähtekohaks ja praktiliseks näiteks kirjanduselu ja -protsessid valinud teisedki uurijad.¹⁰ Seejuures on K. Eimermacher märkinud, et eriti selgelt oli kirjandus kultuurielus juhtpositsioonil perioodil 1928/1929–1950ndate lõpp, kui lisaks liidrikohtale institutsionaalses plaanis oli sel tavatult suur roll ka teiste kultuurivaldkondade spetsiifiliste sisemiste esteetiliste arengute määramisel.¹¹

Määratledes kultuurielu (kitsamalt siis kirjanduselu) juhtijaid nõukogude ühiskonnas, tuleb arvestada partei valitsevat positsiooni kõigis poliitilistes ja ühiskondlikes valdkondades, sellest tulenevat topeltalluvust võimusuhte hierarhias ja käsuliinide paljusust. Seetõttu olen kultuurielu juhtimist kirjeldanud ja lahti seletanud nii kõikvõimsa partei kui selle kõrval tegutsenud valitsusasutuste (Eesti tingimustes käsitletaval perioodil Kunstide Valitsus) kaudu. Nõukogude ühiskonna kunsti-, kirjandus- ja kultuuritoodangu kirjeldamisel ei saa mainimata jätta selle

7 Hagopian, M. N. Režiimid, liikumised ..., lk. 162.

8 Hobsbawm, E. Äärmuste ajastu. Lühike 20. sajand 1914-1991. Tallinn 2002, lk. 431-432.

9 Andresen, N. Andrei Andrejevitš Ždanov ja nõukogude kirjandus. – Looming. 1948, nr. 10, lk. 1244.

10 Näiteks: Аймермахер, К. Политика и культура при Ленине и Сталине 1917-1932 гг. Москва 1998; Eesti kultuuripoliitikat on kirjanduse näitel uurinud O. Kuuli: Kuuli, O. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953-1969. Tallinn 2002.

11 Аймермахер, К. Политика и ... стр. 8-9.

loomist ja veelgi enam avalikult esitamist oluliselt mõjutanud tsensuuri. Loovintelligentsi loomingu surumine nõutavatesse ideoloogilistesse raamidesse ei saanudki toimuda ilma totaalse tsensuurita – seda teostatuna nii spetsiaalsete asutuste (eesotsas üleliidulise Kirjanduse ja Kirjastusasjade Peavalitsusega) kui partei- ja valitsusorganite (eesotsas julgeolekuorganitega) liinis. Kuivõrd tsensuuri funktsioneerimise skeemi ja praktikat on põhjalikult uuritud, jääb see käesolevas töös üksikasjalikuma käsitlemise alt välja.¹² Olgu aga mainitud, et kultuuripoliitika hoobadena toimisid nii eel- kui järeltsensuur. Veelgi mõjukama faktorina hakkas üsna lühiajalise surve rakendamise tulemusena süvenema kõige tõhusam tsensuuriliik – enesetsensuur, mille äraelamist ja loomevõimalusi otsiv intelligents üsna oskuslikult omandas.

Lisaks partei- ja valitsusorganite tegevuse analüüsimisele, saab Nõukogude Eesti kultuurielu juhtimist ilmekalt iseloomustada ka loomeliitude näitel. Siinjuures tuleb aga märkida, et formaalselt küll kutseühinguteks nimetatud, kuid reaalselt parteipropaganda edastamise kanaliteks kujundatud organisatsioonid jäid kultuuripoliitikas pigem vahendajate ja elluviijate kui juhtijate positsioonile.

Märkimisväärne osa uurimusest keskendub ajakirjanduse käsitlemisele nõukogude režiimi tingimustes. Seejuures tuleb aga loobuda demokraatlikust ühiskonnast juurdunud tavast määratleda ajakirjandust põhimõtteliselt riigivõimust sõltumatu või koguni omal moel ühiskondlike protsesside üle teatud võimu omava ja teostava subjektina. Nõukogude režiimi tingimustes oli ajakirjandus rangelt võimudele allutatud objekti staatuses, mille ainsaks funktsiooniks sai olla parteipropaganda edastamine.

Käsitledes võimude kultuuripoliitikat, tuleb nõustuda B. Groys'i sõnastatud asjaoluga, et pretendeerides küll sündmuste käiku ja ühiskondlikke hoiakuid määravale positsioonile, tuli võimuaparaadil reaalsuses leppida sellega, et kasutuselolevad tseremooniad (istungid, resolutsioonid, ametisemääramised, arreteerimised) jäid tihtilugu vaid tegelikke ühiskonnaprotsesse varjavaks fassaadiks.¹³ Seetõttu olen töö viimases osas, pärast Moskva võimuhierarhia ja kohalike bürokraatide kultuuripoliitiliste ideoloogiliste printsiipide kujundamise kirjeldust ning kirjanduse ja ajakirjanduse propagandarelvadeks muutmise rakendusmehhanismide analüüsimist, püüdnud iseloomustada ka kultuuriringkondade suhestumist selle poliitikaga.

¹² Tsensuuri on põhjalikumalt analüüsinud K. O. Veskimägi. – Veskimägi, K.-O. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn 1996.

¹³ Groys, B. Stalin-stiil. Akadeemia. 1998, nr. 2. lk 427.

Periodiseerimine

Käesoleva töö temaatika uurimise olen ajaliselt piiritletud aastatega 1944 ja 1954. Õigustatult võib tekkida küsimus, miks ei alusta ma oma nõukogude võimustruktuuride tegevust käsitlevat ja ideoloogiliste survemehhanismide kujunemist analüüsivat uurimust kohe nõukogude võimu kehtestamise algusest Eestis, esimesest nõukogude okupatsiooniaastast 1940-1941. Oma perioodi valikul olen aga lähtunud püüdest iseloomustada stalinismi ajajärku kui sõjajärgset ülesehitusaega ja karmi ideoloogilise surve kinnistumise aastaid. Kuigi nõukogulike ümberkorraldustega alustati juba kohe 1940. aastal, katkes süstemaatiline stalinismi juurutamine saksa okupatsiooni ajal. Ka nõukogude tagalas osaliselt elluviidud Eesti kultuurielu sovetiseerimise jätkamine eristub selgelt sõjajärgsest süstemaatilistest ja jäigast poliitikast ja praktikast. Kuigi paljud institutsioonid (näiteks nõukogulikud loomeliidud) jõuti asutada juba 1940. aastal ja nad jätkasid tegevust (vähemalt nimeliselt) ka sõja vältel, jäi see tegevus suures osas formaalseks – reaalselt tuli nõukogude võimuorganitel paljuski 1944. aastal siiski otsust alustada. Kahtlemata annaks täiuslikuma ülevaate Eesti kultuuri nõukogustamisest 1940. aastasse laienev käsitus, kuid teema ja valdkondade piiritlemisel otsustasin siin teha kärpe uurimuse kompaktsuse huvides. Leidsin, et võimuinstantside süstemaatilist tegevust ideoloogilise surve rakendamisel ühiskonnale saab iseloomustada eelkõige ajal, mil nõukogude võimu füüsiline hävitamine polnud enam nii käegakatsutav kui sõja ajal. Mõõnan, et oma osa perioodi valikul mängis ühe piirava asjaoluna ka allikate lünklikkuse ja kättesaadavuse probleem. Seega – kuigi mitmetele nõukogude asutustele oli alus pandud juba enne sõjategevuse jõudmist Eesti pinnale ja nõukogude võim oli siin juba oma olemust demonstreerinud, keskendub minu uurimus kultuuripoliitikale oludes, kus võimuorganid said katkestamatult oma süvenevalt jäigastuvat liini jätkata.

Sõjajärgsete aastate liigendamisel olen lähtunud nii teiste nõukogude aja uurijate pakutud periodiseeringutest kui oma uurimuse rõhuasetustest tulenevatest spetsiifilistest teguritest, olles veendunud, et igasugune ajaliste piiride seadmine sõltub paljudest omavahel seotud faktoritest, mistõttu lähtuda ühest, näiteks poliitilise ajaloo kesksest periodiseeringust, muudaks käsitluse ühekülgses. Rääkides Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest laiemalt, siis üldkehtivat liigendust praegu ajaloolaste seas käibel pole, mille kehtimaseadmine polekski ehk eelnevale mõttekäigule toetudes vajalik. Küll aga on iga valdkonna ja spetsiifilisema suuna sees oluline ajajärgu kitsamate perioodide määramine ja neile üldnimetajate andmine, seda käsitluse liigitamise ja ülesehituse selguse kõrval ka rõhuasetuste esiletoomiseks ja uurija positsiooni määramiseks. Nii nagu nõukogude võimuorganid, mis ajalooteadust eelkõige enda legitimeerimise vahendina käsitledes seadsid uut nõukogulikku ideoloogiat kandva teaduskäsitluse loomisel ajaloolaste esmaülesandeks ajaloo marksistlikest alustest lähtuva periodiseerimise, tuli ka nõukogude võimu lagunemisel ajalugu rahvusteaduse moraali lähtekohtadest uuesti ümber liigendada. Eesti ajaloo

periodiseerimise küsimusi on lähemalt käsitletud näiteks Enn Tarvel, kes, lähtudes eelkõige poliitilisest ajaloost, piiritleb sõjajärgse perioodi aastatega 1944-1956/1958. Andes perioodile üldnimeks *Stalini aeg*, eristab ta selle sees kahte alaperioodi: 22. september 1944 – 1949/1950 ja 1949/1950 – 1956/1958, mille eristavaks rajajooneks peab ta eelkõige märtsiküüditamist ja Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee (EK(b)P KK) VIII pleenumit.¹⁴ Lauri Vahtre, kes püüab periodiseerimisel lisaks poliitilisele ajaloole arvestada ka mentaliteediajaloolisi ja rohkem Eesti ajaloo siseseid tegureid, esitleb sõjajärgset ajajärku nimetuse *klassikaline stalinism* all, paigutades selle ajavahemikku 1944 (maal 1949, kuivõrd enne repressioone ja massilist kolhoseerimist ei loe Vahtre stalinismi maal veel võidulepääsenuks) – 1950ndate aastate keskpaik.¹⁵ Mälestuste ja ühiskondliku arvamuse põhjal liigendatud nõukogude aja jaotised kannavad mõistetavalt hinnangulisi nimetusi – nii on M. Lauristin elulugudele toetudes ajavahemiku 1944-1954 koondanud nimetuse alla *stalinistlike repressioonide aeg*.¹⁶ Tugevalt mentaliteediajaloolise suunitlusega ajalise liigenduse on esitanud A. Aarelaid, kes annab 1940ndatele aastatele *ellujäämise kunsti* ja 1950ndatele *kahepaiksuse sünni* nime.¹⁷ Veelgi emotsionaalsemalt kõlavad otse sündmuste keskel vahetule kogemusele tuginevad nimetused – näiteks Jaan Roos tituleerib oma päevikus aastad 1940-1952 *Eesti tragöödia ajajärguks*.¹⁸

Kitsamalt kultuurile ja selle eri valdkondadele keskendudes on esitatud teisigi ajaloolisi liigendusi lähtuvalt institutsionaalsetest arengutest ja loomemeetodite teisenemisest. Võimuorganite poolset kontrolli rakendamist kultuurielule aluseks võttes on K. Eimermacher üleliidulisel tasandil välja toonud eraldi perioodina aastad 1932/1934–1953/54, mil partei ja riik hoidsid kultuuritegelasi ja nende loomingut oma propaganda levitamise huvides range kontrolli all. Hiljem, pärast Stalini surma kujunesid aga uut tüüpi suhted, mille tingimustes õnnestus loovintelligentsil võimu ka enda huvides ära kasutada.¹⁹

Eesti tingimustes on erinevate kultuurivaldkondade sisemistest arengutest lähtuvalt esitatud mitmeid periodiseerimise võimalusi. J. Kangilaski jaotab Eesti NSV kunstiajaloo Stalini valitsemise ajal kaheks: 1944-1948, kui sotsialistlik realism hakkas tasapisi üle kasvama sunduseks ja 1948-1955, mida ta peab stalinismi kõrgajaks.²⁰ Ka kirjanduse puhul on levinuim meetodikeskne lähenemine. Sotsialistliku realismi kõrgajana eesti kirjanduses käsitletakse reeglina perioodi 1945-1953, kuigi nõukogude ajal leiti, et see oli alles sotsialistliku realismi

14 Tarvel, E. Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. – Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguid I. Tallinn 1999, lk. 112-113.

15 Vahtre, L. Nõukogude aja periodiseerimine. – Andresen, A. (Koost.) Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Tartu 2001, lk. 384.

16 Lauristin, M. Inimene ja Süsteem. – Hinrikus, R. (Koost.) Eesti Rahva Elulood III. Tallinn 2003, lk. 7-9.

17 Aarelaid, A. Ikka kultuurile mõeldes. Tallinn 1998.

18 Roos, J. Läbi punase öö. IV. Tartu 2004, lk. 117.

19 Аймермахер, К. Политика и ..., стр. 8.

20 Kangilaski, J. Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine. – Ajalooline Ajakiri. 1999, nr.1, lk. 26-27.

kujunemise ja täiustumise aeg.²¹ Selle ajavahemiku sees võib omakorda eristada veel pisut vabamat uute reeglite kinnistumise aega 1944-1947, sellele järgnenud ranget ja jäika fikseerunud kaanonitega sotsialistliku realismi kõrghetke ja lõpuks, juba enne Stalini surma alanud olude lõdvenemist, mis sai üldiseks 1950ndate keskel.²²

Üldisemalt käsitleb stalinismi perioode eesti kultuuripoliitikas Anu Raudsepp. Ta paigutab stalinismi ajavahemikku 1944-1955, eristades selles aastaid 1944-1949 ühtse stalinistliku kultuuripoliitika väljakujunemise ajana. Eesti ühiskonna ja kultuurielu lõpliku ühtlustajana üleüldiste nõukogulike ideoloogiliste printsiipidega toob ta esile 1949. aasta märtsiküüditamise. Järgnevat perioodi 1949-1953 nimetab Raudsepp stalinliku kultuuripoliitika tippajaks, ajavahemikku 1953-1955 aga stalinistliku kultuuripoliitika liberaliseerumise perioodiks.²³ Kirjandusteadlane Sirje Olesk toob traditsiooni ja kaanonite kujunemise ning kirjanduse selgele poliitilisele survele allutamise ajaks aastad 1944-1956.²⁴ Seejuures eristab ta 1940ndate kirjanduselus kahte perioodi. Piiriks toob ta 1946. aasta ja ENSV kirjanike II kongressi 1946. aasta novembris.²⁵

Seega võib öelda, et kui stalinistliku ajajärgu algus Eestis on suhteliselt kindlalt määratletav Teise maailmasõja lõpuga (kuigi ka sõja lõpu ja uute struktuuride käivitumise täpsel fikseerimisel ei ole uurijad päris ühel meelel), siis selle perioodi sisemine liigendamine ja lõpu piiritlemine on märksa keerulisem ülesanne. Üsna kindlalt võib väita, et terve Stalini valitsemisaja jooksul ei saa rääkida ühtsest partei- ega kultuuripoliitilisest joonest. Kui üleliiduliselt seisukohalt lähtudes on selgelt eristatud riigi valitsemise kurssi, hoiakuid ja põhimõtteid enne ning pärast 1930ndate terrorilainet, siis ka pärast Teist maailmasõda üldiselt hilisstalinistliku joonena käsitletud kurssi annab sisemiselt liigendada. Eesti kontekstis mängivad oma rolli kohalik eripära – nõukogude korra ülesehitamise erinevad etapid noores liiduvabariigis vastavalt üldsuse järk-järgulisele allutamisele nõukogude mentaliteedile. Nii ei rakendanud stalinism oma repressiivsemat ja vägivaldsemat olemust Eesti kultuuriringkondadele kohe pärast sõja lõppu, vaid alles 1940ndate aastate teisel poolel. Pöördepunkt 1940ndatel aastatel on reeglina paigutatud aastatesse 1946-1948. Rääkides uue kultuuripoliitika kujundamisest ideoloogia abil, tõstaksin esile 1946. aastat. Siis jõudis avalikkuse ette esimene uuest ideoloogilisest kursist märkuandev repressiivse olemusega aktsioon – Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee (ÜK(b)P KK) otsus ajakirjadest Zvezda ja

21 Märka, V. Kala hakkas mädanema südamest. (Sotsialistlikust realismist ENSV kirjanduses 1945-1953). – Vikerkaar. 1998, nr. 10/11, lk. 81.

22 Epner, L. Proosa ja draama kodumaal. – Annus, E., Epner, L. jt. Eesti kirjanduslugu. Tallinn 2001, lk. 379.

23 Raudsepp, A. Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis. – Laak, M., Olesk, S. (Koost.) Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Tartu 2000, lk. 137.

24 Olesk, S. Eesti kirjanduse ajalugu 1940-1991. – Laak, M. (Koost.) Traditsioon ja pluralism. Tartu 1998, lk. 229.

25 Olesk, S. Neljakümnendad I: murrang kodumaal. – Laak, M., Olesk, S. (Koost.) Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Tartu 2000, lk. 150.

Leningrad 14. augustil 1946, mis sai nii kirjandus- kui kultuurielus tervikuna aastateks suundanäidanud dokumendiks.²⁶ Parteitekste uurinud O. Kuuli on väitnud, et aastatel 1946-1950 ei toimunud ÜK(b)P KK kultuuripoliitikas olulisi muutusi.²⁷ Sellega nõustudes tõusebki esile 1946. aastal vastuvõetud otsuse kaanonitloov roll. ÜK(b)P KK otsusega määratleti ideoloogilise pealetung kurss ja vorm, mille keelest lähtuti edaspidiste otsuste vormimisel ja levitamisel. ÜK(b)P KK otsus tõi olulisi muudatusi kaasa ka Eesti NSV kirjanduselus. See oli arutlusel nii EK(b)P Keskkomitees kui Eesti Nõukogude Kirjanike Liidus (ENKL), mis korraldas sellest otsusest lähtuva ideoloogilise kursi arutamiseks ja selle juurutamiseks Eestis 1946. aasta novembris ENSV kirjanike II kongressi. Sellest lähtuvalt ongi 1946. aasta pöördepunktiks Eesti NSV-s rakendatavas kultuuripoliitikas, mil lühikese sõjajärgse toibumise ja ettevalmistava aja järel asuti suurema intensiivsusega uue ideoloogia propageerimisele Andrei Ždanovi juhtimisel. Tema järgi on tervet ajavahemikku 1946-1953 hakatud nimetama *ždanovluse* ajajärguks.²⁸ Mõnede kirjandusloolaste seisukohalt ei leidnud aga ÜK(b)P KK kõnealune otsus selle vastuvõtmise ajal veel piisavalt kõlapinda, et selle alusel saaks täheldada konkreetset suunamuutust kirjanduspoliitikas. Näiteks M. Kalda, kes 1940ndate aastate leebemat kurssi nimetab M. Kõivu käibeletoodud mõistega *järel-eesti ajaks*, leiab, et Eesti kirjanduskliimat see otsus oluliselt ei karmistanud. Hoopis olulisemaks dokumendiks peab ta 28. jaanuaril 1949. ilmunud Pravda artiklit „Ühest antipatriootlikust teatrikriitikute rühmast“.²⁹ Loomulikult ei saa kultuurielus toimunud protsesse, ei võimudepoolseid survemehhanisme ega ammugi mitte kultuuritegelaste hoiakuid niivõrd järsult ümber orienteerida, et seda ainult ühe konkreetse otsusega siduda annaks. Siiski jääksin oma lähenemises selle juurde, et ÜK(b)P KK otsus ajakirjadest Zvezda ja Leningrad oli ideoloogilise pöörangu märgiks Nõukogude Liidu kultuuripoliitikas ja selle vastuvõtmise aega võib käsitleda alaperioodi piirina ka Eesti kultuurielus. Sellega, et kõnealune otsus kohe laialdast mõju ja ägedat vastureaktsiooni ei tekitanud, võib nõustuda, mingit murrangulist kliimamuutust ei kinnita ka tollaste kultuuritegelaste mälestused. Kuid tuleb nentida, et ajastu liigendamine kas laiemalt ühiskonna või kitsamalt ainult intelligentsi hoiakute muutustest lähtuvalt konkreetse dokumendi või sündmuse baasil on nagunii küsitav. Pikemaajalise protsessi seostamisel konkreetsete üksiksündmustega tuleb nii või teisiti arvestada tõlgenduste paljususega. Kõnealust parteidokumenti võib esile tõsta juba seetõttu, et tegemist oli esimesega omataoliste seas – seega oli ta ideoloogiliste rünnakute algatajaks. 1948.-1949. aastal aktiveerunud kodanliku natsionalismi vastane kampaania ning viidatud Pravda kirjutis poleks

26 Selle otsuse tagamaid, vastuvõtmise ja levitamise protsessi olen lähemalt kirjeldanud oma lõputöös. – Kreegipuu, T. Nõukogude Liidu kultuuripoliitika ja selle rakendamine Eesti NSV ajakirjanduse ja kirjanduselu juhtimisel 1944-1949. Lõputöö, juhendaja Tannberg, T., Tartu Ülikooli Ajaloo osakond, Tartu 2001.

27 Kuuli, O. Muutuvad parteitekstid (1946-1950). EKM-i 16.-17. mail 2003 peetud konverentsi „Kohanevad tekstid“ ettekande teesid – [http://www.eki.ee/km/konv/Teesid_koond.htm_\(03.08.2005\)](http://www.eki.ee/km/konv/Teesid_koond.htm_(03.08.2005)).

28 Lilja, P. Ždanovlusest sulailmadeni. Märkmeid nõukogude eesti kirjanduspoliitikast. – Keel ja Kirjandus. 1990, nr. 3, lk. 158.

29 Kalda, M. Vana kaader järel-eesti ajal võimalusi proovimas. – Sarapik, V., Kalda, M., Veidemann, R. (Koost.) Kohandumise märgid. Tallinn 2002, lk. 56.

ilmselt säärasel määral vastukaja ega edukat rakendust leidnud, kui poleks eelnenud pikaajalist ideoloogilise pinnase ettevalmistamist. See, et kultuuriajakirju puudutav otsus peale võimufunktsionääride ja institutsioonidele kohustuslikus korras ettenähtud sammude laiemat vastukaja ei leidnud, viitab just tolele järel-eesti aja fenomenile – teatud määral elati siiski usus endisaegsete traditsioonide vaimus tegutsemise võimalikkusesse ja parteiorganid tundsid vajadust säärase hoiakute revideerimise järele. Kõnealust otsust kui märguannet taoliste suunamuutuste algusest, küll vähesel määral, kui teatud isikute hukkamõistmise näitel ka tulevastest repressiivsetest aktsioonidest märkuandvat dokumenti, tuleks siiski ühiskonna mentaliteedi muutmise protsessis käsitleda ühe murdepunktina. Eriti õigustatuks loen seda käesoleva töö kontekstis, mis lähtub põhiosas kultuurielu liigendamises just parteipoolsest käitumisest – ideoloogiliste suundade ja juhiste andmisest. Aastatel 1946-1948 täpsustati ja laiendati 1946. aasta ÜK(b)P KK otsuses viidatud ideoloogilisi juhiseid korduvalt. Reeglite ja piiride kehtestamisele kultuurielus (ja ühiskonnas üldse) panid punkti 1949. aasta märtsiküüditamine ja muidugi EK(b)P KK VIII pleenum 1950. aastal.

Vähemalt sama poleemiline kui stalinismi perioodi sisemine jagamine, on selle lõpu fikseerimine. On selge, et ideoloogiline surve ja jäik hoiak ei leevenenud Eestis kohe pärast Stalini surma 1953. aasta märtsis. On viidatud ka sellele, et kui Stalini surm tõi kaasa üleliidulise hoiakute muutuse kultuurielus, siis Eestis suhtuti Moskvast avaldunud liberaliseerumisprotsessi pigem umbusuga ja siinsed muudatused olid vaid keskuse arengute tagasihoidlikud peegeldused.³⁰ Protsesside intensiivsusest hoolimata võis märke leevenemisest siiski näha ka kohalikul tasandil, seetõttu võib nõustuda nii O. Kuuli kui teiste käsitlustest kooruva teesiga, et liberaliseerumistendentside algus ja seega ka stalinismi lõpp Eestis paigutub ajavahemikku Stalini surmast 1953. aastal NLKP XX kongressini 1956. aastal.³¹ Keskendudes nõukogude kultuuripoliitika analüüsimisel suures osas kirjanduselu juhtimisele, loen igati õigustatuks tõmmata tinglik stalinismi lõppjoon Eesti kirjanduspoliitikas aastasse 1954. Lisaks aasta jooksul toimunud elavale senist jäika kirjanduspoliitilist joont revideerivatele tendentsidele viitavale diskussioonile eesti kirjanduse ajaloo õpikute ümber, toimus 1954. aasta juunis Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu III kongress, mis peeti samuti juba tolerantsemas, 1950. aasta VIII pleenumit ümberhindavas vaimus.³² Ettevaatlike ümberhindavate diskussioonide ja julgemate hoiakute väljendamine konverentsidel peetud sõnavõttudes sai mõistagi teoks tänu samalaadsete protsesside üleliidulisele vallandumisele – poleemika kirjanduse ideoloogiliste stampide osas, mis vallandus kahe Novõi Mir'is ilmunud artikliga – 1953. aasta detsembris V. Pomerantsevi „Siirusest kirjanduses“ ja F. Abramovi „Kolhoosirahvas sõjajärgses proosas“³³ ja kulmineerus II

30 Peirumaa, R. Hruštšovi aja „sula“ ning muudatused ENSV kultuuripoliitikas ja -elus 1950. aastate teisel poolel. Magistritöö, juhendaja Kangilaski, J., Tartu Ülikooli Ajaloo osakond, Tartu 2002, lk. 101-102.

31 Kuuli, O. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953-1969. Tallinn 2002.

32 Kuuli, O. Muutusi ENSV kirjanduskliimas aastail 1954-1955. – Ajalooline Ajakiri 2001, nr 1/2, lk. 85-94.

33 Аймермахер, К. Партийное управление культурой и формы и самоорганизации (1953-1964/67). –

kirjanike üleliidulisel kongressil 1954. aasta detsembris.

Need kitsamalt kirjanduse ja kirjanduseluga seotud surve leevenemistendentsid poleks muidugi teoks saanud ilma võimuliidrite vahetuse ja hoiakute muutusteta parteistruktuurides. Totalitaarse režiimi tingimustes poleks olnudki võimalik, et ümberkujundamise algatajateks oleks saanud olla keegi muu kui kommunistliku partei tippjuhid.³⁴

Allikad ja historiograafia

Stalinistliku kultuuripoliitika olemust ja selle toimimisprintsipi Eestis olen püüdnud avada erinevatele, võimalikult mitmekülsetele allikatele toetudes. Ühelt pool eeldab mistahes nähtuse uurimine parteikeskses režiimis süvenemist parteitekstidesse – nii trükis avaldatud määrustesse, otsustesse, kõnedesse jm seisukohavõttudesse kui arhiivimaterjalidesse. Teisalt nõuab sündmusele või protsessile konteksti loomine, selle lahtimõtestamine ka alternatiivsete – ametlikust diskursusest vähem mõjutatud allikate kasutamist. Nii ametliku (nõukogude ajal otse võimude poolt või nende heakskiidu ja järelvalve all produtseeritud) kui mitteametliku (altpoolt tuleval initsiatiivil loodud ja puhuti oma kaasajal avalikku käibesse mitte jõudnud) allikalise baasi puhul tuleb enne põhjalikumalt analüüsimist ja lõplike järelduste tegemist arvestada mitmete eripäradega.

Allikate ideologiseeritus – nõukogude tekstid on nii keeleliselt kui sisuliselt läbi imunud omaaegsest ideoloogiast. Iseenesest ei ole parasjagu domineeriva ideoloogia kajastumises tekstides midagi erakordset – kõigi ühiskondade kirjutised kannavad oma aja hoiakute ja suhtumiste pitsert. Mis seab aga nõukogude allikad eristaatusesse, on asjaolu, et nõukogude ühiskonna ideoloogiline pale oli ülimalt unifitseeritud, seega kajastub nõukogude allikates ideoloogia võimsamalt kui teistes ühiskondlikes tingimustes loodud tekstides. Kasutades allikana ka omaaegseid ajalootekste, tuleb samuti arvestada, et ajalookirjutuse moraal lahknes ajaloolisest metakeelest – asju kirjeldati minevikus, aga moraali loeti peale olevikus.³⁵ See lahkumine ja ideoloogia ebatraditsiooniliselt suur kontsentratsioon Stalini aja ajalookirjutuses muudab samas tollaste ajalooliste tekstide käsitlemise mõnes mõttes ohutumaks – kui moraal ja ideoloogia on niivõrd kunstlikult ja vägivaldselt juurutatud, muutub ta läbinähtavamaks ja seega ka kergemini ignoreeritavaks.³⁶ Mõnevõrra keerukam on ideoloogia lahutamine tekstidest, mis pole mõeldud otseselt propagandistlikena, vaid sisaldavad ideoloogilisi hoiakuid loomuliku koostisosana, kirjutaja alateadlikust ja maailmavaatelistest positsioonist lähtuvalt. Nii võib ajaloolane, püüdes

Идеологические Комиссии ЦК КПСС. Культура и Власть от Сталина до Горбачева. Москва 1998, стр. 10.

34 Kuuli, O. Sula ja hallad... lk. 154-155.

35 Undusk, J. Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses. – Krikmann, A., Olesk, S. (Koost.) Võim ja kultuur. Tartu 2003, lk. 42.

36 Samas, lk. 43.

mõista Stalini ajal toimunud sündmuste tegelikku käiku, sattuda otseste allikate – vahetult sündmuses osalenute teadetega – konflikti. Seetõttu tuleb teaduslikult allikatele lähenemisel uurijatelt nõuda kõigele vaatamata oskust ületada ühiskonnas levinud ideoloogilised hoiakud.³⁷

Allikate salastatus – olles pikka aega paljudest allikatest nende kättesaamatuse tõttu ära lõigatud, püsib suures osas usk sellesse, et arhiivides leidub selliseid salajasi dokumente, mis avaksid ajaloosündmuste tegelikke tagamaid. Mitmete seni salastatud dokumentide avalikustamine on aga viidanud säärase usu illusoorisusele. Julgeolekuasutuste dokumentide näitel on selgunud, et just kõige salastatumad – ehk need, millest uurijad eriti palju loodavad – dokumendid võivad osutada kõige falsifitseeritumateks.³⁸ Sellised tekstid annavad aga kui mitte muud, siis vähemalt piisavalt materjali ajaloo võltsimise mehhanismidest.³⁹ Igal juhul, ka allika tõeväärtust kõrvale jättes ja arvestades ajaloolise fakti kahetist loomust (lisaks sündmusele endale sisaldab ajalooline fakt alati ka selle käsitleja subjektiivset tunnetuslikku lähenemist), aitab allika lahtimõtestamisele kaasa selle eelnev positsioneerimine. Partei- ja ametiasutuste dokumentide puhul tuleb selgeks teha, kellele oli dokument suunatud, kas see oli asjaajamises avalik, salajane või täiesti salajane.⁴⁰

Nõukogude režiimis valitsenud telefoniõigus – nõukogudeaegsete allikmaterjalide kasutamisel tuleb arvestada sellega, et paljude sündmuste ja protsesside algimpulsid pole valitsenud telefoniõiguse tõttu kirjalike allikate kaudu üldse tuvastatavad.⁴¹ Otsuste, suuniste ja käskude jagamine kõigil riigivalitsemise tasanditel telefoni teel oli sõjajärgsetel aastatel, eriti Stalini elu lõppjärgul, riigivalitsemisel täiesti tavaliseks praktikaks. Nii olevat näiteks Max Laosson Kunstide Valitsuse juhatajana alati telefoni töölt koju kaasa võtnud, kuna öösiti töötava Stalini tõttu pidi ka kogu Nõukogude Liidu riigiaparaat öösiti valvel ja reageerimisvalmis olema.⁴²

Allikate lingvistiline taust – Leidmaks arvukate sovjetismide ja stampväljendite tagant dokumentide sisu, peab allikaid lugedes teadma nõukogude ajastu lingvistilist tausta.⁴³ Nõukogulikke ametlikke tekste vaadeldes võib üsna üheselt väita, et subjektiivset ja kommunikatiivset keelekasutust kõrvale jättes, omandas esikoha indoktrineeriv, näiliselt objektiivne ja isikupäratu ühesuunaline keelekasutus.⁴⁴ Ilmselt on neis üliideologiseeritud

37 Павлова, И. В. Понимание сталинской эпохи и позиция историка. – Вопросы истории. 2002, № 10, стр. 15.

38 Samas, lk. 8.

39 Vsevirov, D. Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses. – Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguil I. 1999, lk. 121.

40 Ohmann, V. Nõukogude perioodi ajaloo allikalise baasi avardamine. – Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguil I. Tallinn 1999, lk. 63.

41 Tannberg, T. Nõukogude aja uurimisest Venemaal: uuemaid arhiiviteatmikke ja allikaõpetuslikke käsiraamatuid. – Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguil I. Tallinn 1999, lk. 100.

42 Teated Kunstide Valitsuses töötanud Vera Ojamaalt – vt Hion, L. Eesti teater stalinismi ajal. Uurimisega seotud allikakriitilised ja psühholoogilised probleemid. – Sarapik, V., Kalda, M., Veidemann, R. (Koost.) Kohandumise märgid. Tallinn 2002, lk. 87.

43 Tannberg, T. Nõukogude aja ..., lk. 101-102.

44 Grönholm, P. Jutustus ja argumentatsioon. Diskursianalüüs nõukogude ajalookirjutuse kriitilises lähivaates. – Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguil II. Suur kunst metodoloogia.,

kirjalikes allikates võimumeelne diskursus esindatud rohkem, kui oli selle diskursuse tegelik osa ühiskonnas.⁴⁵ Lisaks muule tuleb arvestada ka sellega, et sõnade ja tegude vahetust oli eri aegadel erinev. Eriti suurt osakaalu sõnale kui ideoloogiat kandvale vahendile on nõukogude ühiskonna tingimustes omistatud ajale 1940ndate lõpus ja 1950ndate alguses.⁴⁶ Seda tõenäoliselt tingituna ühelt poolt kõikehõlmava ideoloogilise surve agressiivsest vallandumisest ja teisalt asjaolust, et nõukogulik retoorika polnud veel paika loksunud ega omandanud oma ohtrasõnalist, kantseleidist kubisevat, kuid üldist ja seetõttu sisemiselt erinevaid lahtimõtestamisvariante pakkuvat loomust.

Loojatest ja sihtgruppidest lähtuvalt võib kõige üldisemalt nõukogude aja allikad jagada kaheks suuremaks grupiks:

1. ametlikud tekstid (parteitekstid, propagandarelvaks muudetud ajakirjandus, ametlik kirjavahetus)

Üldistades võib öelda, et nn ametlikud tekstid – avalikkusele suunatud trükised ja asjaajamises käibelolevad dokumendid avavad ajastut vaid teatud määral ja ühekülgsest. Juba teksti avaldamise protsess oli täis vastuolusid ja võimu kehtestamispuudeid, mida samas avalikkuse eest varjati.⁴⁷ Seda enam on tagantjäreli isegi nõukogulikku ideoloogilist ballasti kõrvale jättes ja kindlakskujunenud stampülesehitusest läbi vaadates raske eristada sisulist informatiivset materjali, rääkimata veel selle tõlgendamisevõimalusi avavate asjaolude põhjuste või tagamaade leidmisest. Teatriloo uurija L. Hioni sõnul saab stalinistlikku perioodi uurides peagi selgeks, et faktid iseenesest ei kõnele – et faktide kokkukorjamine laiendab küll historiograafilist allikmaterjali, kuid ei anna ettekujutust ajast ja toimunust.⁴⁸ Seega võib õigustatuks lugeda näiteks E. Tarveli väljaõeldu, et historistlik/positivistlik pluralismiprintsiip – teaduslikkuse objektiivsuse ja fakti tõesuse seostamine mitmes kirjalikus allikas esitatud kokkulangeva info ilmnemisega – ei pruugi nõukogude ühiskonnas tänu totalitaarsüsteemi propaganda kõikehaaravusele ja massilisusele toimida.⁴⁹

2. mitteametlikud allikad

Lisaks ametlikele, võimukaanonitest otseselt lähtuvatele tekstidele, eeldab mitmekülgsema pildi loomine nõukogude ühiskonnast ja selle erinevatest valdkondadest ka ametliku diskursusega vähem seotud või võimudepoolsele survele otseselt mittealluvate allikate kasutamist. Tekstiliste allikatena on kasutatavad nii suulised kui kirjalikud teated. Mis puutub suulistesse allikatesse,

<http://www.okupatsioon.ee/ajaloolisetoet/ajaloolitode2.html> (03.06.2005).

45 Kangilaski, J. Okupeeritud Eesti ..., lk. 25.

46 Kangilaski, J. Nõukogudeaegne kantseleit kunstist kõnelemisel. – Eesti kunsti sotsiaalsed portreed. Kaasaegse Kunsti Eesti Keskus 2003, lk. 17-23.

47 Lõhmus, M. „Esieneb ideoloogiliselt ebatäpseid formuleeringuid...“. Avalike tekstide kontrolli mudelist totalitaarses süsteemis. – Akadeemia. 2004, nr. 4. lk. 699.

48 Hion, L. Eesti teater ..., lk. 88.

49 Tarvel, E. Ajaloolase analüüsist. – Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguid II.

siis pikka aega teaduskäibes mitteaktsepteeritavatena, on neile viimasel ajal nn *suulise ajaloo* (*oral history*) kontseptsioonist lähtuvalt omistatud ajalootõlgendamisel oma koht. Näiteks rahva mälu kajastajana arvatakse suulistel allikatel olevat koguni rohkem väärtust kirjalikest, kuna neist saab kaudseid vihjeid võimalikele senitundmata allikatele ning täiendavat kogemuslikku või situatsiooni taastavat informatsiooni.⁵⁰

Mitteametlikest allikatest võib välja tuua järgmised kategooriad:

- *mälestused* (suulised mälestused, (auto)biograafiad, päevikud)

Nii kirjalike kui suuliste mälestuste puhul tuleb muidugi arvestada nende subjektiivsust, seda juba lähtuvalt inimmälu selektiivsusest. Näiteks kirjalike mälestuste puhul valib kirjutaja kas teadlikult või ebateadlikult, millest kirjutada ja mida kirjutamata jätta. Seega tuleb arvestada, et sellised tekstid mitte ainult ei rekonstrueeri minevikusündmusi, vaid ka konstrueerivad neid oma vaatepunktist.⁵¹ Omaette mälestustevormiks on kirjalikud autobiograafiad. Käsitledes neid (vähemalt esitamiseks mõelduid) kui eneseesitlusi sotsiaalse välja reeglite ja väljakutsete kohaselt, võib autobiograafiaid võtta kui sootsiumi nõuete, ootuste, ettekirjutuste vastupeegeldusi inimese enda elu ülestunnistuses.⁵² Otsides autobiograafiatest nõukogude mentaliteedi kajastusi ja ühiskondlike protsesside peegeldusi, tuleks neid eristada lähtuvalt kirjutamispositsioonist. Juba kirjutatu ajaline positsioneerimine – kas tegemist on Stalini ajal või tagantjärele, väljaspool nõukogude diskursust, antud enesepeegeldusega – on kirjutamise ainese analüüsimise ja sellest järelduste tegemise vajalik eeltingimus. Nõukogude diskursuse raames kirjutatul on kahtlemata tugevam ideoloogiline pitsar, rohkem annab tunda sihtgrupi arvestamine. Näiteks ametlikud elulood ja ankeedid pidid olema alati eneseõigustused, faktide valikut ja esitamisevormi pidi kirjutaja eriti hoolikalt valima. Kasvõi ohtralt esitamist nõudnud ankeedid – need polnud mitte küsimustikud, mille vastuseid oldi valmis kuulda võtma, vaid ülekuulamisprotokollid, mille alusel langetati otsuseid inimese vastavuse üle etteantud direktiividele, normidele, ideoloogiale.⁵³

- *erakirjavahetus*

Kui ametlikust kirjavahetusest – institutsioonide poolt vahetatud kirjadest, aruannetest, telegrammidest jne – saab ammutada informatsiooni kultuuripoliitika suunamise ja juhtimise mehhanismidest, hoobadest ja hierarhiast, siis erakirjavahetus avab mõnevõrra teistlaadseid kultuurielu tahke. Isiklikes kirjades ilmnevate emotsioonide ja hoiakute põhjal saab teha järeldusi inimeste reaktsioonist võimudepoolsetele juhistele ja käikudele, isiklikest käitumismallidest ja isikutevahelistest seostest. Kirjad kui tekstid, kohanedes ühiskonna konventsioonidega, ei esita mitte niivõrd tõde mingi ajastu kohta, kui võrd teatud inimeste kogemusi ja ettekujutusi selle

⁵⁰ Samas.

⁵¹ Annuk, E. Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: Miks ja kuidas uurida nõukogude aega? – Krikmann, A., Oleks, S. (Koost.) Võim ja kultuur. Tartu 2003, lk. 25.

⁵² Veidemann, R. Kohandamise kool. Valmar Adamsi juhtum. – Sarapik, V., Kalda, M., Veidemann, R. (Koost.) Kohandamise märgid. Tallinn 2002, lk. 40.

⁵³ Samas, lk. 41.

ühiskonna kohta.⁵⁴ Erakirjavahetuse subjektiivsuse kõrval tuleb lisaks arvestada kirjades kajastuvat ametlikku diskursust. See ilmnes nii vähem teadlikul tasandil, kuivõrd mingil määral oli nõukogude ideoloogia intelligenti kirjapruuki juurdunud, tihti rakendati nõutavat diskursust aga sihilikult. Mida ametlikum oli suhe kirja autori ja adressaadi vahel, seda rohkem kasutati kirjades stalinistlikku retoorikat ja muid avalikus diskursuses domineerivaid elemente.⁵⁵ Samas peeti paljudel juhtudel viimaste lisamist vajalikuks ka täiesti isiklikku kirjavahetusse, kuivõrd oldi kursis, et seda võidi võimude poolt kontrollida. Seega võib arvata, et erakirjavahetuste puhul mängis olulist rolli enesetsensuur.⁵⁶ Nõukogude korra vaimne ja füüsiline surve ja ideoloogiline sallimatus panid inimesed kas teadlikult, poolteadlikult või alateadlikult omandama etteantud norme, mis muutusid erinevatele keelekooslustele etaloniks, sõltumata sellest, kas inimesed neid täitsid või mitte.⁵⁷

• *ilukirjandus*

Ajaloolise tegelikkuse kajastamisel võib, muidugi mõõndustega, allikaks pidada ka ilukirjanduslikke tekste. Seejuures pigem mentaliteedi ja hoiakute uurimise seisukohalt, kusjuures mõnede uurijate arvates väljendavad ja ilmestavad vahetult ajastu kontekstis loodud kirjandus- ja kunstiteosed ühiskonna mentaliteeti isegi selgemini kui hiljem süstematiseeritud ja teaduskriteeriumitele allutatud infol baseeruvad ajaloolised tekstid.⁵⁸ Ka teiselt poolt – üldsuse ajaloolise teadvuse vormimisel – võivad ajaloolistel teemadel loodud kirjandus, kunstiteosed, filmid saavutada suurema mõju kui professionaalne ajalookirjandus.⁵⁹ Neist vaatenurkadest lähtuvalt võib seega ilukirjandust määratleda ajaloolise tekstina. Ilukirjanduse kasutamisel ajaloolise allikana tuleb uurijal muidugi silmas pidada, milline oli kirjutaja suhe reaalsusega, kus jooksevad piirid kunstiliste taotluste ja oma ajastu peegelduse vahel. Ilukirjanduse positsiooni ajalooteaduse seisukohalt tugevdab kahtlemata ka nn lingvistiline pööre ajalooteaduses – ajaloolise narratiivi uuesti ausse tõstmine, tunnetuslike funktsioonide andmine ajaloole kirjeldavate meetodite kõrval. Sellisest lähtekohast muutub ajaloolase roll lausa kirjaniku sarnaseks, kes kasutab võimu keelt kajastava ajaloo loomiseks kirjandus-esteetilisi vahendeid ja võtteid.⁶⁰ Sääraste mõtteavalduste kontekstis tõstatub muidugi poleemika ajalookirjutuse teaduslikkuse üle, eriti positivistlikust ajalookäsitlusest lähtudes. Jutustusekeskse ajaloo kaitseks astus aga välja 1970ndatel antropoloogiliselt suunatud visioon, mis rõhutas, et ajaloo mõistmine ja esitamine narratiivselt põhineb inimese loomupärasel taval kujutada aja kulgu narratiivsena.⁶¹

54 Annuk, E. Tekstid ja vastutekstid: kirjavahetused stalinismi kontekstis. – Keel ja Kirjandus. 2003, nr. 11, lk. 838.

55 Samas, lk. 846.

56 Annuk, E. Totalitarismi ja/või ..., lk. 22-23.

57 Õim, A. Võim keeles. – Krikmann, A., Olesk, S. (Koost.) Võim ja kultuur. Tartu 2003, lk. 421.

58 Соколов, А. К. Наука, искусство и социальные реалии минувшего столетия. – Отечественная История. 2002, № 1, стр. 63.

59 Samas, lk. 61.

60 Samas.

61 Grönholm, P. Jutustus ja ...

Püüdes oma teemat avada võimalikult mitmekülgsest, olen kasutanud mõlemat laadi allikaid, põhirõhuga siiski traditsioonilistel – ametlikel allikatel.

Ametlikud tekstid

- *parteiasutuste dokumendid*

Parteipoolse kultuurielu juhtimise skeemi ja praktika selgitamisel olen lähtunud eelkõige ÜK(b)P ja EK(b)P dokumentidest (otsustest, parteiliidrite kirjutistest ja nende kõnede äratrükidest, koosolekute protokollidest ja stenogrammidest, ametlikust kirjavahetusest jne). Üleliidulise parteiorganisatsiooni materjale olen kasutanud publitseeritud kujul nii omaaegse ajakirjanduse ja spetsiaalsete trükiste vahendusel kui tänapäeval väljaantud dokumentide kogumike kaudu.⁶² Ka EK(b)P tasandil olen kasutanud publitseeritud parteitekste, toetudes põhiliselt siiski arhiiviallikatele. Kasutanud olen Riigiarhiivis (endises Partearhiivis – ERAF) leiduvaid EK(b)P KK materjale,⁶³ samuti erinevate kultuurieluga seotud institutsioonide partei algorganisatsioonide fonde.⁶⁴ Siinjuures tuleb märkida, et kuigi trükkis avaldati parteitekste sagedalt ja ulatuslikult, erinesid need sündmuste kajastused sageli olulisel määral koosolekute, konverentside ja kongresside stenogrammide tekstidest. Sellele on viidanud ka parteitekstide põhjal kultuuripoliitika kujundamisprotsessi ja sündmusi analüüsinud Olaf Kuuli.⁶⁵

- *kultuuriinstitutsioonide dokumendid*

Käsitledes kultuuripoliitikat eelkõige kirjanduselukeskselt, said üheks olulisemaks allikaks Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu materjalid. Olen kasutanud nii Riigiarhiivis (ERA)⁶⁶ kui Tartus Kirjandusmuuseumis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKM EKLA) leiduvaid ENKL-i dokumente.⁶⁷ Riigiarhiivi fondi toel saab ENKL-i tegevuse kõrval (fond sisaldab juhatuse ja aktiivi koosolekute protokolle, kirjanike tööplaanid, kirjavahetust jm) osalise ülevaate ka Nõukogude Kirjanike Liidu (NKL) tegevusest, kuivõrd üleliidulise katusorganisatsiooniga peetud kirjavahetust, aga ka näiteks NKL-i sekretariaadi koosolekute protokolle säilitatakse

62 Näiteks on terve rida käsitletava perioodi ÜK(b)P KK ja selle osakondade otsuseid, ettekandeid, ka kirjavahetust publitseeritud kogumikus *Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)-ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКД о культурной политике. 1917-1953 гг. Москва 1999.*

63 Peamiselt olen kasutanud EK(b)P KK büroo koosolekute ja pleenumite materjale (ERAF F 1 N 4), mida oluliselt hõlbustab arhiivis kasutatav büroo koosolekute päevakordade register.

64 Pärast tutvumist kõikide käsitletaval perioodil tegutsenud loomeliitude, kultuurialaste valitsusasutuste, tähtsamate ajakirjandusväljaannete toimetuste ja mõningate teiste kultuurieluga seotud institutsioonide partei algorganisatsioonide fondidega, on käesolevas töös kasutamist leidnud: F 132 – Rahva Hääle toimetuse; F 151 – Tartu Riikliku Ülikooli; F 2473 – ENKL-i; F 2477 – Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu; F 3729 – Sirbi ja Vasara partei algorganisatsioonide fondid, lisaks F 5072 – Tartu Riikliku Ülikooli ELKNÜ algorganisatsioon. Rida nn „ideoloogiliste asutuste“ (loomeliitude, Kunstide Valitsuse jt asutuste) materjale on koondatud ERAF-i fondi nr 287 – EK(b)P Tallinna linna Keskrajooni Komitee, kuna nimetatud asutuste algorganisatsioonid olid kohustatud kõrgema parteiinstantsi ees oma tegevusest aru andma ja sinna saatma dokumente, mida ei pruugi asutuste endi algorganisatsioonide fondides säilinud olla.

65 Olaf Kuuli on stalinistlike parteitekste analüüsinud ettekandeid pidanud 2003. ja 2004. aastal EKM-i poolt korraldatud konverentsidel „Kohanevad tekstid“. Ettekannete teesidega saab tutvuda: http://www.eki.ee/km/konv/Teesid_koond.htm; http://www.eki.ee/km/konv/kohanevad2_teesid.pdf (03.08.2005).

66 ERA F R-1765. Eesti Nõukogude Kirjanike Liit 1941-1958.

67 EKM EKLA F 301.

ENKL-i fondis. Riigiarhiivi materjalide puhul tuleb nentida, et need on säilitatud lünklikult. Fondi ajaloolises õiendis märgitakse näiteks, et aastatest 1945-1947 on teadmata põhjustel osa ENKL-i juhatuse koosolekute protokollidest puudu.⁶⁸ Seevastu leidub hulk huvitavat infot Kirjandusmuuseumi materjalides – arutluskoosolekute protokollides üksikute teoste ja autorite küsimustes, ENKL-i Tartu osakonda puudutavad materjalides,⁶⁹ Loomingu toimetuse koosolekute protokollides,⁷⁰ kirjavahetuse dokumentides⁷¹ ja isikufondides.⁷²

Lisaks arhiivimaterjalidele ja spetsiaalsetes trükistes või kogumikes avaldatud publitseeritud dokumentidele on oluliseks allikaliseks baasiks omaaegne ajakirjandus. Ühelt poolt on ajakirjandusväljaannete propagandistlikku loomust arvestades neis ära trükitud enamik tähtsamaid parteitekste (otsused, parteifunktsionääride kõned ja ettekanded). Teisalt võimaldab aastatel 1945-1954 ilmunud ajalehtede ja ajakirjade numbrite süstemaatiline läbivaatamine saada selgemat pilti järk-järgulisest ideoloogilisest surve ja nõukogude retoorika süvenemisest. Lähtudes nõukogude hierarhilisest tsentraliseeritud ajakirjandussüsteemist, võtsin vaatluse alla erinevaid Eesti NSV-s levitatud ajakirjandusväljaandeid Nõukogude Liidu tähtsamaist – ÜK(b)P KK häälekandjast Pravda kuni kohalike ajalehtede (Postimees – EK(b)P Tartu Linna ning Tartumaa Komiteede häälekandja, Kiir – EKP Põltsamaa rajoonikomitee häälekandja) ja kitsamatele valdkondadele spetsialiseerunud (kultuuriväljaanded ajakiri Looming ja ajaleht Sirp ja Vasar) trükisteni.

Mitteametlikud tekstid

Ametliku diskursuse kõrval olen nõ teise poole hoiakuid ja reaktsioone püüdnud valgustada eelkõige sündmuste ja protsesside kaasaegsete mälestustele toetudes. Nõukogude ajast on isiklike meenutusi ja kogemusi kirja pandud juba nõukogude ajal, eriti viimasel ajal on hoogustunud mälestuste talletamine uue ühiskondliku moraali võtmes.⁷³ Seetõttu on kasutada küllalt avar kirjalike mälestuste kogum nõukogude režiimi kehtestamise algaegadest, pearõhuga poliitilistel sündmustel (näiteks on eriti ohtralt kajastatud repressioone ja vastupanuliikumist), millele üha enam lisandub mentaliteediajaloolisest seisukohast huvitavaid igapäevaelu, üldist õhustikku ja hoiakuid kajastavaid kirjutisi. Lähtudes oma uurimuse raskuspunktidest, olen kasutanud omaaegsete kirjandus- ja ajakirjandustegelaste kirjalikke mälestusi.⁷⁴ Eraldi

68 ERA F R-1765 L 4.

69 EKM EKLA F 258.

70 EKM EKLA F 166.

71 EKM EKLA F 301 M 7:5. ENKL-i kirjavahetust 07.11.1944-13.12.1973; F 258 M 12:4. NKL-i juhatuse kirjavahetust ENKL-i Tartu osakonna vastutavate sekretäride P. Viidinguga ning E. Hiirega 1944-1951.

72 EKM EKLA isikufondidest olen käesolevas töös kasutanud Valmar Adamsi (F 344), August Annisti (F 218) ja Nigol Andreseni (F 311) fonde.

73 Suure töö mälestuste kogumisel on teinud Eesti Kirjandusmuuseumi juures tegutsev Ühendus Eesti Elulood (ilmunud on kolm osa sarjast *Eesti Rahva Elulood. I-III. Tallinn 2000-2003*), ajalehe Postimees ja kirjastuse Tänapäeva algatus nõukogude aja argielu lühimeenutuste kirjanemiseks on väljundi leidnud E. Tammeri koostatud raamatus *Nõukogude aeg ja inimene. Tänapäev ja Postimees 2004*.

74 *Semper, J. Mõtterännakud II. Tallinn 1971; Tuglas, E. Elukiri 1952-1958. Tallinn 1993; Tuglas, F. Eluloolisi märkmeid II 1944-1959. Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 12. Tartu 1997; kirjandusnimeste*

väljatoomist väärivad literaadi ja bibliofiili Jaan Roosi mälestused aastatest 1944-1954.⁷⁵ Erinevates linnades, külades ja taludes varjupaika otsinud ringirändava kirjamehe memuaarid iseloomustavad ühelt poolt üldisi meeleolusid maal, erilist huvi pakuvad aga tema meenutused kohtumistest tollaste kirjanike ja haritlastega. Lisaks kirjalikele mälestustele olen töösse kaasanud ka kirjanike Ain Kaalepi ja Ralf Parve, omaaegse ENSV Riikliku Kirjastuse Eesti Raamat peatoimetaja Aksel Tamme ning kirjandusteadlase Maie Kalda suulisi mälestusi.

Otse mälestuste vormis allikate kõrval olen nn isiklikku kogemust kajastava allikana kasutanud ka nii publitseeritud⁷⁶ kui EKM EKLA-s leiduvaid kirjavahetuste materjale.⁷⁷

Intrigeeriva ja kahtlemata uurimust avardava lähenemise kasutada ajaloolises uurimuses ilukirjanduslikke tekste, olen siiski peale mõne illustreeriva näite lisamise kõrvale jätnud. Seda nii kirjandusteoreetiliste teadmiste nõrkuse tõttu kui lootuses, et käesolevas käsitluses kasutatud allikaline baas võimaldab piisavalt mitmekülgset teema avamist.

Praegune uurimisseis annab tunnistust elavast huvist nõukogude perioodi vastu ning erinevatel allikatel ja metodoloogilistel lähtekohtadel baseeruvatest käsitlusest. Vaadeldes kultuuripoliitikat Nõukogude Eestis, tuleb muidugi arvestada üleliiduliste sise- ja ka välispoliitiliste arengutega.⁷⁸ Seetõttu olen oma uurimusse haaranud üleliidulisi protsesse käsitlevaid uurimusi,⁷⁹ peardõhuga Baltikumi kui Eesti olude valgustamisel kõige enam analoogiat pakkuvatel kirjutistel.⁸⁰ Ilmestamiseks kultuurielu ideologiseerimise ja ühiskondliku mentaliteedi tasalülitamise protsessi

vahendatud mälestusi on edastanud A. Tamm – *Tamm, A. Aga see oli üks mees. Eluvisandeid. Tallinn 2003*; ajakirjandusmailt D. Vaarandi ja B. Trulli mälestused (*Tammer, T. Debora Vaarandi: Hea jääb enda teada. – Kultuurileht 06.10.1995, lk. 5, Anupõld, E. Kriitiline aeg oli reede hommikupoolik. Intervjuu Sirbi ja Vasara vastutava sekretäriaga Boris Trulliga. – Kultuurileht 06.10.1995, lk. 2*), lisaks on avaldatud ajakirjanike mälestusi kogumikus *Meie jäljed jäävad. Eesti ajakirjanike elulood I. Tartu 2004*.

75 Jaan Roosi päevikutest, mis on säilinud aastatest 1944-1945, 1947-1949 ja 1951-1954 on tänaseks publitseeritud neli köidet – *Roos, J. Läbi punase öö. I-IV. Tartu 1997-2004*.

76 Viimasel ajal tuuakse ajakirjanduse vahendusel üha enam huvitavaid kirjavahetuse dokumente ka avalikkuse ette, näiteks: *Черняк, Я. З., Письмо в защиту Анны Ахматовой. – На этой стороне. Публикация Е. Ефимова. – Вопросы литературы 2003, № 2, <http://magazines.russ.ru/voplit/2003/2/stor.html> (03.06.2005).*; *Metsanurk, M. Kiri E. Pällile 24.08.1946. – Tuna. 2003, nr. 1, lk. 76-86*.

77 Näiteks eriti elavat kirjavahetust on pidanud N. Andresen (J. Semperi, V. Adamsi ja teistega) – EKM EKLA F 311.

78 Eesti ja teiste Balti riikide sovjetiseerimispoliitika paralleelidele Nõukogude Liidu välispoliitilise kursi muutusega külma sõja vallandudes on viidanud J. Zubkova – *Зубкова, Е. Ю. Эстонское Дело 1949-1952 гг. – Мир Истории. 2001, № 1, <http://www.tellur.ru/~historia/archive/01-01/zubkova.htm>. (03.06.2005)*.

79 Viljakas nõukogude ühiskonna kirjeldaja on olnud S. Fitzpatrick (nt. *Fitzpatrick, S. Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. NY, Oxford 1999*), nõukogude mentaliteeti uurinud ja üleliiduliste poliitiliste arengute kontekstis Eesti NSV sündmusi valgustavad on J. Zubkova uurimused (*Зубкова, Е. Ю. Сталин и общественное мнение в СССР. – Сталинское десятилетие холодной войны. Факты и гипотезы. Москва 1999, стр. 151-170; Зубкова, Е. Ю. Эстонское Дело ...*); kitsamalt ideoloogia ja kultuuripoliitika valdkonnale keskenduvatest uurimustest olen kasutanud K. Eimermacheri ja G. Kostõrtšenko käsitlusi (*Аймермахер, К. Политика и культура ...; Аймермахер, К. Партийное управление ...; Костырченко Г. В. Идеологические чистки второй половины 40-х годов: псевдопатриоты против псевдокосмополитов. – Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. Том 2. Апогей и крах сталинизма, стр. 90-149*).

80 Balti ajaloolaste koostöö tulemusena Balti riikide sovjetiseerimise uurimisel on avaldatud O. Mertelsmanni toimetatud artiklite kogumik *The Sovietization of the Baltic States 1940-1956. Tartu 2003*.

üleliiduliselt kehtivat põhiskeemi ja ühtlasi Eesti oludega paralleele pakkuvana olen kasutanud ka Ukraina vastavatele teemadele keskendnud S. Yekelchuk'i uurimusi.⁸¹

Kitsamalt Eesti kultuurielu ja kultuuripoliitika historiograafiast rääkides tuleb nentida eriti kultuurielu juhtimisele keskenduvate üldistavate uurimuste nappust.⁸² Küll aga on vastavate valdkondade eriuurijatelt ilmunud terve rida konkreetsetele distsipliinidele keskenduvald uurimusi, eriti huvipakkuvad on käesoleva töö kontekstis kirjandusloolaste tööd. Seda nii üleliidulisel tasandil⁸³ kui Eesti kohta.⁸⁴ Ka ajakirjandus kui nõukogude ühiskonnas võõristavalt ja ühekülgselt ainult propagandistlikke funktsioone kandev süsteem, on leidnud uurijate tähelepanu.⁸⁵ Küllalt viljakad on olnud kunstiajaloolased,⁸⁶ kelle lähtekohad ja järeldused nõukogude kunstielu korralduse kohta on kindlasti huvipakkuvad ka antud töö kontekstis, kirjandusküsimuste käsitlemisel. Eriti asjakohased on uurimused, mis keskenduvad kunstielu institutsioonilise juhtimise kajastamisele,⁸⁷ kuivõrd neis välja joonistuv skeem on nõukogude tsentraliseeritud kultuuripoliitilises situatsioonis kujutatavate kunstnike tegevusraamide valgustamise kõrval rakendatav nii kultuurile laiemalt kui teistele kitsamatele valdkondadele.

Kultuurivaldkondade (ja mitte ainult kultuuri, vaid ka laiemate ühiskondlike protsesside) integreeritud käsitlemise püüde tulemusena on viimasel ajal korraldatud mitmeid konverentse ja avaldatud interdistsiplinaarseid kogumikke, kus nõukogude aja kultuuriprobleeme on analüüsitud

81 Yekelchuk, S. *Stalin's Empire of Memory*. Toronto 2004; Yekelchuk, S. *Diktat and Dialogue in Stalinist Culture: Staging Patriotic Historical Opera in Soviet Ukraine, 1936-1954*. – *Slavic Review*. 2003, vol. 3, pp. 597-624.

82 Nõukogude perioodi kultuuri kui teoreetilise kontseptsiooni ja/või ühiskonnaelu ühe väljundi arengutele on oma uurimustes tähelepanu pööranud A. Aarelaid (nt. *Aarelaid, A. Ikka kultuurile ...*), P. Lepik (*Lepik, P. Antikultuuri fenomen ...*); kitsamalt kultuuripoliitikat on käsitlenud O. Kuuli (*Kuuli, O. Sula ja hallad ...*), A. Raudsepp (*Raudsepp, A. Kirjandus ja stalinistlik ...*).

83 Clark, K. *Utopian Anthropology as a Context for Stalinist Literature*. – *Stalinism. Essays in Historical Interpretation 1977*, pp. 180-198; Соколов, А. К. *Наука, искусство ...*

84 Stalinistliku kirjanduspoliitika vallas on kirjutanud Sirje Olesk (lisaks kirjandusteoreetilistele käsitlustele on S. Olesk pööranud tähelepanu kirjanduse parteilisele juhtimisele – näiteks on ta kommentaaridega publitseerinud kirjanduseluga seotud parteidokumente: *Võim kirjanduse kallal: dokument eesti kirjanduse juhtimisest 1950. aastal – Krikmann, A., Olesk, S. (Koost.) Võim ja kultuur. Tartu 2003*; S. Oleski kirjutised on koondatud kogumikku *Tõdede vankuval müüri. Artikleid ajast ja luulest. Tartu 2002*; artiklid hilisemast ajast on avaldatud teistes kogumikes), üldiste poliitiliste ja ühiskondlike olude kontekstis on kirjanduse olukorda Nõukogude Eestis pärast Teist maailmasõda käsitlenud ka P. Lilja, kelle doktoriväitekirjast on üks peatükk – "Ždanovlusest sulailmadeni" – Linda Uustalu tõlkes avaldatud ka eesti keeles; lähiajaloo kirjandusprotsesse ja nende lahtimõtestamist valgustavaid kirjutisi pärineb T. Hennoste, M. Kalda, V. Märka ja M. Velskeri sulest.

85 *Lõhmus, M. Toimetamine: kas looming või tsensuur. Tartu 1999*; ettekujutuse nõukogude ajakirjandussüsteemist annab P. Vihalemma toimetatud *Meediastüsteem ja meediakasutus Eestis 1965-2004. Tartu 2004*; terve rida nõukogude ajakirjanduse üksikküsimusi valgustavad TÜ Ajakirjanduse osakonnas kaitsitud lõpu- ja magistritööd, käesolevas töös olen kasutanud M. Vainiko 2001. aastal kaitsitud lõputööd *Kultuuriajakirjanduse nõukogustamise ja kontrollimise algus Eesti „Sirbi ja Vasara“ näitel*.

86 Üldteoreetilistele ja stiililistele küsimustele keskenduvad S. Helme, M. Kalmu, J. Kangilaski, L. Lapini, H. Liivranna kirjutised.

87 Nugin, R. ENSV Kunstide Valitsus kunstipoliitika suunajana 1946-1949. Peaseminaritöö, juhendaja Kangilaski, J., Tartu Ülikooli Ajaloo osakond, Tartu 1998; Nugin, R. *Institutsioonide roll nõukogude kunstipoliitikas ning neist lahtirakendamise mõjud 1990. aastatel*. – *Acta Historica Tallinnensia 2004* (8), lk. 61-76; Orlova, M. *Stalinistlik arhitektuurikorraldus Eestis 1944-1955. Magistritöö, juhendaja Kalm, M., Eesti Kunstiakadeemia, Tallinn 2003*; Peirumaa, R. Hruštšovi aja „sula“ ...

kõrvuti erinevates valdkonnaspetsiifilistes artiklites.⁸⁸

Teoreetilisi ja metodoloogilisi lähtekohti nõukogude perioodi uurimisel

Nende allikate põhjal on käesoleva töö eesmärgiks selgitada ja analüüsida nõukogulikku kultuuripoliitikat Eestis stalinistlikul ajajärgul. Kuivõrd uurimus haakub erinevate valdkondadega (kirjandus, meedia), tuli ajaloo teaduse lähtekohtade kõrval kokku puutuda ka teiste teadusdistsipliinide teoreetiliste alustega. Samas ei pretendeeri käesolev töö teoreetilises plaanis interdistsiplinaarsusele, nii kirjandus kui ajakirjandus on käsitletud eelkõige subjektidena ajaloo teaduse seisukohalt, mitte kirjandusteoreetilistest analüüsides või meediadiskursusest lähtudes. Seega jääb käesolev uurimus, mis aineliselt ehk interdistsiplinaarsuse märke väljendab ja põgusaid põikeid teiste teadusdistsipliinide pärusmaale teeb, põhialustelt siiski ajaloo teaduse raamidesse. Tuleb muidugi märkida, et need raamid pole kindlalt paigas, teaduspiiride järjest laienevas kontekstis ja erinevate metodoloogiate rakendustel kipuvad need viimase aja uurimustes ähmastuma ja tähtsust kaotama. Nõukogude ühiskonna kirjeldamisel peetakse üha vähem otstarbekaks mõne nähtuse või protsessi isoleeritud kirjeldamist. Tähtsuste loomisel, kontekstide avamisel ja järelduste tegemisel kasutatakse järjest erinevamaid lähenemisi ja meetodeid.

Läbi nõukogude aja oli kogu teadus allutatud marksismi-leninismi teooriast lähtuvale käsitlusele, mille eesmärgiks oli esitada kogu inimkonna areng tulenevana tootlike jõudude ja tootmissuhete vahelisest dialektilisest suhtest.⁸⁹ Seetõttu oli piiratud ka kultuuri uurimise meetodite ring – uurijal oli valida kas sotsialistliku retoorika või ajaloolis-kirjeldava meetodi vahel.⁹⁰ Ka kirjanduses kujunes läbi 20. sajandi normaalparadigmaks biograafilis-deskriptiivne kirjandusuurimine.⁹¹ Kui üldisemalt olid nõukogude perioodi lõikes tolle paradigma sees võimalikud erinevad lähenemised, siis üheks jäigemaks perioodiks olid selgelt 1940ndad-1950ndad aastad. Kogu kultuuri kirjeldamisel ja mõtestamisel valitses nn vulgaarsotsioloogia. Näiteks kirjanduses olid tähtsad loomingumetodi küsimused, kirjandus kui klassiliselt determineeritud nähtus, kirjandus kui sotsialistliku ja kodanliku ideoloogia võitluse väljendus.⁹²

Nõukogude võimu lagunemine ja ideoloogilisest survest vabanemine ei pruukinud kohe kaasa

88 Kirme, K., Kirme, M. (Toim.) *Eesti kultuur 1940. aastate teisel poolel*. Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. Humaniora A19, Tallinn 2001; Krikmann, A., Olesk, S. (Koost.) *Võim ja kultuur*. Tartu 2003; Laak, M., Olesk, S. (Koost.) *Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses*. Tartu 2000; Sarapik, V., Kalda, M., Veidemann, R. (Koost.) *Kohandumise märgid*. Tallinn 2002.

89 Hovi, K. Rahvusvaheliste suhete ajaloo metodoloogiast. – Tarvel, E. (Toim.) *Ajaloolise tõe otsinguid II*. Suur kunst metodoloogia, <http://www.okupatsioon.ee/ajaloolisetoe/ajaloolitode2.html> (03.06.2005).

90 Helme, S. Sõjajärgse kunsti uurimisest ja uurimustest. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. EKA Toimetised nr. 9, 2002, lk. 128.

91 Hennoste, T. Kuidas me uurime kirjandust. – Keel ja Kirjandus. 1999, nr. 5, lk. 298.

92 Samas.

tuua uutel teoreetilistel alustel esitatud teadustekste. Jätkus ja jätkub tänini historistlikelt ja positivistlikelt alustelt lähtuv uurimine – meetodina eelkõige võimalikult täpset allikakriitikat rakendav (kasutades eelkõige eelpool iseloomustatud ametlikke allikaid) ja looduseaduste taolisi üldisi seaduspärasusi leida püüdev, pigem puhtalt seletav, kui tõlgitsev lähenemine. Näiteks kirjanduse uurimisel muutus küll ideoloogiline paradigma, mitte aga kirjandusteaduse paradigma, kuivõrd suurem osa kirjutatust oli deskriptiiv-memuaariline ja rahvuslik-ideoloogiline.⁹³ Nõukogude ajal omandatud vähem ideoloogiale mõõndusi tegev ateoreetiline lähenemine kirjanduse, kunsti ja teiste kultuurivaldkondade uurimisele oli sisseharjunult rakendatav ka pärast režiimi kokkuvarisemist. Mõistetavalt kallutas uurijaid sisuliselt vana meetodikat ja lähenemist rakendama nii tõlgendumisvõimaluste kui allikalise baasi avardamine. Kui ühelt poolt on endiselt elujõus nõukogudeaegsetel teadusteoreetilisel lähenemisel baseeruv, kuid uut ideoloogiat edastav ajalookäsitlus, siis teisalt on käibel erinevaid ideoloogiaid edastavaid, kuid meetodilt ja aine käsitluse viisidelt varieeruvaid, praeguse teadusideoloogia seisukohalt **revisionistlikke ajalookäsitlusi**. Neist nii praeguse Venemaa kui lääne ajaloolaste esitatud nõukogude korra apoloogiast ehk üks tähelepanuväärsemad on stalinliku moderniseerimise kontseptsioon, mis annab Stalini sisepoliitikale soodsa hinnangu lähtekohalt, et industrialiseerimine, kultuurirevolutsioon, kollektiviseerimine lähtusid rahvuslikest ja riiklikest huvidest. Oponeerivad ajaloolased seevastu hindavad revisionistide tegevust stalinistlike allikate interpreteerimisel ühekülgseks ja ebaadekvaatseks.⁹⁴

Ajaloo valdkondade ja allikate määratluste avardamisel leiavad nii ajalooteaduses üldiselt kui nõukogude perioodi uurimisel üha enam rakendust hoopis uued teoreetilised lähenemisvõimalused ja meetodid ajaloo-, kultuuri- ja ühiskonnaprotsesside kajastamisel. Märksõnadena võiks esile tuua interdistsiplinaarsuse, poststrukturelismi, postkolonialismi, diskursuseanalüüsi. Käesoleva töö kontekstis pakuvad enam huvi kaks viimast.

Postkolonialism on oluline seetõttu, et seoses tendentsiga vaadelda Nõukogude Liidu ekspansiooni Baltikumi ja Ida-Euroopasse kui kolonialismi ilmingut, on rõhutatud võimalust vaadelda eesti kultuuri koloniseeritava ja koloniseerija vaatepunktist. Seega on nii Eesti kui teiste Balti riikide ajalookäsitlustele täiesti rakendatavad kolonialistlikud ja postkolonialistlikud teooriad.⁹⁵ Lähemalt postkolonialismi teooriaga tegelenud T. Hennoste peab selle rakendamist eesti kultuuri ja kirjanduse uurimisel nii adekvaatseks kui lausa vajalikuks.⁹⁶ Tõepoolest, Hennoste esitatud postmodernismi iseloomustavatest kategooriatest sobivad nii mõnedki hästi iseloomustama kultuuritootjate (koloniseeritavate) ja kultuuripoliitika määrajate (kolonisaatorite)

93 Samas, lk. 300.

94 Павлова, И. В. Понимание ..., стр. 6.

95 Eesti ajaloo nõukogude perioodi mõtestamisest kolonialismi/postkolonialismi lähtekohtadest vt. Annuk, E. Totalitarismi ja/või ...

96 Hennoste, T. Kuidas me ..., lk. 308.

vahelisi suhteid nõukogude ühiskonnas.⁹⁷ Näiteks ambivalentsus ja mimikri kui koloniseerija ja koloniseeritava vahelisi suhteid ja seoseid iseloomustavad tegurid, aitavad analüüsida eesti intelligentsi hoiakuid ja reageeringuid nõukogude kultuuripoliitika survele. Sama eesmärki võimaldab teenida enesekolonisatsiooni, kui kolonisaatori pealt pealesurutud väärtuste, kommete ja kultuurimudelite vabatahtlik omandamine autoriteetse koloniseeritava kihi poolt, kategooria rakendamine.

Diskursuseanalüüsi kui keele ja teksti keskset uurimismeetodit on ajaloolastest kasutanud näiteks nõukogude ajal Eesti vabariigi kohta kirjutatud ajalootekste uurinud P. Grönholm.⁹⁸ Suuresti on see aga jäänud teiste teadusdistsipliinide teoreetikute lähenemisviisiks, kelle uurimustest käesoleva töö kontekstis pakuvad rohkem huvi kirjandusloolaste tööd.⁹⁹ Ajaloolaste ettevaatlikkust diskursuseanalüüsi oma käsitlustes rakendada seletab asjaolu, et eeskätt on seda käsitletud meetodina, mis eeldab tekstide lugemist seal peituvate tähendussidemete avamiseks.¹⁰⁰ Eespool iseloomustatud nõukogude aja allikate eripära arvestades ei näi aga tekstikeskne lähenemine traditsioonilise võimalikult autentselt tegelikkuse rekonstrueerimist taotleva ajalooseletuse võtmes uurivatele ajaloolastele ilmselt eriti usaldusväärne olevat. Näiteks ametlike dokumentide narratiivist kui partei poolt pealesurutud tollasest ühiskonnast kuvandit loovatest tekstidest lähtuvalt ühiskondlike protsesside ja hoiakute analüüsimine võib esile kutsuda põhjendatud kahtlusi arvestades, et kõige tähtsamad otsused ja põhilised ideoloogilised printsiibid jäid nõukogude ajal kirja panemata ja parteiliidrite suulise teksti analüüsimine on tagantjärele pea võimatu. Seega jääb ajaloolase jaoks küsitavaks ainult diskursuse keskse lähenemise kasutamise tõhusus eeldusel, et soovitakse iseloomustada mingite protsesside mitmetahulisi omavahelisi seoseid ja algmotive. Samas võib ilmselt sellist lähenemist diskursuseanalüüsile pidada piiratuks. Grönholm on välja toonud asjaolu, et tegemist pole mitte ühe meetodi vaid erinevate uurimismeetodite hajusa kogumiga, mille hulgas on näiteks müüdiuurimine, narratoloogia, retoorikauurimine.¹⁰¹ Nõukogude üleideologiseeritud kultuuri uurimisel võib näiteks hästi rakendatavaks osutada üks kriitilise diskursuseanalüüsi vorme – diskursiajalooline meetod. See kujundati võimaldamaks kaudsete eelarvamuslike väljenduste analüüsi ning eelarvamuslikus diskursuses sisalduvate vihjete ja koodide identifitseerimist ja paljastamist ning selle meetodi erijooneks on taotlus taustinformatsiooni võimalikult

97 Postkolonialismiga seotud märksõnadest vt. Hennoste, T. Postkolonialism ja Eesti. – Kirikiri. http://www.kirikiri.ee/article.php3?id_article=201 (03.06.2005).

98 Grönholm, P. Jutustus ja ...; Grönholm, P. Rahvusliku ebaõnnestumise ajalugu – Eesti Vabariigi aeg Eesti NSV üldkäsitlustes. – Ajalooline Ajakiri. 1999, nr. 1, lk. 43-55.

99 Näiteks on ühte nõukogude aja tekstiliiki – kirjavahetust – loovisikute minapildi (mis kätkeb ka kultuurilise kommunikatsiooni kaudu ühiskondlike ja ajalooliste protsesside peegeldusi) rekonstrueerimisel kasutanud E. Annuk – Annuk, E. *Tekstid ja vastutekstid: kirjavahetused stalinismi kontekstis. Keel ja Kirjandus. 2003, nr. 11, lk. 838-848.*

100 Hovi, K. Rahvusvaheliste suhete

101 Grönholm, P. Jutustus ja ...

ammendavalt ja süsteemselt integreerida.¹⁰² Seega on ühe aspektina mineviku rekonstrueerimisel diskursuseanalüüs täiesti arvestatav ja uusi võimalusi pakkuv meetod, mis aitab ühelt poolt ajaloolasel mõista allikaid ja mineviku kõnepruuki ning näitab teisalt kuidas ajaloolased ise on erinevaid esitusvahendeid ja diskursiivseid struktuure kasutanud.¹⁰³

Neid ülaltoodud enamlevinud metoodilisi lähtekohti on üha enam interdistsiplinaarsusesse kalduvas eesti humanitaaruuringus järjest rohkem rakendatud. Enne teoreetiliste aluste selginemist ja juurdumist ei saaks aga ajalooteaduse puhul siiski ühtseid, laiahaardelisi, rangelt meetodikindlaid uurimusi nõukogude perioodi kohta esile tuua. Ka käesoleva töö eesmärgiks ei ole selles vallas kompaktsesse mudelisse sobitavas teaduskeeles ammendavat käsitlust esitada. Kasutades paiguti küll erinevatest teoreetilistest lähenemistest pärit analüüsimeetodeid (näiteks postkolonialismi kategooriatest lähtuvalt haakub töö viimane, kultuuriintelligentsi kohanemisi käsitlev osa, hästi enesekolonisatsiooni ja ambivalentsuse mõistetega), jääb uurimuse põhiosa metodoloogiliselt siiski traditsioonilise ajalookäsitluse juurde. Eelkõige püüab käesolev kirjutis anda ajalooliste protsesside kirjeldusi, tõlgendusi ja seletusi. Viimast selles tähenduses, nagu on määratlenud E. Tarvel – esitada seletus eesmärgiga selgitada lugejale, kuidas seos (või tagapõhi, eeldus vms) on objektiga ühendatud ja miks just see põhjus avaldas just seda mõju.¹⁰⁴ Võttes aluseks E. Tarveli poolt pakutud seletuse liigid: kirjeldav, geneetiline (selgitab objekti näidates tema geneesi), strukturealne (selgitab, näidates objekti kohta struktuuris), defineeriv, kausaalne,¹⁰⁵ võib väita, et alljärgnevas võib leida elemente neist kõigist, pearõhuga kirjeldaval ja strukturealsel seletusel.

102Vilt, M. Kriitiline diskursianalüüs. Kasutamismõimalusi teksti ja kultuuri uurimisel. Vikerkaar. 1997, nr. 12, lk. 57.

103Grönholm, P. Jutustus ja ...

104Tarvel, E. Ajaloolase analüüsist ...

105Samas

EESTI NSV KULTUURIPOLIITIKA ÜLDISED PRINTSIIBID JA RAKENDUSMEHHAANISMID AASTATEL 1944-1954

Üleliidulise kultuuripoliitika skeemi ja printsiipide kujunemine pärast Teist maailmasõda

Ideoloogilise surve tugevnemine pärast Teist maailmasõda

Ühiskonna ohjamiseks totalitaarse võimu kindlustamisel on riigi juhtkonnal vaja üldsust pideva kontrolli all hoida. Nõukogude Liidu võimuorganid jälgisid hoolega rahva hoiakuid. Sel eesmärgil kogusid partei, siseministeeriumi ja julgeolekuorganite vastavad allasutused pidevalt informatsiooni ühiskondlikust arvamusest ja esitasid regulaarselt vastavasisulisi ettekandeid võimuladvikule eesotsas Stalini endaga.¹⁰⁶ Rahva seas levivate hoiakute ja seisukohtade põhjal koostatud ülevaadete läbitöötamisel oli aga võimul täita märksa keerulisem ülesanne – avaliku arvamuse ja üldise mentaliteedi kujundamine. Süsteemi püsimiseks ja õigustuseks on totalitaarse režiimi jaoks repressiivsete meetmete kõrval ülimalt oluline oma ideoloogia juurutamine ühiskonnas. Riigialamatest lojaalsete või vähemalt režiimile mitte vastu astuvate kodanike kasvatamisel tuleb ühendada kontrolli- ja järelvalvesüsteem võimuorganite poolt paika pandud ideoloogiliste printsiipide levitamiseks. Seetõttu peeti Nõukogude Liidus väga vajalikuks ühistele ja kindlatele seisukohtadele jõudmist ideoloogilistes küsimustes ning nende laialdast levitamist. Leiti, et sotsialistlikku ühiskonda ei saagi üles ehitada ilma sotsialistliku revolutsiooni läbiviimiseta ideoloogia ja kultuuri vallas, mille käigus kujundatakse töölisklassile, kogu sotsialistlikule ülesehitustööle ustav intelligents.¹⁰⁷

Vaimuelu surumine võimupoolsete ideoloogiliste nõuete raamesse polnud Nõukogude Liidus päris ühtne ja stabiilne protsess ei oma arengutes ega territoriaalsetes mastaapides. Pärast Teise maailmasõja lõppu kujunes Nõukogude Venemaa intelligentsil tänu sõja ajal tekkinud kontaktidele läänemaailmaga ja tsensuuriolude leevenemisele illusioon režiimi mõningase liberaliseerumise võimalusest. Need vahetult pärast sõda ilmnunud tendentsid – ühiskonna üleüldise ideologiseerituse ühtsuse mõningane lagunemine ja tähelepanu keskendumine impeeriumi äärealadele – taandusid õige pea. Külma sõja vallandudes, kui polnud enam vaja arvestada lääneliitlaste suhtumiste ja võimalike reageeringutega, asus Nõukogude Liit näitama oma sõltumatust ja tugevust repressiivsema poliitika rakendamise teel igas valdkonnas. Olulisemaks murdepunktiks Nõukogude Liidu Baltikumi poliitikas on näiteks J. Zubkova pidanud 1947. aastat, seda seoses välispoliitilise kursiga Ida-Euroopa unifitseerimise surve tugevdamisele. Zubkova toob Nõukogude Liidu Ida-Euroopa ja Baltikumi sovjetiseerimisel

¹⁰⁶ Зубкова, Е. Ю. Сталин и общественное ..., стр. 152.

¹⁰⁷ Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. III osa (juuli 1940-1958. aasta). Tallinn 1972, lk. 281.

paralleele, käsitledes Moskva karmistuvat rahvuslike arengute tasalülitamisprotsessi Ida-Euroopas ja aastatel 1949-1952 Eestis rakendatud parteijuhtkonna väljavahetamist ning puhastusi kultuuriringkondades ühe ahela lülidena.¹⁰⁸

Jõudes jäigema unifitseerimispoliitika rakendamiseni alles 1940ndate aastate lõpus, asus võim osaliselt siiski kohe pärast sõda seni olude sunnil tehtud järeleandmiste likvideerimisele. Juba sõja ajal asuti võimaluste piires nõukogulikule ülesehitustööle nii majanduse kui kultuuri vallas. Punaarmee poolt tagasivallutatud aladel loodi nõukogude majanduse ja kultuuri taastamistöode juhtimiseks spetsiaalne komitee ÜK(b)P Keskkomitee sekretäri Malenkovi eesistumisel.¹⁰⁹ Kultuurivaldkondade ideologiseerimise huvides saatsid 17. augustil 1942 ÜK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja G. Aleksandrov ja tema asetäitja T. Zujev Keskkomitee sekretariaati salajase käskkirja "Kaadrite valikust ja edutamisest kunstis."¹¹⁰

Kui parteiaparaadi siseringkondades käsitleti kultuurielu ideoloogilise kontrollimise ja suunamise küsimusi ka juba sõja ajal, siis avalikkuse ette jõudsid esimesed märgid Nõukogude riigi tulevasesest survest kultuuripoliitikale 1945. aasta lõpul ja 1946. aasta algul. 9. veebruaril 1946 tuletas Stalin oma kõnes meelde, et "nõukogude rahvas ei või veel sugugi kergemalt hingata, vaid tal tuleb alustada uut võitlust majanduse ja ideoloogia rindel."¹¹¹ See oli selge tunnistus, et partei kavatses ideoloogilist haaret ühiskonnas tugevdada.

108 Зубкова, Е. Ю. Эстонское Дело ...

109 G. Perovi kõne Eesti NSV intelligentsi esimesel vabariiklikul koosolekul. – Eesti NSV intelligentsi esimene kongress. Tallinn 1945, lk. 77-78.

110 Костырченко Г. В. Идеологические чистки ..., стр. 92.

111 Lilja, P. Ždanovlusest sulailmadeni ..., lk. 156.

Üleliiduline kultuurielu juhtimise skeem

Kultuurivaldkondi juhtinud asutuste süsteem

Nõukogude tsentraliseeritud hierarhilise võimusteemi üheks tunnusjooneks oli käsuliinide paljusus ja alluvussuhete kattuvus erinevate ühiskonnaelu valdkondade juhtimisel ja suunamisel. Seetõttu on raske konkreetset tuua välja spetsiaalseid ainult kultuuripoliitikat välja töötanud ja ellu viinud asutusi. Kultuuripoliitikaga tegeleti mitmes liinis, iseloomulikuna parteikesksele ühiskonnale kuulus siingi kõrgeim otsustusvoli ja tegevusjõud parteiringkondadele. Paralleelselt parteiga olid kultuurielu reguleerivad institutsioonid ellu kutsutud ka valitsusasutuste liinis ning omaalgatuslikke ühinguid välistavas ühiskonnas võimude poolt pakutud alternatiivina riikliku kontrolli all olevate loovintelligentsi kutseühingute näol. Mõistagi pidid kõik asutused oma tegevuses lähtuma partei eeskujust, tööpraktikast ja ettekirjutustest.

• **Partei**

Nõukogude ühiskonna eksisteerimise seisukohalt eluliselt tähtsate ideoloogiaküsimuste arutamise ja vastavate käitumisprintsiipide väljatöötamisega tegeleti riigi kõrgeimal võimutasandil – Üleliiduse Kommunistliku (bolševike) Partei juhtorganites. Ülimuslikke suunised andis partei juhtorgan kongressidevahelisel ajal – ÜK(b)P (alates 1952. aastast NLKP) Keskkomitee, mis viis parteipoliitikat kogu ühiskonnas ellu oma struktuuriüksuste kaudu. ÜK(b)P KK omakorda valis partei poliitiliseks juhtimiseks poliitbüroo (aastatel 1952-1966 NLKP presiidium),¹¹² organisatsiooniliseks juhtimiseks orgbüroo, organisatoorse-täidesaatva iseloomuga jooksvaks tööks sekretariaadi ja otsuste täitmise kontrolliks partei kontrollkomisjoni.¹¹³ Neis Keskkomitee struktuuriüksustes tegeleti muuhulgas ka kultuuri- ja ideoloogiaküsimustega. Keskkomitee juurde erinevates valdkondades parteipoliitika elluviimiseks loodud valitsuste ja osakondade süsteemis oli ideoloogia levitamise ja kultuurielu kontrollile allutamise alal tähtsaim roll ÜK(b)P KK propaganda- ja agitatsioonivalitsusel. Kui Keskkomitee tasandil jäi ideoloogiastöö suuresti printsiipide väljatöötamise ja otsuste vastuvõtmise tasandile, siis konkreetsemalt pidi ülaltseatud doktriine propageerima ja ettekirjutuste täitmist jälgima parteiasutuste võrk üle maa – partei maakonna- ja linnakomiteed, asutuste algorganisatsioonid jne.

Parteiaparaadi riikliku juhtorgani positsiooni kõrval on nõukogude ühiskonna valitsemise võimuvahekordade määratlemisel, eriti Stalini ajal, poleemikat tekitanud võimuliidrite positsioon. Küsimusele, kas riigi suureks juhiks tituleeritu valitses parteiaparaadi üle või

112 Tarvel, E. (Toim.) Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940-1991. Toim.

E. Tarvel. Tallinn 2002, lk. 11-12. (edaspidi: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ...)

113 ÜK(b)P põhikirj. Vastu võetud ÜK(b)P XVIII kongressil. Tallinn 1951, lk. 17.

vastupidi, pole ühest vastust. Mõnede uurijate arvates ei käinud ühelt poolt autoritaarseks ja diktaatorlikuks peetud režiimis ka Stalini enda võim mastaapidelt hiiglaslikust, tegutsemisvaldkondadelt laialivalguvast ja vastutuspädevustelt paljuski parallelismi kalduvast bürookraatlikust parteiaparaadist üle.¹¹⁴ Hoolimata Stalini ülisuurest osakaalust riigi juhtimisel, ei teostanud ta oma võimu kõigis erinevates valdkondades sugugi mitte ainuisikuliselt. Pärast Teist maailmasõda hakkas Stalini lähikonnas toimunud pidevas võimuvõitluses kujunema teatud rahulikum ja selgem pilt. Nn. vana kaardiväe (Molotov, Kaganovitš) ja veel vahetult enne sõda aktiivselt võimu jaganud ja teostanud isikute (Malenkov, Beria) vahelises konkurentsivõimule pretendeerimisel kerkis esile uus grupp nooremaid parteifunktsionäre (Ždanov, Kuznetsov), kellest paljud olid Leningradi päritolu. Nõukogude Liidu ideoloogiliste doktriinide väljatöötamisel hakkas juhtivat osa mängima just üks neist – endine ÜK(b)P Leningradi oblasti- ja linnakomitee esimene sekretär, Andrei Ždanov, kes sai suvel 1944 ÜK(b)P KK ideoloogiasekretäriks.¹¹⁵ Üldiselt peeti Ždanovi võimupositsiooni väga heaks, arvati koguni, et tal olid kõik võimalused tagasi tõrjuda kõik pretendendid teisele kohale stalinliku võimurežiimi kõrgeimas ladvikus.¹¹⁶ Õigupoolest kutsutigi Ždanovit mitteformaalselt ÜK(b)P KK tegelikult teiseks sekretäriks.¹¹⁷ Läänele hakati peagi Ždanovit esitlema kui Nõukogude Liidu peaideoloogi. Eriti rõhutatult tõsteti Ždanovi positsiooni peaideoloogina esile tema ootamatu surma puhul 1948. aastal.¹¹⁸

Seega olid kultuurielu juhtimise põhihojad Nõukogude Liidus kõrgemate parteiorganite ja nende liidrite (Stalin, Ždanov) käes. Hoolimata parteikesksest juhtimisskeemist, ei pruukinud aga tegelikkuses toimida võimutäiuse koondumine ÜK(b)P KK poliitbüroo ja selle liikmete kätte. Seda, kas ja kui suur oli kellegi isikuline roll riigi ideoloogiliste aluste väljatöötamisel või elluviimisel reaalsuses, pole tagantjärele võimalik üheselt määratleda. Igal juhul tuli ka nn juhtideoloogidel vähemalt formaalselt tunnustada parteiaparaadi kui ühiskonna ideoloogilise suunaja ja valvuri rolli – oma seisukohavõttudes toonitati alati partei otsuste autoriteetset, suundaandvat ja ainuõiget iseloomu.

• Valitsusorganid

114 Hobsbawm, E. Äärmuste ajastu ..., lk. 421.

115 Joželev, A. 1946. aasta lämbe suvi. Kuidas võeti vastu otsus ajakirjade "Zvezda" ja "Leningrad" kohta? – Õhtuleht. 05.07.1988, nr. 154, lk. 3.

116 Волков, В. За кулисами. Некоторые комментарии к одному постановлению. – Аврора. 1991, № 8, стр. 44.

117 Пихоя, Р. СССР: История власти. 1945-1991. Москва 1998, стр. 61.

118 Lilja, P. Ždanovlusest sulailmadeni ..., lk. 160.

Partei kõrval oli Nõukogude Liidus oma roll täita valitsusasutustel. Vaadeldaval perioodil olid nendeks NSVL Rahvakomissaride Nõukogu (RKN), alates 1946. aastast NSVL Ministrite Nõukogu (MN) ja selle allorganid. Nende organite roll ja tähtsus olid erineva kaaluga sõltuvalt parasjagu valitsevast üldisest poliitilisest olukorrast, meeleoludest, võimumängudest ja muidugi parteiliidrite hoiakutest. Sõjajärgse perioodi kohta on märgitud, et hoolimata partei juhtivast positsioonist riigis, oli kuni 1956. aastani võim suuremal määral koondunud hoopis pigem RKN, hiljem MN kätte.¹¹⁹ See ei tähendanud muidugi, et parteiapaadi tippjuhid oleksid riigijuhtimises sekundaarsesse rolli jäänud. Isikute osas oli otsustajate ja suunajate ring kattuv, olgu siis tegemist parteiorganite või täidesaatva võimu asutustega.

Kultuurielu juhtimisel oli NSVL RKN ja MN allorganiks 1936. aastal loodud Kunstide Komitee (KuK). KuK pidi juhtima kõiki kultuurielu valdkondi, välja arvatud kinoküsimused, mille suunamiseks ja kontrollimiseks loodi 1938. aastal omaette osakond. Seoses RKN ümberkujundamisega Ministrite Nõukoguks, muutus ka KuK formaalne alluvus – asutuse uueks nimetuseks sai NSVL MN juures asuv Kunstide Komitee (NSVL MN j.a. KuK). Vaadeldaval perioodil olid KuK esimeesteks M. Hraptšenko (aastatel 1939-1948), P. Lebedev (1948-1951) ja N. Bepalov (1951-1953). 1953. aastal moodustati seniste MN j.a. KuK, MN j.a. Raadioinformatsiooni Komitee, Kõrghariduse ministeeriumi, Kinematograafia ministeeriumi, Tööjõureservide ministeeriumi ja Glavpolügrafizdat'i baasil Kultuuriministeerium. Esimeseks Nõukogude Liidu kultuuriministriks sai P. Ponomarenko (1953-1954).¹²⁰

Kultuuripoliitika rakendusmehhanismid

ÜK(b)P KK põhilisteks vahenditeks kultuurielu suunamisel olid parteifunktsionääride üldiste sõnavõtude kõrval Keskkomitee salajased ja avalikud käskkirjad, otsused ja määrused. Neid võeti vastu erinevatel tasanditel. Vähemalt formaalsest parteistruktuurist lähtudes olid suurima jõuga partei kõrgeimates instantsides – parteikongressidel ja ÜK(b)P KK pleenumitel vastuvõetud otsused. Sageli eelnesid dokumentide vastuvõtmisele pikad arutluskoosolekud, kus üks põhiettekanne määratles tähtsamad suunised. Aja jooksul kujunes lausa murdumatuks tavaks, et teese, mis esitas põhiettekandja, kordasid ja rõhutasid omakorda kõik hilisemad sõnavõtjad. Ülo Tuulik on säärast praktikast nimetanud „ateistide sügava usklikekuse väljanäitamise eriliseks rituaaliks“.¹²¹ Reaalselt kujundati aga poliitilis-ideoloogilisi suuniseid andvaid otsuseid ÜK(b)P Keskkomitee poliitbüroos, kuhu kutsuti aru andma parasjagu arutatava teemaga seotud

¹¹⁹ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ..., lk. 14.

¹²⁰ Ивкин, В. И. (Сост.) Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923-1991. Историко-биографический справочник. Москва 1999, стр 164.

¹²¹ Tuulik, Ü. Stalin, Leberecht, Käbin ja Tuglas. – Looming. 2000, nr. 8, lk. 1247.

asjaosalised, keda kohapeal põhjalikult töödeldi. Samas tuleb märkida, et paljude, eriti tähtsamate, otsuste vastuvõtmine ei toimunud kuni 1956. aastani mitte poliitbüroo istungitel, vaid ringküsitluse korras riigi juhtkonna seas, mis vormistati poliitbüroo otsustena alles tagantjärele.¹²²

Pärast otsuse vastuvõtmist levitati seda ajakirjanduse ning otsuse valdkonnaga tegelevate institutsioonide kaudu, samuti saadeti Keskkomitee silmis ideeliselt ustavaid ja pädevaid liikmeid (kui küsimust peeti eriti oluliseks ja tähtsaks, siis Ždanovit ennast) liiduvabariikidesse otsust kommenteerima ning selle elluviimiseks praktilisi näpunäiteid jagama.

Käsitletava ajajärgu üheks olulisemaks otsuseks oli ÜK(b)P KK otsus 14. augustist 1946. aastal ajakirjadest *Zvezda* ja *Leningrad*.¹²³ Seda Leningradi ilukirjanduslike ajakirjade näitel karmistuvaid ideoloogilisi nõudmisi esitavat dokumenti ning selle vastuvõtmisele järgnenud tollase ÜK(b)P KK ideoloogiasekretäri A. Ždanovi ettekandekõnesid Leningradi kirjanikele ja parteiaktiivile¹²⁴ on peetud murranguliseks punktiks Nõukogude Liidu kultuuripoliitikas.¹²⁵ Karmis ja ründavas toonis otsus ja kõned vallandasid ideoloogiliste rünnakute laviini üle terve riigi. Otsusest ja selle ettekirjutatud tõlgendustest lähtuvaid seisukohti arutasid oma koosolekutel otseselt kultuurivaldkondadega seotud institutsioonid (nt loomeliidud) aga nende kõrval ka teised asutused (otsus ja sellest lähtuvad ideoloogilised ülesanded olid kõne all, olgu või otsuse äramainimise korras, vabrikutes, kolhoosides jm) eeskätt parteiorganite kaudu. Partei rajooni- ja linnakomiteed korraldasid koos kultuurirahvaga erikoosolekuid.¹²⁶

Selles ja järgnenud analoogilistes teisi kultuurivaldkondi puudutavates ÜK(b)P KK otsustes¹²⁷ kritiseeriti karmilt konkreetseid isikuid ja teoseid. Kirjanikest toodi negatiivsete näidetena esile kaks kirjanikku – A. Ahmatova ja M. Zoštšenko, kes otsuse tulemusena Nõukogude Kirjanike Liidust välja heideti ja nii kirjandusavalikkusest isoleeriti. Laiemas plaanis esitati otsustes vastavaid kunstiliike puudutavaid üldisi vormilisi, sisulisi ning eelkõige ideoloogilisi suuniseid, mis pidid olema igasuguse loomingulise tegevuse aluseks järgnevatel aastakümnetel. See, et neid otsuseid tuli kultuurielus pidada ülimalt olulisteks, ilmneb selgelt viis aastat pärast otsuse ajakirjade *Zvezda* ja *Leningrad* kohta avaldatud kirjutistes: "Nii see ÜK(b)P Keskkomitee otsus kui ka sellele järgnenud teised Keskkomitee otsused ideoloogilise töö küsimustes omavad määratu suurt tähtsust nõukogude kultuuri arengule. Need otsused relvastasid kirjanduse ja kunsti

122 Пихоя. Р. СССР: История власти ..., стр. 56.

123 Vt. Lisa 1.

124 Ždanov, A. Seltsimees Ždanovi kõne ajakirjade „Zvezda“ ja „Leningrad“ kohta. – *Looming*. 1946, nr. 10/11, lk. 1114-1124.

125 Lilja, P. Ždanovlusest sulailmadeni..., lk. 158.

126 Samas, lk. 162.

127 Pärast avalööki kirjanduse pihta võttis ÜK(b)P KK vastu otsused teatri., kino ja muusika vallas: 26. augustil 1946 „Draamateatrite repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks“, 4. septembril 1946 „Kinofilmist „Suur elu““ ja 10. veebruaril 1948 „V. Muradeli ooperist „Suur Sõprus““.

alal töötajaid ideeliselt, teravdasid nende pilku vigade ja puuduste mõistmiseks oma töös, paljastasid ja purustasid nõukogude ideoloogiale vaenulikud nähtused."¹²⁸

Igal juhul sai ÜK(b)P KK otsus ajakirjadest Zvezda ja Leningrad oluliseks ideoloogiliseks suunaandjaks mitte üksnes ajakirjandus- ja kirjanduselu, vaid terve Nõukogude Liidu kultuuripoliitika kujundamisel. ÜK(b)P KK ideoloogiasekretäri A. Ždanovi juhtimisel vallandus 1946. aasta augustis üleliiduline ideoloogiline pealetung kultuurielus, mida on ideoloogiliste doktriinide lahtiseletaja järgi hakatud nimetama ždanovluseks. Põhijoontes tähistas see kampaaniat sõjajärgse tolerantsema ja liberaalsema joone vastu kultuurielus; sõjaeelse parteipoliitilise liini taastamist; ideoloogilise kontrolli kinnistamist kultuuri üle; kirjanduse ja kultuuri puhastamist lääne mõjudest.

Kui kõrvaltvaataja jaoks oli 14. augustil 1946 vastuvõetud otsus ideoloogilise pealetungi alguse märgiks kultuurielus, siis parteiorganite ja -liidrite poolt oli surve tugevdamise samm pikalt ja hoolikalt ette valmistatud. Lisaks ettevalmistavatele koosolekutele ÜK(b)P Keskkomitees alates 1946. aasta kevadest, viidi ždanovluse praktilise rakenduse peaproov ÜK(b)P KK agitatsiooni- ja propagandaosakonna ülema P. Fedossejevi juhtimisel läbi juba enne otsuse vastuvõtmist – 1946. aasta juunis Ukrainas.¹²⁹

128 Viis aastat ÜK(b)P Keskkomitee otsusest ajakirjade „Zvezda“ ja „Leningrad“ kohta. – Looming. 1951, nr. 8, lk. 893-894.

129 Yekelchik, S. Stalin's Empire ..., p. 63.

Nõukoguliku kultuuripoliitika rakendamine Eesti NSV-s

Nõukogude ideoloogia juurutamise eripärad Eesti kultuurielus

Pärast Teist maailmasõda Eesti NSV-s rakendatud surve kultuurielu tasalülitamisel üleliiduliste kaanonite kohaselt omas praktikas mõningaid erijooni. Tuli lähtuda asjaolust, et nõukogude kord oli Eestis harjumatu ja palju vastuseisu tekitav nähtus. Seetõttu oli võimude esmaülesandeks likvideerida nõukogudevastased ja ka lihtsalt nõukogude korra suhtes neutraalsed meeleolud. Eestis nagu mujalgi impeeriumiga vastliidetud aladel tuli luua uus kollektiivne identiteet. Võimuesindajad nägid endid seejuures mitte vägivaldsete valitsejate, vaid ideoloogilist missiooni täitvate eestkostjatena rahvaste „vabastamisel“ ja „harimisel“.¹³⁰ Uute liiduvabariikide impeeriumiga tasalülitamisel mängis olulist rolli rahvusküsimus. Seetõttu võib ka täheldada tendentsi, et kui vene intelligentsi jaoks Moskvast ja Leningradis tähistas ždanovlus eelkõige kultuuri apoliitiliseks muutmist ja kultuurilooma puhastamist läänelikest mõjudest, siis näiteks Ukrainas (ja ka Baltikumis) oli 1940ndate teise poole ideoloogiline surve sihitud mitte niivõrd lääne mõjude kõrvaldamise vaid eelkõige natsionalismi vastu.¹³¹ Nõukoguliku retoorika järgi andsid noores nõukogude vabariigis ennast tunda „kodanliku ideoloogia riismed“, „fašistliku ideoloogia mürgitav mõju töötavatele rahvahulkadele“ ja „Lääne-Euroopas pesitsevate eesti kodanlike emigrantide reaktsiooniline mõju“.¹³² Seega võib öelda, et stalinismi surve eesti vaimueliidile võrreldes vene intelligentsiga oli kahekordne – vaimsele survele lisandus ka rahvuslik rõhumine.¹³³ Ometi ei saaks väita, et Nõukogude Liidu rahvuspoliitika eesmärgiks oleks olnud rahvuste täielik mahasurumine või venestamine. Eesmärk ei olnud mitte rahvuse hävitamine, vaid klassivaenlase purustamine.¹³⁴ Sõjajärgne nõukogulik rahvuspoliitika, mis oli 1930ndatel võtnud seoses pöördega internatsionaalselt proletarismilt ja maailmarevolutsioonilt sotsialismi ehitamisele ühel maal suuna klassikeskselt ühiskonnamudelilt pigem rahvusekesksele, nägi küll ette vene rahva juhtivat rolli paljurahvuselises impeeriumis. Kuid hoolimata üleüldistest repressioonidest kogu rahva vastu, ei tähendanud see veel eesmärgipärast ristsõda rahvuste vastu, vähemalt mitte Baltikumis. Pigem olid isegi kõige julmemad stalinistlikud kuriteod rahvusluse vastu kommunismi üldiste ideoloogiliste juhiste täideviimise vahenditeks kui eesmärgiks omaette.¹³⁵ Teatud, mõistagi keskvoimule aktsepteeritavas, vormis olid rahvuslikud

130 Rüdiger, R. Prescribed Identity: The Role of History for the Legitimization of Soviet Rule in Lithuania. – Mertelsmann, O. (Ed. by) *The Sovietization of the Baltic States*. Tartu 2003, p. 85.

131 Yekelchik, S. *Stalin's Empire ...*, p. 54.

132 Ülevaade Eestimaa Kommunistliku ..., lk. 282.

133 Lapin, L. Ääremärkusi Boris Groysi staliniaanale. – *Akadeemia*. 1998, nr. 5, lk. 1111.

134 Miłosz, C. Vangistatud mõistus LR 1999, nr. 18-20, lk. 187.

135 Smirnov, D. Sovietization, Terror and Repression in the Baltic States in the 1940s and 1950s. – Mertelsmann, O. (Ed. by) *The Sovietization of the Baltic States, 1940-1956*. Tartu 2003, p. 59.

eripärad mitte ainult sallitud, vaid neid koguni edendati.¹³⁶ Võimu käitumismudelit analüüsid võib eeldada, et kategoorilise ja järsu venestuse asemel loodeti õigeid nõukogude patrioote kasvatada esialgu emakeelse propaganda abil nende klassiteadvust arendades, mis lõpuks pidanuks viima vene keele ja mõttelaadi pealejäämiseni iseenesest.¹³⁷

Eesti NSV kultuurielu juhtimine partei kaudu

Nõukoguliku kultuuripoliitika teostamisel Eesti NSV-s lähtuti ÜK(b)P võimuladviku poolt kehtestatud üleliidulistest standarditest. ÜK(b)P KK suuniseid pidid ellu viima kohaliku EK(b)P aparadi struktuuriüksused. Siinjuures on palju lahkarvamusi tekitanud ja ilmselt lõpuni vastuseta jäävaks küsimus alluvuspiiride ja otsustusõiguse määradest. On selge, et ÜK(b)P allorganina pidi EK(b)P lähtuma Moskvast antud ettekirjutustest. Samamoodi on selge, et totalitaarse ja üha enam tegutsemismeetodites repressioonide teele kalduv üleliiduline parteiaparatuur ei sallinud vastuvaidlemist ega iseseisvat otsustamist. Samas ei saa öelda, et kohalike tasandite küsimustes ja konkreetsetes igapäevases parteitöös kohalikel võimuliidritel mitte mingit sõnaõigust polnud ja ainult üks-üheselt Moskva diktaadist lähtuti. Näiteks Ukraina kohta on väidetud, et otsustajad olid suuresti just kohalikud parteibürokraadid ja ametnikud, kes Moskva suuniste tõlgendamisel ja kohandamisel ühiskondlike protsesside kujundajateks olid.¹³⁸ Samamoodi võib öelda ka teiste piirkondade kohta, et kogu vastutust toiminu eest ainult üleliidulistele otsustajatele ja käskijatele omistada oleks liigselt lihtsustatud lähenemine. Vähemalt vahetult sõjale järgnenud aastatel oldi Moskvaga pigem interaktsioonis kui ainult käsundja-käsitäitja vahekorras.

Kindlasti tuli aga üleliidulist parteipoliitilist liini kohalikul tasandil järgida, selleks olid ellu kutsutud mitmed ÜK(b)P-d ja EK(b)P-d vahendavad institutsioonid. ÜK(b)P ja EK(b)P vahelülina tegutses aastail 1944-1947 spetsiaalne organ – ÜK(b)P KK Eesti büroo. K. Tammistu kinnitusel moodustati Eesti büroo 1944. aasta novembris ÜK(b)P KK poliitbüroo istungil, kus võeti vastu otsus "Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö puuduste ja ülesannete kohta". Büroosse olevat kuulunud ka EK(b)P KK esindajad N. Karotamm ja A. Veimer.¹³⁹ 1946. aastal oli büroo koosseisus 13 inimest, kelle hulgas polnud ühtki eestlast. Aastatel 1944-1946 juhtis bürood Nikolai Šatalin; 1946. aastast alates Georgi Perov. Büroo esimehed osalesid EK(b)P KK nõupidamistel, esitades seal nõuandeid ja juhiseid; ÜK(b)P KK Eesti büroo kureeris ka ENSV

¹³⁶ Agarin, T. Demographic and Cultural Policies of the Soviet Union in Lihtuania from 1944 to 1956. – Mertelsmann, O. (Ed. by) *The Sovietization of the Baltic States 1940-1956*. Tartu 2003, p. 125.

¹³⁷ Miłosz, C. *Vangistatud mõistus ...*, lk. 187.

¹³⁸ Yekelchuk, S. *Stalin's Empire ...*, p. 5-6.

¹³⁹ Tammistu, K. *Tasalülitamine 5*. – *Õhtuleht* 03.05.1989, lk. 2.

Siseasjade Rahvakomissariaadi tegevust.¹⁴⁰ 1947. aastal ÜK(b)P KK Eesti büroo kaotati, edaspidi täitis selle funktsioone ilmselt ÜK(b)P KK brigaad, kes kogus andmeid olukorra kohta Eestis.¹⁴¹

Samasugused ÜK(b)P KK bürood loodi ka Leedus, Lätis ja Moldaavias. Leedu büroo eesotsas oli kuni 1946. aasta kevadeni Mihhail Suslov, kes oli arvatavasti teise kahe Balti büroo juhi järelvaataja.¹⁴² Kuigi Misiunase ja Taagepera raamatu väitel puuduvad ÜK(b)P KK Läti büroo eksisteerimise kohta kindlad tõendid,¹⁴³ toob G. Swain ÜK(b)P KK poliitbüroo materjalidele viidates ära Läti büroo loomise otsuse vastuvõtmise aja – 22. detsember 1944 ja selle formaalse asutamise nädal hiljem, 29. detsembril 1944.¹⁴⁴ Ilmselt olid kõigi kõnealuste liiduvabariikide ÜK(b)P KK büroode asutamismotiivid ja tegutsemisprintsiibid üsna sarnased. Läti näitel oli bürool peamiselt kaks eesmärki – esmalt kindlustada kommunistliku partei võimu ja nõukogude süsteemi püsimine (tegeleti maareformi ja vastupanuliikumise mahasurumise küsimustega), alates 1945. aasta sügisest sai tegevuse peasihiks nõukoguliku ideoloogia pealesurumine ja võitlus rahvuslike kõrvalekalletega ideoloogilisest pealiinist. Üldisemas plaanis oli aga büroo eesmärk anda märku, et territooriumi inkorporeerimine Nõukogude Liitu oli püsiv ja tagasipöördumatu.¹⁴⁵

Lisaks büroodele mängisid ÜK(b)P kontrolli teostamisel tähtsat rolli EK(b)P KK teised sekretärid, kelleks olid tavaliselt Moskvast saadetud ja Eestiga varem nõrgalt või üldse mitte seotud isikud. Aastatel 1944-1948 oli EK(b)P KK teiseks sekretäriks Sergei Sazonov,¹⁴⁶ 1948-1949 Georgi Kedrov,¹⁴⁷ 1950-1953 Vassili Kossov,¹⁴⁸ 1953-1964 Leonid Lentsman (varasem ideoloogiasekretär).

Eesti NSV-s viis ÜK(b)P juhiseid ja käske ellu EK(b)P KK aparaat. Parteikongresside, keskkomitee ja keskkomitee pleenumite vahelisel ajal oli parteipoliitika juhtimise ja elluviimise kõrgeimaks organiks EK(b)P KK büroo. Lisaks büroole olid EK(b)P KK tähtsamateks struktuuriüksusteks sekretariaat (koosnes KK pleenumite erinevate valdkondade jooksvaks

140 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ..., lk. 39-41.

141 Samas, lk. 38.

142 Misiunas, R., Taagepera, R. Balti sõlteaastad 1940-1990. Tallinn 1997, lk. 82.

143 Samas.

144 Swain, G. „Cleaning up Soviet Latvia“: The Bureau for Latvia (Latburo), 1944-1947. – Mertelsmann, O. (Ed. by) The Sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Tartu 2003, p. 67.

145 Samas, lk. 83.

146 S. Sazonov oli senini olnud ÜK(b)P Moskva linnakomitee sekretäri asetäitja kohaliku tööstuse alal. 29.11.1944 lähetas ÜK(b)P KK Sazonovi EK(b)P KK käsutusse; ta pidi tegelema tööstuse, ehituse, transpordi ja kaubanduse küsimustega; samas oli KK-s 6 tema valdkondade alade sekretäri; sügisel 1948 edutati Moskvasse ÜK(b)P KK osakonnajuhatajaks. – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ..., lk. 42-43.

147 G. Kedrov oli varem olnud ÜK(b)P Leningradi linnakomitee kaadriala sekretär; vallandati II sekretäri kohalt 29.08.1949 ja heideti kolme nädala pärast parteist välja; arreteeriti oktoobris seoses Leningradi süüasjaga. – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ..., lk. 42-43.

148 V. Kossov saadeti Eesti NSV-sse Moskvast 22.06.1950 (vahepeal oli II sekretäri ametikoht olnud tühi); II sekretäriks kinnitati 12.07.1950 EK(b)P KK IX pleenumil; 1953. a. juunis kutsuti Moskvasse NLKP KK käsutusse. – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ..., lk. 45-48.

juhtimiseks valitud sekretäridest) ja KK aparaat oma struktuuriga (KK osakonnad).¹⁴⁹

EK(b)P KK osakonnad määrati kindlaks 9. septembril 1940, kui moodustati ka EK(b)P KK büroo. Ideoloogia- ja propagandavalla haldamiseks loodi „massilise poliitilise töö juhtimise operatiivstaabiks“¹⁵⁰ nimetatud partei propaganda ja agitatsiooni osakond. Lisaks otseselt nõukogude ideoloogia levitamiseks ellukutsutud propaganda- ja agitatsiooniosakonnale tegelesid ideoloogiliste küsimustega teisedki KK osakonnad – näiteks naistöö osakond ja kooliosakond (viimane liideti 1948. aastal propaganda- ja agitatsiooniosakonnaga).

EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna loomisel pandi paika osakonna pädevusse kuuluvatena järgmised tegevusalad:

1. marksistlik-leninliku kasvatustöö juhtimine;
2. agitatsiooni korraldamine partei ja valitsuse otsuste elluviimiseks;
3. trükiasjanduse juhtimine.¹⁵¹

Pärast Teist maailmasõda tehti Keskkomitee struktuuris ümberkorraldusi. EK(b)P KK partei propaganda- ja agitatsiooni osakond nimetati ümber EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooni osakonnaks, fikseeriti 5 sektorit osakonnas (propaganda, agitatsiooni, poliitharidustöö, kõrgemate õppeasutuste ja teaduse ning ajakirjandussektorid).¹⁵² Propaganda ja agitatsiooni osakonna struktuuri muudeti veel 1948., 1951. ja 1953. aastal.¹⁵³

Eesti NSV kultuurielu juhtimine valitsusasutuste kaudu

Valitsusasutuste liinis oli Eesti NSV-s kultuurielu juhtimine koondatud NSVL RKN j.a. Kunstide Komitee allorganisatsiooni Eesti NSV RKN (hiljem MN) j.a. Kunstide Valitsuse (KV) kätte. KV loodi ENSV RKN juurde 15. novembril 1940, esimeseks esimeheks sai Johannes Semper. Sel positsioonil oli Semper kuni 1948. aastani, järgmised KV esimehed olid Kaarel Ird (veebruar 1948 – juuni 1949), Ülo Taigro (juuni 1949 – juuli 1950) ja Max Laosson (juuli 1950 – aprill 1953).¹⁵⁴

Põhikiri kohustas KV-d juhtima kõiki kunstialasid (välja arvatud kinoasjandus), tema alluvusse anti ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi alluvusest üle teatrid, kunstimuuseumid, muusika- ja

¹⁴⁹ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ..., lk. 23.

¹⁵⁰ Ülevaade Eestimaa Kommunistliku ..., lk. 79.

¹⁵¹ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ..., lk. 242.

¹⁵² Samas, lk. 242-243.

¹⁵³ vt. Lisa 3.

¹⁵⁴ Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. I osa. Kunsti- ja kultuuriasutuste ajaloo teatmik. Tallinn 1982, lk. 11-12.

kunstikoolid.¹⁵⁵ Sõja ajal tegutses KV tagalas, pärast sõda aga asuti Eestis KV reorganiseerimisele ja tegevusvaldkondade laiendamisele. Nii näiteks sai KV enda juhtimise alla ka loomeliidud ja kontsertorganisatsioonid. Vastavalt 23. juunil 1945 vastuvõetud põhikirjale määratleti KV põhiülesanded:

- a) vaadata läbi ja kinnitada teatrite ja kontsertorganisatsioonide repertuaar;
- b) korraldada kunstinäitusi, kunstivõistlusi, kunstiolümpiaade, laulupidusid ning ülevaatusi kõigil kutselistel ning isetegevuslike kunsti aladel;
- c) juhtida meetodiliselt, abistada ja koordineerida ametiühinguliste ja kultuurhariduslike asutuste ning organisatsioonide rahvaloomingulist kunstilist tegevust;
- d) anda tellimusi heliloojatele, kujutavatele kunstnikele ja kirjanikele kunstiteoste saamiseks;
- e) kontrollida ja koordineerida organisatsioonide tegevust, mis ühendavad ühel ja samal kunstialal töötajaid (ENSV Heliloojate Liit, ENSV Kirjanike Liit, ENSV Teatriühing);
- f) omandada kunstiteoseid muuseumide fondide täiendamiseks ja korraldada kunstiteoste kaitset;
- g) algatada kunstialal töötajatele aunimetuste andmist;
- h) anda eelneval kokkuleppel NSVL Kunstide Komiteega lubasid kunstietenduslike ettevõtete ja õppeasutuste avamiseks ja likvideerimiseks, korraldada ja reguleerida külalissetendusi ENSV territooriumil;
- i) teostada riiklikku kontrolli avalike etenduste repertuaari, kunstinäituste ja väljapanekute, reklaami kunstimaitsekuse ja mehaanilise helijäädvustamise üle;
- j) määrata teatrite, kontsertorganisatsioonide, tsirkuste, kunstimuuseumide ja kunstinäituste piletite hinnad;
- k) korraldada kunstialade kaardrite ettevalmistamist, arvestamist ja jaotamist jne.¹⁵⁶

Seega oli KV ühtpidi suunav ja kontrolliv, teistpidi ka hooldkandev (näiteks loovintelligentsile tellimuste esitamise ja muuseumifondide kunstiteostega varustamise kaudu) valitsusorgan. Kõike seda pidi KV ellu viima oma osakondade (nt teatriosakond, muusikaosakond, kujutava kunsti osakond jt), komisjonide (nt peremeheta jäänud kunstivarade arvelevõtmise riiklik komisjon, riiklik ostukomisjon jt) ja ametnikeaparaadi kaudu, mille arv ja koosseis korduvate struktuurimuudatuste tõttu oli läbi tegutsemisaja varieeruv. 1953. aastal, seoses ENSV Kultuuriministeeriumi loomisega, kujundati ENSV MN j.a. KV ümber ENSV Kultuuriministeeriumi Kunstide Peavalitsuseks.¹⁵⁷

KV sai Moskvast Kunstide Komiteelt käskkirju, suuniseid ja juhiseid ning saatis omakorda Nõukogude Liidu keskusesse hulgaliselt aruandeid, ettekandeid ja kokkuvõtteid. Vajadusel sekkus Kunstide Komitee Eesti kultuurielu kontrollimisse ka aktiivsemalt. Näiteks jälgis Kunstide Komitee eriti hoolsalt monumentide, ausammaste ja mälestusmärkide strateegilist loomist üle terve Nõukogude Liidu.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Samas, lk. 4.

¹⁵⁶ Nugin, R. ENSV Kunstide Valitsus ..., lk. 19-20.

¹⁵⁷ Eesti NSV kultuuriasutuste teatmik. I osa, lk. 8-11.

¹⁵⁸ Nugin, R. ENSV Kunstide Valitsus ..., lk. 42.

KV peamiseks kontrollmehhanismiks olid igakuised aruanded kultuuriasutuste tööst ja tegevusest. Muutused aruannete toonis alates 1946. ja 1947. aastast annavad märku tol ajal toimunud ideoloogilise surve tugevnemisest. Nii ÜK(b)P KK otsustest kui üldisest jäigastuvast õhkkonnast lähtuvalt muutus aruannete stiil ja sisu. Kui veel 1946. a kippusid aruanded olema napolisõnalised loetelud planeeritavatest ning juba toimunud sündmustest, siis aasta-aastalt läks aruannete stiil aina karmimaks.

KV toimetas oma aruandeid ja ettekandeid edasi ENSV RKN-le (alates 1946. aastast MN-le) Ka kohalik täidesaatva võimu juhtorgan tundis elavat huvi nii mõnegi kultuuriküsimuse vastu, sekkudes vajadusel oma käskkirjade ja määrustega. Erilist huvi tundis RKN (MN) üldrahvalike kultuurisündmuste ja -asutuste tegevuse vastu.

Lisaks otseses alluvusvahekorras olemisele ENSV MN ja üleliidulise Kunstide Komiteega, pidi KV oma tegevuses paralleelselt lähtuma ka partei juhustest ja suunistest. KV parteilisel liinil hoidmisega tegeleti erinevate tasandite parteiorganite, alates EK(b)P Keskkomiteest, kõige otsesemalt aga 1946. aastal loodud KV parteialgorganisatsiooni kaudu. Näiteks 1952. aastal võttis EK(b)P KK büroo vastu otsuse KV tööst, milles poldud sugugi rahul KV tööga loomeliitude jt allasutuste juhtimisel, teatrite repertuaaripoliitika kontrollimisel, kodanliku natsionalismi vastu võitlemisel jne. Lisaks etteheidetega KV juhtfigureidele (eesotsas Max Laossoniga) polnud KK aga rahul ühelt poolt ei KV parteialgorganisatsiooni tööga, mis polnud „võidelnud KV aparadi töö ja töödistsipliini parandamise eest“ ja oli „töötajate poliitilist kasvatamist halvasti juhtinud“ ega teisalt EK(b)P KK ilukirjanduse ja kunsti osakonna tegevusega KV juhtimisel.¹⁵⁹

KV parteialgorganisatsioon omalt poolt võttis säärased kõrgemalt tasandilt tulnud etteheited reeglina omaks ning lubas alati oma edaspidises tegevuses lähtuda Keskkomitee juhustest ja õpetussõnadest. Lisaks otseselt Kunstide Valitsust või tema vastutusalasse kuuluvate institutsioonide tegevust puudutavatele kõrgemate parteiorganite suunistele ja otsustele pidas KV algorganisatsioon oma kohuseks käsitleda ka teisi parteiotsuseid. Nii näiteks arutati KV algorganisatsiooni koosolekul 11. jaanuaril 1951 EK(b)P KK põllumajandusküsimustele pühendatud pleenumi otsuseid. Seejuures märkis KV juhataja Max Laosson, et „pole õige piirduda pleenumi otsuste täitmisel ainult meie tööga šeflusalusel kolhoosis. /.../ Pleenumi otsuste arutelu tuleb suunata järgmistele küsimustele. Kuidas teenindatakse meie teatrite ja Filharmoonia poolt kolhoose ja sovhoose? Kuidas me viime läbi repertuaari kaudu bolševistlikku

¹⁵⁹ ENSV KV partei algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 47, 14., 17.03.1952. – ERAF F 1 N 4 S 1326 L 198-206.

mõtet? Kui suur on kolhoositemaatika protsent repertuaarist? jne.¹⁶⁰

Lisaks põimunud alluvussuhetele Kunstide Komitee ja partei liinis tuli KV-l arvestada ka tsensuuriasutustega. Seega tuleb KV tegevusvoli määratlemisel silmas pidada asjaolu, et olles küll seatud teatrite repertuaari, kunstiteoste sisu jne kontrollima, oli selles osas tsensuuriametkondade võim Kunstide Valitsusest üle.¹⁶¹

Nõukogude võimuideoloogiast lähtudes tuli ennast kehtestada kõikides kultuuri loomise, levitamise ja tarbimisega seotud sfäärides. Kui Kunstide Valitsuse valitsemise alla kuulusid pigem kõrg- ja loovkultuuriga seotud asutused, siis kontrollimaks, suunamaks ja juhtimaks otseselt rahva laiema nõukoguliku kultuurilise harimise kanalitena käsitletavaid kultuuriinstitutsioone, oli 1945. aastal ENSV RKN juurde loodud rahvakomissariaadi õigustega **Kultuurhariduslike Asutuste Komitee (KAK)**. KAK-ile anti Hariduse Rahvakomissariaadi alluvusest üle vabariiklikul eelarvel olevad riiklikud muuseumid ja raamatukogud ja TSN TK haridusosakondade alluvusest kohalikul eelarvel olevad muuseumid, raamatukogud, rahvamajad, pargid, lektorite bürood.¹⁶² KAK ja selle aparaat pidi koordineerima ja suunama eelpool nimetatud asutuste tööd analoogiliselt KV tegevusega oma allasutuste juhtimisel – tööplaanide väljatöötamise, otsese asutuste ja ühiskondlike organisatsioonide kontrolli, alluvate asutuste kaadrite ettevalmistamise teel. Lisaks muuseumite, rahvamajade ja raamatukogude juhtimisele sätestas 1950. aastal vastuvõetud uus KAK-i põhimäärus lisaülesannetena ka arheoloogiliste ja ajalooliste mälestusmärkide arvestuse, kaitse, restaureerimise ja kasutusele andmise juhtimise ja kontrolli.¹⁶³ Seejuures on huvitav märkida, et vastutuse alal selles küsimuses oli parasjagu segadust. Kuigi määratud KAK-i tegevusvaldkonda kuuluvaks küsimuseks, tuli mälestusmärkidega tegeleda ka KV-l. Nii märkis 1951. aasta aprillis KV partei algorganisatsiooni koosolekul KV juhataja M. Laosson, et kui ta Keskkomiteest tulnud signaalide peale KV ebarahuldava töö osas mälestusmärkide kontrolli alal kõrgemalt poolt aru päris, sai ta vastuse, et KV kompetentsi kuuluvad ainult uued mälestusmärgid, vanade, juba püstitatud mälestusmärkide eest ei pea aga KV vastutama.¹⁶⁴

Nagu Kunstide Valitsuski, pidi ka KAK lähtuma oma tegevuses mõistagi partei suunistest, vahetuks lülis partei ja KAK-i vahel oli 1945. aastal loodud KAK-i parteialgorganisatsioon.

Seoses ENSV Kultuuriministeeriumi moodustamisega 1953. a kujundati ENSV MN j.a. KAK ümber ENSV Kultuuriministeeriumi Kultuurhariduslike Asutuste Peavalitsuseks.

160 ENSV KV partei algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 2, 11.01.1951. – ERAF F 287 N 17 L S 102 L 2.

161 Veskimägi, K.-O. Nõukogude unelaadne ..., lk. 57.

162 Eesti NSV kultuuriasutuste teatmik, I osa, lk. 14-18.

163 Samas.

164 ENSV KV partei algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 5, 20.04.1951. – ERAF F 287 N 17 S 102 L 22.

Otseselt KV valitsusalast väljajäävaks kultuurivaldkonnaks oli **arhitektuur**. Sõjajärgsetel aastatel oli arhitektuuripoliitika suunamisel erinevusi nii institutsionaalses plaanis kui ka konkreetsete isikute saatuse osas. Näiteks puudutas ülejäänud intelligentsi laastanud stalinistlik terror arhitekte märksa vähem. Peamiseks põhjuseks oli see, et arhitekte oli sõjast laastatud maa taastamistödel otseselt hädasti tarvis ja uute mallide järgi väljaõpetatud kaadri puudumise tõttu režiim lihtsalt ei saanud endale otseselt repressiivseid puhastusi lubada (mis ei tähendanud muidugi, et arhitekte oleks säästetud vaimsest alandamisest ja väiksematest karistustest).¹⁶⁵

Mis puutub arhitektuuripoliitika elluviimise institutsioonilisse külge, siis siin eraldati arhitektuuriasjad muudest kunstiküsimustest. Arhitektide töö ja tegevuse küsimustega pidi tegelema 1943. aasta septembris ENSV RKN juures asutatud **Arhitektuuri Peavalitsus**. Analoogiliselt Kunstide Valitsusega oli tegemist üleliidulise ametkonna – NSVL RKN j.a. Arhitektuurikomitee – allasutusega.¹⁶⁶ Arhitektuuri Peavalitsuse juhatajaks valiti H. Arman, kes püsis (ilmselt nõ „ebakonkreetsse juhtimisstiili“ tõttu) sellel ametikohal 1955. aastani.¹⁶⁷

ENSV RKN/MN j.a. Arhitektuuri Peavalitsuse tegevus hõlmas nii halduslikku kui loomingulist tööd. Tema allaasutustena tegutsesid arhitektuuriga tegelevad osakonnad (asulate planeerimise ning elamute ja ühiskondlike hoonete projekteerimise osakonnad), ehituse kontrolliga tegelevad alljaotised (riikliku arhitektuuri ja ehitiste kontrolli peainspeksioon). Samuti kuulusid Arhitektuuri Peavalitsuse pädevusse õppetöö kontroll ja muinsuskaitse küsimused.¹⁶⁸

Pärast muudatusi Nõukogude Liidu üldises hoiakus arhitektuuri suhtes 1955. aastal, kui mõisteti hukka stalinismi aja liialdused arhitektuuris ja see valdkond minetas oma senise positsiooni kultuurielus, kaotati Arhitektuuri Valitsus ja arhitektuuriküsimused allutati Ehituse ja Arhitektuurikomiteele, mille esimeheks sai samuti H. Arman.¹⁶⁹

165 Lapin, L. Nõukogude okupatsioon ja avangard. – Avangard. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professori Leonhard Lapini loengud 2001. aastal. Tartu 2003, lk. 149.

166 NSVL RKN j.a. Arhitektuurikomitee oli loodud 1943. aastal „arhitektuuri kvaliteedi tõstmise ja eriti riikliku juhtimise tagamise eesmärgiga projekteerimis- ja planeerimistöde osas saksa röövvalutajate purustatud linnade ja asulate taastamiseks. – Orlova, M. Stalinistlik arhitektuurikorraldus ..., lk. 37.

167 Orlova, M. Stalinistlik arhitektuurikorraldus ..., lk. 51-52.

168 Samas, lk. 53.

169 Kalm, M. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn 2002, lk. 235.

Loomeliidud nõukogude kultuuripoliitika hoobadena

Suutmata paljudel juhtudel nõukogulikku kultuurielu stampidesse ja raamidesse suruda kultuuriloomelise stiililise ühtlustamise teel, jäi võimul üle intelligentsi tasalülitamine neid koondavate institutsioonide kaudu. Seejuures oli võimu eesmärgiks kaasata partei poolt kontrollitavatesse organisatsioonidesse võimalikult palju kultuuritegelasi, mistõttu loodi arvukaid, sageli ebavajalikke ülesandeid ja kohustusi jagavaid reaalselt väljundit mitteomavaid pseudoinstitutsioone.¹⁷⁰ Tähtsateks ideoloogia elluviimise kanaliteks, mille kaudu kultuuriringkondi kontrollida, kuid mis reaalse kutseühenduse rolli üsna kesiselt täitsid, olid Eesti NSV loovintelligentsi ühendavad loomeliidud. Eesti NSV loovintelligentsi ühendasid aastatel 1944-1954 järgmised loomeliidud:

- **Eesti Nõukogude Kirjanike Liit (ENKL)** – organiseeriv toimikond loodi ENSV RKN määrusega 8. oktoobril 1940, asutamiskonverents toimus Nõukogude Liidu tagalas oktoobris 1943.¹⁷¹
- **Eesti Nõukogude Kunstnike Liit (ENKuL)** – organiseeriv toimikond loodi ENSV RKN määrusega 8. oktoobril 1940, asutamiskonverents toimus Nõukogude Liidu tagalas jaanuaris 1943.¹⁷²

Mis puutub kunstnikkonda, siis eriseisund oli tarbekunstnikel, keda koondas 1944. aasta oktoobris KV juurde asutatud Eesti NSV Tarbekunsti Keskus, mis märtsis 1945 viidi KV alluvusest üle NSVL Kunstifondi ENSV Vabariikliku osakonna alluvusse.¹⁷³

- **Eesti Nõukogude Arhitektide Liit** – organiseeriv toimikond loodi Moskvas 1944. aasta veebruaris, asutamiskoosolek toimus Tallinnas aprillis 1945.¹⁷⁴
- **Eesti NSV Heliloojate Liit (ENHL)** – asutati ENSV RKN määrusega 3. jaanuaril 1941, ametlik asutamiskoosolek peeti Leningradis 1944. aasta maikuu; asutamiskonverents alles juulis 1946.¹⁷⁵

170 Nugin, R. Institutsioonide roll ..., lk. 63.

171 ENSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. V osa. Loomingulised liidud ja ühingud 1940-1970. Tallinn 1986, lk. 31; lähemalt ENKL-i loomisest ja tegemistest edaspidi.

172 Samas, lk. 31.

173 ENSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. I osa, lk. 97-99.

174 ENSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. V osa, lk. 11-17.

175 Samas, lk. 18.

Kõik loomeliidud, välja arvatud Eesti Nõukogude Kunstnike Liit, olid omakorda üleliiduliste vastavate loomeliitude allorganisatsioonid. Kui Kirjanike, Heliloojate ja Arhitektide Liidud olid Nõukogude Liidus loodud juba 1932. aastal (millele Eesti NSV-s asutatud vastavad loomeliidud allutati), siis üleliidulise Kunstnike Liidu loomiseni jõuti alles 1957. aastal, mis teatud määral kajastas ka kunstiliikide hierarhiat ideoloogilisest aspektist.¹⁷⁶

Kõigil loomeliitudel olid ka oma üleliidulise alluvusega majandusorganisatsioonid – Kirjanike Liidul NSVL Kirjastusfondi Eesti osakond, Kunstnike Liidul NSVL Kunstifondi Eesti osakond, Arhitektide Liidul NSVL Arhitektuurifondi Eesti osakond, Heliloojate Liidul NSVL Muusikafondi Eesti osakond. Need majanduslikud abiorganisatsioonid olid karaktersest nõukogude bürokraatiale topeltalluvuses – nii üleliiduliste fondide kui Eestis tegutsevate loomeliitude liinis.

Omaette staatuses, võrreldes näiteks kirjanike või kunstnikega, olid arhitektid. Esiteks hoolitsesid arhitektide loomis- ja elutingimuste eest lisaks Arhitektuurifondile ka projekteerimisinstituutide ametiühingud, kus enamik arhitektidest tööl olid.¹⁷⁷ Majanduslike võimaluste veelgi suuremat avarumist pakkus aga Arhitektuurifondi kui siiski Moskvast sõltuva katusorganisatsiooni osakonna likvideerimine aprillis 1952. Arhitektuurifondi varad anti üle Arhitektide Liidule ja liidu juhatus võttis üle fondi juhatuse funktsioonid (põhiliselt eelarvete kinnitamine ja loominguliste toetuste ning laenu andmine).¹⁷⁸ Seega sai Arhitektide Liit erinevalt teistest loovintelligentsi ühendavatest liitudest ka teatud otsustusõiguse majandusküsimustes.

Loomeliitude tegevust jälgis hoolsalt partei. Kõrgeima juhtkonna tasandil Eesti NSV-s osutati loomeliitude ülesannetele ja rollile kõnedes ja ettekannetes EK(b)P KK büroo koosolekutel ja KK pleenumitel. Vahtvalt kontrollis EK(b)P loomeliitusid oma vastavate algorganisatsioonide kaudu, mis „pidid tagama loomeliitude tegevuse ideelise suunitluse ja tiheda sideme kogu sotsialistliku ülesehitustööga vabariigis.“¹⁷⁹ Algorganisatsioonide koosolekute protokollidest nähtub, et tegemist oli oluliste sidelülidega partei ja loovintelligentsi ühenduste vahel. Koosolekutel arutati organisatsioonilisi, ideoloogilisi, kaadrite ja loomingulisi küsimusi. Läbi võeti kõik olulisemad kõrgemate parteiorganisatsioonide otsused, määrused ja suunised (nii ideoloogia, propaganda kui kaadritöö alased aga ka otseselt kultuurivaldkondi mittepudutavad – näiteks põllumajandust ja poliitilisi küsimusi käsitlevad). Nii arutati loomeliitude partei algorganisatsioonide koosolekutel EK(b)P V, 1948. aasta detsembris peetud, kongressi otsuseid, mis keskendusid klassivõitluse küsimustele maal. ENKuL algorganisatsiooni koosolekul leiti, et

176 Levin, M. Sotsialistliku realismi uurimise probleeme. – Kunstiteaduslikke uurimusi 7. Tallinn 1994, lk. 205.

177 Kalm, M. Eesti 20. sajandi ..., lk. 236.

178 ENSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. V osa, lk. 17.

179 Ülevaade Eestimaa Kommunistliku ..., lk. 289.

kulaklik-natsionalistlik ideoloogia oli esinenud ka kunstnike seas – partei otsustega oli kaasa mindud deklaratiivselt, kunstnikud olid elust eemale jäänud, puudus objektiivsus ja „elutunnetus marksistlik-leninistliku prilli läbi.“ Algorganisatsiooni vastuvõetud otsus kohustas „väsimatult ja energiliselt tõstma Kunstnike Liidu liikmete ideelis-poliitilist ja professionaalset taset“.¹⁸⁰ Kui parteikongressi otsuste, mis oma üldisuse ja kõikehõlmavusele pretendeerivate seisukohtade ja juhistega olid kohustuslikuks järgimiseks kõigile, viimine loomeliitude kaudu kultuuriringkondadesse on mõistetav, siis mõningate küsimuste tõstatamisel loomeliitude juhtorganites ja algorganisatsioonide koosolekutel jäävad seosed küll üsna kunstlikuks. Näiteks võttis EN Heliloojate Liidu algorganisatsioon ette arutada oma koosolekul 4. septembril 1949 EK (b)P KK otsust „Soomaade kuivendamine ja kasutuselevõtmine suure ja püsiva saagi saavutamiseks Eesti NSV-s“. Loomeliidu algorganisatsioonis jõuti otsuseni, et „seda ülitähtsat algatust tuleb populariseerida heliloojate seas“ ja seati heliloojate loominguliseks ülesandeks luua häid, rahvalikke laule kolhoosi ja sookuivatamise teemal.¹⁸¹

Samuti tuli reageerida loomeliitude tegevusvaldkondasid puudutavatele kirjutistele ajakirjanduses. Siinjuures oli enamasti pigem tegemist tagantjärele noomimisega ja kõrgemalt tulnud juhiste, soovitude ja etteheidete kordamisega. Eriti tuli koondada tähelepanu neile küsimustele, mis olid jõudnud koguni ÜK(b)P KK häälekandja Pravda veergudele. Nii tuli Eesti NSV loomeliitude algorganisatsioonides arutada 1954. aasta jaanuaris ilmunud Pravda juhtkirjast „Julgemini arendada kriitikat loomingulistest organisatsioonides“ lähtuvalt kriitika olukorda. Näiteks ENKuL partei algorganisatsiooni koosolekul leiti, et algorganisatsioon koos loomeliidu juhatusega oli lubamatult vähe arutanud loomingulisi küsimusi. Otsustati tööd parandada, andes seejuures lubaduse seda mitte bürokratlikult teha – nimelt oli algorganisatsiooni koosolekul väidetud, et sageli olid Moskvasse saadetud andmed võetud laest.¹⁸²

Hoolikalt jälgis partei loomeliitude liikmeskonna koosseisu ja ideoloogilist hoiakut. Kontrolliti liitude liikmete isiklikku tausta ja jälgiti loomingut, üheks peamiseks kõnealuseks teemaks algorganisatsioonide koosolekutel oli kunstnike, kirjanike, heliloojate parteilise kasvatuselise küsimus. Pidevalt nõuti aru kes, kas ja milliste meetoditega enda ideoloogilisele täiendamisele pühendub, sest ilma ideoloogilise küpsuseta nõukogude mallide kohaselt polnuks loovintelligentsi tegutsemine üldse mõeldav.

Eesmärgiks oli muidugi kommunistide arvu suurendamine loomeliitude sees, samas hoiti juba

¹⁸⁰ Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 27, 18.01.1949. – ERAF F 287 N 9 S 33 L 128-130.

¹⁸¹ Eesti Nõukogude Heliloojate Liidu EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll nr. 4, 04.09.1949. – ERAF F 287 N 9 S 36 L 161-162.

¹⁸² Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 8, 29.01.1954. – ERAF F 2477 N 13 S 1 L 1-3.

partei liikmeks astunutel hoolega silma peal. Lisaks partei seisukohalt loogilisele kontrollile parteiliste õppuste üle sisaldas loomeliitude liikmete parteiline kasvatus ka üldise ja eraelulise käitumise nõukogude moraalile vastavaks muutmist. Seetõttu olid algorganisatsioonide koosolekutel üsna tihti kõne all kaadrite moraalil küsimused (probleeme tekitasid alkoholi pruukimine, „liiderlik“ ja muidu „ebanõukogulik“ käitumine).

Suuremaid puhastusi loomeliitude liikmeskonnas tõi kaasa EK(b)P KK VIII pleenum 1950. aastal. Kirjanike Liidu 51-st liikmest heideti 1950. aasta mais organisatsioonist välja 10;¹⁸³ Kunstnike Liidust aga koguni 52 liiget. Arhitektide suhtes olid pleenumi tagajärjed suhteliselt säästvamad – kui E. Kuusiku väljaviskamine oli kõrgemalt tulnud vastuvaidlemist välistav ettekirjutus, siis Arhitektide Liidu juhatus ise valis väljaviskamiseks sellised kujud nagu üks kõrvaline alkohoolikust korrumpeerunud ametnik-arhitekt ja vana A. Wladovsky, kellega oli vägikaigast veetud kogu Eesti aja, kuid kes eakuse tõttu jäi siiski välja viskamata, Siberisse saadeti tuntumatest projekteerijatest vaid F. Wendach.¹⁸⁴

Vastu võeti rohkelt otsuseid, resolutsioone ja määrusi. Reeglina nõustuti neis kõrgemalt antud juhiste ja mõttekäikudega. Õigupoolest algorganisatsioonide otsused kõrgemate parteiinstantside dokumentides kirjutatust oma sõnastuselt eriti ei erinenudki. Tihti kurdeti aga selle üle, et otsused jäävad vaid paberile, neid ei viida tegelikkuses ellu. Eriti paistis oskusliku otsuste vormistamisega silma Kirjanike Liidu parteialgorganisatsioon – võimude poolt aktsepteeritav retoorika oli kiiresti ja osavalt üle võetud; seda enam nuriseti aga otsuste ebarahuldava täitmise üle.

Kahtlemata andis loomeliitude parteiorganisatsioonides toimuv märku partei survest ja pidevast kontrollist loomeliitude tegevuse üle.

183 Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. V osa, lk. 31-39.

184 Kalm, M. Eesti 20. sajandi ..., lk. 257.

TRÜKIAJAKIRJANDUS KUI NÕUKOGUDE KULTUURIPOLIITIKA ELLUVIIMISE VAHEND

Trükiajakirjanduse suunamise ja juhtimise üldine skeem

Ajakirjanduse roll nõukogude ühiskonnas

Nõukogude ühiskonnas käsitleti ajakirjandust eelkõige ideoloogilise relva ja parteipropaganda edastamise vahendina. Trükiajakirjanduse erilist rolli ideelis-poliitilises töös põhjendati leninliku põhimõttega ajalehest kui kollektiivsest propagandistist ja ühtlasi organiseerivast jõust võitluses sotsialismi eest.¹⁸⁵ Meedia positsiooni operatiivseima propagandarelvana suurendas asjaolu, et seda oli parteiorganitel võimalik igapäevaselt kontrollida ja suunata. Juhtkirjad ja artiklid sellest, et ajalehed ja ajakirjad on eelkõige kasvatusvahendid ja propagandakanalid ilmusid pidevalt. Sellega, et informatiivne või analüüsiv osa muudes teemades kui partei ja nõukogude organite tegevus oli miinimumini viidud ja ajalehtede tagumistele lehekülgedele pagendatud, harjuti üsna kiiresti. Ajakirjanduse üldfunktsioonid (informeerimine, reguleerimine, harimine, meelelahutus jne) olid allutatud ideoloogiale, millest lähtuvalt tuli käsitleda kõiki teemasid. Kuivõrd kõik ajakirjanduse ülesanded pidid lähtuma peamisest – ideoloogilisest – ei saanud ajakirjandusel olla ka omaette eesmärged (subjektsust), sest nähtusena oli ajakirjandus nõukogude süsteemis ise vahendi (objekti) seisuses.¹⁸⁶

Nagu kogu nõukogude ühiskonnas, valitses ka ajakirjanduses hierarhiline ja tsentraliseeritud süsteem. Ajakirjanduse tsentraliseeritus avaldus välise ja vormilise külje pealt ühelt poolt selles, et kõigis liiduvabariikides ilmus enam-vähem ühesugune komplekt ajalehti ja ajakirju, teisalt olid üle riigi toimetuste struktuurid, töö- ja palgatingimused ühetaolised.¹⁸⁷ Ka trükiajakirjanduse sisuline ülesehitus oli allutatud ühtsetele mallidele. Sõltumata väljaande kallakust või sihtgrupist hõivasid tähtsaima positsiooni ajalehtede esikülgedel parteiliidrite kõned, teated ja ülevaated parteiorganite tegevusest jms; ka erinevates ajakirjanumbrites leidsid oma koha kohustuslikud parteitekstid.

Tähtsaimaks, teisi kontrollivaks ja suunavaks, kogu Nõukogude Liidu ühiskonna jaoks ideoloogilist kaanonit loovaks väljaandeks, oli ÜK(b)P KK häälekandja Pravda. Juba tsaariajal, 1912. aasta kevadel ilmumahanud lehel oli nõukogude ajakirjanduses ja terves ühiskonnas väga oluline positsioon. Algselt tööliste lehena ilmumahanud väljaannet peeti üheks nõukogude võimu alustalaks, töölisliikumist koondava keskuse rolli täitva Pravda järgi hakati

¹⁸⁵ Kinkar, F. EKP ideelis-poliitilisest kasvatustööst talurahva hulgas. – Töid NLKP ajaloo alalt IX. Tartu 1971, lk. 71.

¹⁸⁶ Lõhmus, M. Toimetamine ..., lk. 12.

¹⁸⁷ Vihalemm, P., Lauristin, M. Eesti ühiskonna ja..., lk. 4.

bolševikke revolutsiooni ajal nimetama pravdistideks. Stalini sõnul oli 1912. aasta Pravda „vundamendi ehitamiseks bolševismi võidule 1917. aastal“.¹⁸⁸

Hierarhiliselt aste allpool allusid Pravdale liiduvabariikide parteide keskkomiteede häälekandjad – Eesti NSV-s siis ajalehtedest vastavalt eestikeelne Rahva Hää¹⁸⁹ ja venekeelne Sovetskaja Estonia.¹⁹⁰ Viimase kui venekeelse ja seetõttu igapäevaselt parteiorganite poolt kergemini juhitava ja kontrollitava on Lauristin ja Vihalemm seadnud hierarhias (vähemalt kontrollituse taset silmas pidades) kõrgemale positsioonile.¹⁹¹ Sovetskaja Estonia seoti otsesemalt kui teised kohalikud väljaanded Pravdaga ka lehe vastutava toimetaja D. Rudnevi määramisega Pravda alaliseks korrespondendiks Eestis.¹⁹² Rahva Hää¹⁹² kui eestikeelse nõukogude ajakirjanduse tähtsaim väljaanne pidi aga omakorda suunama teiste Eesti ajakirjandusväljaannete tööd.

Trükiajakirjanduse juhtimise mehhanismid

Ideoloogilise võitlusrelvana üheks režiimi püsimise oluliseks tugipostiks seatuna tuli ajakirjandust pidevalt hoolikalt kontrollida ja suunata.

Nii nagu ajakirjandus ise, oli ka selle juhtimine tsentraliseeritud ja hierarhiline. Ajakirjanduse valitsemisel nõukogude ühiskonnas kehtis *demokraatliku tsentralismi põhimõte*, mis tähendas, et ajakirjandussüsteem pidi vastama ühiskonna poliitilisele organisatsioonile ja juhtimissüsteemi struktuurile. Mis puutub demokraatiasse, siis see väljendus selles, et igale elanikkonna põhigrupile pidi olema oma väljaanne, praktikas oli aga ajakirjandus lugejaskonna huvide järgi vähe diferentseeritud.¹⁹³

Iseloomulikuna nõukogude ühiskonnale, kus vähemalt Stalini ajal peeti rahva ohjamise mõjukamateks vahenditeks erinevate kontrollimehhanismide teel hirmu ja bürokraatliku topeltalluvuste valitsemissüsteemi kaudu ebakindluse sisendamist, oli ajakirjanduse juhtimise skeem võrdlemisi segane. Kontrollimise ja suunamise ülesandeid pidid täitma mitmed institutsioonid nii üleliidulisel kui vabariiklikul tasandil. Peamiselt lähtus ajakirjanduse juhtimine kahest käsuliinide süsteemist – partei- ja tsensuuriorganite omast. Ajakirjanduse juhtimine väljenduski suures osas tsenseerimises, lisaks Glavliti allasutustele täitsid tsensorite rolli ka

188 ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn 1946, lk. 148-152.

189 Rahva Hää¹⁸⁹ hakkas ilmuma 21. juunil 1940 suletud Uus Eesti asemel, vastutavaks toimetajaks sai A. Männik. – Maimik, P. Eesti ajakirjandus nõukogude tsensuuri all. – Eesti ajakirjanduse ajaloo. IX. Tartu 1994, lk. 98.

190 EK(b)P KK venekeelseks väljaandeks oli 19. augustil 1940 ilmumakanud Trudovoj Putj, mis alates novembrist sai nimeks Sovetskaja Estonia. – Maimik, P. Eesti ajakirjandus ..., lk. 99.

191 Vihalemm, P., Lauristin, M. Eesti ühiskonna ja..., lk. 4-5.

192 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 78, 20.10.1944. – ERAF F 1 N 4 S 120 L 1-8.

193 Uus, S. Toimetuse töökorraldus. Eilsest tänasesse. – Harro, H. (Toim.) Meediaorganisatsioon I. Tartu 1998, lk. 5.

partei- ja julgeolekuasutused. Teiselt poolt oli ka tsensuuriasutuste töö allutatud üleüldisele parteilisele juhtimisele, kõige otsesemalt tsensuuriametkondade parteialgorganisatsioonide kaudu.

Seega oli nõukogude ajakirjanduse juhtimises ülimuslikule positsioonile seatud ühelt poolt üldisi ideoloogilisi suuniseid andev, teisalt otseselt kontrolliv ja jälgiv **partei**. Enamik ilmuvaid väljaandeid olid parteikomiteede ja nõukogude organite häälekandjad.

Üleliiduliselt kuulus ajakirjanduse parteiline juhtimine kõrgeimal tasandil ÜK(b)P KK propaganda- ja agitatsioonivalitsuse pädevusse. Erinevat liiki trükkiväljaannete kontrollimise, juhtimise ja suunamisega tegelesid selle järgmised allüksused: ajakirjade osakond, keskajalehtede osakond (kontrollis ja suunas Moskva keskajalehti), vabariiklike ja oblastilehtede osakond, linna- ja rajoonilehtede osakond. Kõigile neile osakondadele saadeti läbivaatamiseks ja arvamuse avaldamiseks ajakirjandusväljaannete signaaleksemplare. Formaalselt pidid kõik vabariigis ilmuva ajalehenumbrid trükkiminekuks loa saama partei esindajalt.¹⁹⁴ Samas oli lehtede, eriti päevalehtede trükkiminekuuga alati kiire, seetõttu jäi parteiorganite tegevus enamasti arvamuse avaldamise ja tagantjärele nõuannete, noomituste ja juhiste jagamise tasandile. Ennetavat tsensuuri õnnestus rakendada harvemini.¹⁹⁵

Kui ÜK(b)P KK võttis sõjajärgsetel aastatel tarvitusele oma abinõud ajakirjanduse osatähtsuse tõstmiseks ideoloogilises töös, siis Eesti NSV ajakirjandusväljaannete eest hoolitsesid nõukogulikus võtmes EK(b)P KK, partei maakonna- ja linnakomiteed.¹⁹⁶ Ajakirjanduse parteilist juhtimist teostati praktiliselt läbi arutelude ja otsuste vastuvõtmise EK(b)P KK büroos ja pleenumitel. Pidevalt tegelesid ajakirjanduse juhtimisega EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakond, selle ajakirjandussektor, partei maakonna- (hiljem rajooni-) ja linnakomiteed. Parteikomiteedes kinnitati toimetuste perspektiivplaanid ja kinnitati ametisse juhtivajakirjanikud.¹⁹⁷ Lisaks ajakirjandussektori ametnikele kehtestas KK büroo 1945 kõigile ajalehtedele veel ühe järelvalveinstitutsiooni – mittekoosseisulised retsensendid.¹⁹⁸ Vahetult ja igapäevaselt pidid ajakirjanduse parteilisel juhtimisel silma peal hoidma väljaannete juurde loodud toimetuste parteialgorganisatsioonid.

Parteiline kontroll nõukoguliku hierarhilise ja tsentraliseeritud meediasüsteemi üle avaldus

194 Näiteks meenutab Orissaare rajoonilehe Punalipp toimetuses töötanud Vassili Auväärt, et lehe ilmumise päeva õhtul tuli kellelgi toimetuse liikmetest käia trükkivalmis lehekülgedega kohalikus parteikomitees agitatsiooni-propagandaoskonna juhataja Aino Holmi juures, kes täitis tsensuri ülesandeid ning pidi lehe enne trükkiminekut läbi lugema ja ilmumisloa andma. – Auväärt, V. „Punalipp“ toimetuses 1951-1954. – Meie jäljed jäävad. Eesti ajakirjanike elulood I. Tartu 2004, lk. 87.

195 Veskimägi, K.-O. Nõukogude unelaadne ..., lk. 55.

196 Ülevaade Eestimaa Kommunistliku ..., lk. 300.

197 Uus, S. Toimetuse töökorraldus..., lk. 5.

198 Veskimägi, K.-O. Nõukogude unelaadne ..., lk. 76.

erinevatel ajajärkudel erinevalt. Analüüsidest Stalini järgset meediasüsteemi, toovad Lauristin ja Vihalemm välja 5 erinevat kontrolli ja ideoloogilise kanoniseerituse taset meedias – mida kõrgemal hierarhilisel positsioonil meediakanal oli, seda suurem oli ka kontroll selle üle. Nii allusid totaalsele kontrollile näiteks üleliiduline press, mis tootis kanoniseeritud tekste (autoriteks parteifunktsionäärid), rahvuskeelses vabariiklikus pressis oli lubatud juba teatud kanoniseeritud tekstide varieerimine, kohalik ja kultuuriline ning teaduslik press aga allusid kontrollile vähem – lubatu piire oli võimalik laiendada, kontrollimehhanismiks oli eelkõige enesetsensuur.¹⁹⁹ Säärane parteipoolse kontrolli erinevate tasandite avaldumise süsteem erineva leviku, temaatika ja žanrilise loomuga väljaannetes kujunes ja kinnistus nõukogude ühiskonnas aja jooksul. Rääkides Nõukogude Eesti ajakirjandusest Stalini ajal, ei saa meediaväljaandeid veel vastavalt levikule, autoritele, käsitletavatele temadele ja kasutatud žanritele nende viie erineva kontrolli tasandi alusel üheselt liigitada. Ajakirjandust alles allutati nõukogulikele kaanonitele ja ühelt poolt oli parteipoolne kontroll kõigi väljaannete üle tugevam ning ettekirjutused jäigemad kui hilisemas, juba väljatöötatud ja mehaaniliselt toimivas süsteemis. Ka kohalikel ja kitsamatele valdkondadele spetsialiseerunud väljaannetel hoiti rangelt silma peal. Teisalt polnud kontrollimehhanismid kindlasti veel selgelt välja kujunenud ja kogenematus, teadmatuse, kohalike tegijate ideoloogilise ebaküpsuse ja teiste sarnaste asjaolude tõttu võis parteiline kontroll nõutaval tasemel alati mitte realiseeruda. Kindlasti olid aga sõjajärgsete aastate ajakirjanduses temaatiliselt rangemalt ideoloogilist kaanonit edastavad valdkonnad (ideoloogia, parteipoliitika, partei ajalugu, plaanimajanduse juurutamine) märksa suurema osakaaluga kui hilisemal perioodil. Kuivõrd hiljem välja kujunenud toimetustesisest kontrolli ja autorite enesetsensuuri veel ei usaldatud, tuli parteil rangemat kontrolli rakendada kõigi – ka hiljem vähemalt määral ametliku kontrolli alla kuuluvate kohalike ja kultuurilise ning teaduslike trükiväljaannete üle.

Ajakirjanduse propagandarelvaks muutmisel tuli lisaks väljannete sisu ja nende kaadrite kontrollile muretseda ka selle eest, et levitav ideoloogia ikka massideni jõuaks. Lisaks ajakirjanduse üldkättesaadavaks muutmisele väljaannete suurte tiraažide ja odava hinna kaudu, leiti EK(b)P KK büroo koosolekul novembris 1944, et kuivõrd ajakirjanduse levitamine maal talurahva seas oli partei arvates täiesti ebarahuldavas olukorras, tuli partei maakonnakomiteesid kohustada organiseerima külades ajalehtede tellimiste vastuvõtmine loosungi all "Igasse perekonda ajaleht!" ning viia 25. novembrist 25. detsembrini 1944 läbi ajalehtede levitamise löökkuu külades.²⁰⁰ 1945. aasta jaanuaris võidi Rahva Hääle veergudel rahulolevalt nentida, et „ajakirjandusala töötajad olid EK(b)P KK poolt väljakuulutatud kuuajalisse ajakirjanduse

¹⁹⁹ Vihalemm, P. Lauristin, M. Eesti ühiskonna ja ..., lk. 4-5.

²⁰⁰ EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 81, 13.-15.11.1944. – ERAF F 1 N 4 S 122 L 96.

hoogtöösse tõhusalt lülitunud²⁰¹ ja loosungi realiseerimine oli õnnestunud, eriti ajalehtede tellimisel 1945. aasta jaanuariks.²⁰¹ Lisaks ajakirjanduse massilisele levitamisele püüdsid parteiorganid hoolitseda selle eest, ajakirjanduses edastatav propaganda rahvani jõuaks, ka teisi meetmeid kasutades. Näiteks pidid ajakirjanduse sidemeid rahvahulkadega tugevdama lugejate konverentsid, kus toimetuse esindajad andsid aru tehtud tööst ja tutvusid väidetavalt lugejate pretensioonide ja soovidega.²⁰² Viimaste lähemast arutamisest või neile vastutulemisest aga vähemalt käsitlevatel aastatel parteidokumentidest ja ajakirjandusest kuigi palju märke ei leia. Igal juhul pidi ajakirjandus olema rahvalik, mille üheks väljendusvormiks oli rahva kaasamine lehe tegemisse. Oluliseks peeti laialdast kirjasaatjate võrgu ja aktiivi loomist ajalehtede ja ajakirjade juurde, mis samas pidurdas ajakirjanduse sisulist arengut ja professionaalsuse tõusu.²⁰³ Ometi oli vähemalt väliselt vaja demonstreerida kaastööde arvukust ja nende saatjate ühiskondliku tausta laia spektrit. Arvata võib, et suur osa nn altpoolt tulevast initsiatiivist oli kui mitte lausa fabritseeritud, siis vähemalt parteifunktsionääride ja bürokraatide aktiivse veenmistöö tulemus. Näiteks meenutab omaaegne aktiivne komsomolitegelane Aksel Tamm, kuidas ta komsomoli keskkomiteesse välja kutsuti, et temalt tellida kritiseeriv artikkel V. Alttoa raamatu „Anti koolis“ kohta. Artikkel pidanuks väljendama räiges propagandistlikus stiilis nõukogude õpilase siirast imestust ja halvaksapanu, et kuidas säärane „labane paskvill“ (võimude meelest ülistas raamat kodanlikku Eestit) üldse ilmuda oli saanud. Artikli pidi noor autor saatma siis Noorte Hääle või Nõukogude Õpetajasse, kuid talle teadmata põhjustel jäi see konkreetne lugu siiski avaldamata.²⁰⁴

Vähe sellest, et kogu ajakirjandus külvati kiiresti üle parteipropagandaga, hakkas EK(b)P KK alates 1944. aasta detsembrist välja andma ka oma poliitilist ajakirja Propagandist,²⁰⁵ mis Keskkomitee büroo koosolekul 3. jaanuaril 1945 nimetati ümber Eesti Bolševikuks (alates 1952. aastast Eesti Kommunist).²⁰⁶ Ajakirja levitamise eesmärk kajastub 1946. aasta juulis toimunud KK büroo koosolekul vastuvõetud otsuses, mille kohaselt pidid Eesti Bolševiku peamiseks sisuks olema teoreetilised ja propagandaartiklid partei ja nõukogude juhtivate kaadrite jaoks ning vabariigi propagandistidele ja haritlaskonnale.²⁰⁷ Ühelt poolt oli tegemist kõige olulisema ideoloogilist kaanonit loova väljaandega Eestis, mis esitas suundaandvaid normeeritud tüüptekste kogu vabariigi ajakirjandusväljannetele.²⁰⁸ Samas aja jooksul, kui kaanon hakkas juba kinnistuma

201 Strunnikov, P. Bolševistliku ajakirjanduse levitamine on suur poliitiline ülesanne. – Rahva Hääle. 04.01.1945, nr. 2, lk. 3.

202 Ülevaade Eestimaa Kommunistlik ..., lk. 302.

203 Uus, S. Toimetuse töökorraldus ..., lk. 9.

204 Suulised mälestused A. Tammelt.

205 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 88, 23.-27.12.1944. – ERAF F 1 N 4 S 125 L 61-62.

206 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 89, 03.01.1945. – ERAF F 1 N 4 S 156 L 14.

207 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 175, 08.-11.08.1946. – ERAF F 1 N 4 S 311 L 73-75.

208 Vihalemm, P., Lauristin, M. Eesti ühiskonna ja..., lk. 4.

ja propagandasõnumeid kandvaist kirjutistest oli läbi imunud kogu Nõukogude Eesti ajakirjandus, jõuti ilmselt kohaliku parteibüroo tasandil arusaamani spetsiaalse propagandaajakirja levitamise osatähtsuse vähenemisest. Nii otsustati EK(b)P KK büroo koosolekul 6. juulil 1950 kaotada ajakirja venekeelse väljaande koosseisust vastutava sekretäri ja kirjandusliku kaastöötaja ametikohad.²⁰⁹

Lähtudes ÜK(b)P suunistest jälgis EK(b)P Keskkomitee lisaks oma häälekandjate töö organiseerimisele ja juhtimisele pidevalt ka kõiki teisi Eesti päeva- ning nädalalehti, maakonnalehti, ajakirju, seda kuni kohalike, masina-traktorijaamade lehtede ja asutuste seinalehtedeni välja.²¹⁰

Nagu eespool märgitud, oli nõukogude ajakirjanduse juhtimissüsteemis partei kõrval oma koht ka teistel ametiasutustel, seda eelkõige otsese tsenseerimistöö ülesannete täitmisel. Küllalt suur võim mitte ainult ajakirjanduse tsenseerimisel, vaid ka kogu ajakirjandussüsteemi kujundamisel oli tsensuuriametkondadel.²¹¹ Kuivõrd kõik trükiväljaanded olid mingite ametkondade või institutsioonide häälekandjateks, oli nende kontrollimine ja suunamine ka vastavate ametiasutuste pädevuses. Majanduslikus mõttes allusid väljaanded kirjastustele.

Mis puutub ajakirjandusse kui loominguilisesse tegevusvälja, siis erinevalt teistest intellektuaalse loominguuga seotud valdkondadest, ei saa käsitletaval perioodil rääkida meediasüsteemi juhtimisest ja ajakirjanike kaadri kontrollimisest ajakirjanikke ühendava kutseorganisatsiooni kaudu. Seda sel lihtsal põhjusel, et Eesti NSV Ajakirjanike Liit loodi alles augustis 1957. aastal.²¹²

Ajakirjandust juhtisid trükiväljaannete toimetused. Toimetused olid ühtaegu parteiline, loominguiline ja tootmiskollektiiv, mille töö korraldamisel oli kaks lähtekohta:

1. nõukogude ajakirjanduse leninlikud põhiprintsiibid (parteilisus, ideelisus, rahvalikkus, tõepärasus, kriitika ja enesekriitika);
2. parteitöö üldised organisatsioonilised printsiibid (tööjaotus, ainujuhtimine ja sellega seotud

209 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 110, 06.07.1950. – ERAF F 1 N 4 S 989 L 70.

210 MTJ-de poliitosakondade ajalehtede väljaandmist meenutab näiteks aastatel 1951-1953 Vao MTJ-i ajalehes Kolhoosi Tõde toimetuse sekretärina töötanud Maie Kalda. Seda, kuidas neid lehti tehti, nimetas M. Kalda rahvuslikuks häbiks – tegemist oli enamasti väga ebaprofessionaalselt toimetatud propagandalehtedega. Nende peamiseks sisuks oli ühelt poolt kolhooside apoloogia lääges enesekiituse vaimus, teisalt otsiti kõiges süüdlasi (näiteks vargustes, madalas tööviljakuses). Peamiselt häiris M. Kaldat, et paljusid asju ei võinud neis lehtedes kajastada – näiteks ei lubatud kasutada konkreetseid arve, kolhoosi tööviljakuse kasvu ja edu tuli näidata protsentides. M. Kalda meenutab „Mäletan, et ükskord näitas mulle toimetaja ühte käskkirja kõrgemalt poolt. See oli salajane paber (märke “sekretno” peal), milles oli kirjas, et kui artiklis on kasvõi 5% tõtt, siis võib artikli avaldada. Selline hoiak häiris mind väga. Minu jaoks äärmiselt ebameeldiv amet, kus tuli valetada ja tõde väänata.“ – suulised mälestused M. Kaldalt.

211 Uus, S. Toimetuse töökorraldus ..., lk. 5.

212 Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. V osa, lk. 6.

isiklik vastutus ühelt ning kollektiivsus teiselt poolt).²¹³

Toimetuste eesotsas olid (pea)toimetajad, kollektiivset juhtimist pidid aitama praktikas rakendada toimetuskolleegiumid, mille roll erinevate ajakirjandusväljaannete puhul varieerus. Näiteks kesklehtedes oli kolleegium eelkõige juhtivorgan, mis koosnes väljaande juhtajakirjanikest ja vastutas otseselt väljaande ilmumise eest, levinuim oli aga praktika kaasata kolleegiumisse asjatundjaid väljaspoolt ja käsitleda seda mitte otsustava, vaid toimetajale alluva nõuandva organina.²¹⁴ Väljaannete igapäevatöö – osakondade koordineerimine, tööplaanide koostamine ja nende täitmise kontrollimine, tehniliste küsimuste lahendamine oli toimetuse sekretariaadi ülesandeks, mille eesotsas oli vastutav sekretär.²¹⁵

Ajalehtede-ajakirjade toimetused, eelkõige toimetajad ja sekretärid olid pidevas infovahetuses parteiorganitega. Orissaare rajoonilehe Punalipp toimetuses aastatel 1951-1959 kirjandusliku kaastöölisena töötanud Vassili Auväärt meenutab, et „ei möödunud pea päevagi, mil toimetajal või tema sekretäril ei tulnud käia rajoonikomitees mitmesugustel nõupidamistel, büroo istungitel, plenaariumitel.“²¹⁶

213 Uus, S. Toimetuse töökorraldus ..., lk. 5.

214 Uus, S. Toimetuse töökorraldus ..., lk. 10-11.

215 Samas, lk. 11-13.

216 Auväärt, V. „Punalipu“ toimetuses 1951-1954. – Meie jäljed jäävad. Eesti ajakirjanike elulood I. Tartu 2004, lk. 87.

Trükiajakirjanduse juhtimine EK(b)P Keskkomitee büroo poolt

Järgnevalt annan lähema ülevaate sellest, kuidas ajakirjanduse parteilist juhtimist praktikas teostati. Peamiselt EK(b)P KK büroo materjalidele toetudes püüan selgitada, millised trükiajakirjandust puudutavad küsimused olid büroo koosolekutel arutlusel, millistel juhtudel ja kuidas peeti kõrgemates parteiinstantides vajalikuks sekkuda, missugune oli ajakirjanduse ideelist taset puudutavate otsuste vorm ja sisu.

Püüdes välja tuua, milles parteipoolne ajakirjanduse juhtimine konkreetselt seisnes, võib ajakirjandusega seotud küsimuste käsitlemise ja lahenduste otsimise laias laastus jagada järgmiselt:

- *ajakirjanduse organisatsiooniline juhtimine* – tiraažide, trükikvaliteedi, levitamise, kaadrite jms seotud probleemide käsitlemine; suuremat tähelepanu neis küsimustes pööras EK(b)P KK arusaadavalt enda häälekandjatele. Nii oli EK(b)P KK büroo regulaarseks (ilmselt reeglina formaalseks, kuivõrd lisanduste ja muudatuste tegemist büroo poolt arhiivimaterjalidest enamasti ei nähtu) ülesandeks Eesti Bolševiku, Sovetskaja Estonia ja Rahva Hääle tööplaanide kinnitamine.
- *päevakajaliste küsimuste kajastamise kontroll ajakirjanduses* – EK(b)P KK büroo tundis end vastutavana selle eest, et ajakirjandus kajastaks operatiivselt ja parteipoliitilist joont järgides ÜK(b)P KK otsuseid, tippvõimurite sõna- ja seisukohavõtte, tähtsamaid kohalikke ja üleliidulisi programmilisi projekte, kampaaniad ja protsesse (näiteks viisaastakuplaanide täitmine, Ülemnõukogu valimised, kollektiviseerimine jne)
- *ajakirjanduse kui ideoloogilise kasvataja kontrollimine ja suunamine* – lisaks puhtakujuliselt nõukogude ideoloogiat propageerivate ja parteipoliitiliste tekstide kontrollimisele ning poliitiliste vigade otsimisele, jälgis EK(b)P KK büroo aktiivselt ideoloogia viimist laiade rahvamassideni kultuuri, kirjanduse ja teaduse kaudu.

Säärase tingliku jaotuse puhul tuleb nentida, et viimane töövaldkond ehk ideoloogiliselt kanoniseeritud tekstide andmine ja kaanonitest lähtuvalt kogu trükiväljaannete sisu jälgimine pidi kajastuma ja kajastuski EK(b)P KK büroo tegevuses suuremal või vähemal määral kõigi ajakirjandusküsimuste arutamisel. Ei saanud ju ideoloogiat kõrvale jättes trükiväljaanded valgustada näiteks Ülemnõukogu valimisi ega suhtuda kaadrite valikusse. Käesolevas töös olen aga püüdnud büroo koosolekute materjale analüüsides keskenduda sellele, kuidas partei reageeris otseselt ideoloogilise propaganda küsimuste kajastamisele ajakirjanduses. Seejuures olen ajakirjandusküsimuste büroopoolse arutamise vaatlusel pearõhu pannud oluliseks propagandakanaliks peetud nõukogude kultuurielule eesotsas kirjandusega.

Vaadeldes EK(b)P KK büroo tegevust ajakirjanduse juhtimisel ja suunamisel aastatel 1944-1954, võib eelpool toodud jaotust aluseks võttes täheldada tendentsi, et mida ajas edasi, seda enam kaldus büroo tegevus ajakirjanduse organisatsiooniliselt juhtimiselt sisulisemale. Selline suundumus on täiesti loogiline arvestades, et käsitletav periood oli ühiskonna ülesehitusaeg Eesti NSV-s, mille algetapis tuligi kogu jõud pühendada organisatsioonilistele ja administratiivsetele küsimustele. Seejuures oli nõukogude režiimile iseloomulikult majandusliku ja poliitilise ülesehitustöö kõrval oluline positsioon selle süsteemi funktsioneerimiseks vajalikke eeldusi looval ideoloogilisel propagandatööl.

Oma tegevuses pidi EK(b)P lähtuma ÜK(b)P otsestest suunistest ja juhistest. Seega olid EK(b)P KK büroo üldised töösuunad määratud üleliiduliselt nõutavate prioriteetidega. Ajakirjandusküsimuste käsitlemine EK(b)P KK büroos peegeldas ilmekalt parajasti toimunud ühiskondlikke protsesse ja ideoloogilisi kampaaniaid. Büroo seisukohavõttudes ajakirjandusküsimuste arutamisel kajastuvad kohe nii näiteks ÜK(b)P KK otsus ajakirjadest Zvezda ja Leningrad kui EK(b)P KK VIII pleenum 1950. aasta märtsis. Analüüsides büroopoolset suhtumist koosolekute protokollide üldise tooni ja rõhuasetuste muutuste põhjal, võib öelda, et 1946. aasta augustikuu, mil ÜK(b)P KK andis oma otsuses suuna ideoloogilise töö põhjalikumale revideerimisele, oli märgatavaks murranguajaks. Nüüdsest kasvas ajakirjandusväljaannete ideelise sisu arutamine EK(b)P KK büroos, erilise hoo sai sisse ideoloogilise kasvatustöö arutamine. Samas ei saa öelda, et tegemist oleks olnud järsu põhimõttelise muutusega, sest sarnased ideoloogilised küsimused olid EK(b)P KK büroos arutlusel olnud varemgi, küll aga oli nende käsitlemine alates 1946. aastast intensiivsem ja sagedasem. Samuti süvenes ideoloogiatöös kampaanialikkus ning rangus eksimuste vastu.

Püüdes koondada teemasid ja üldistada üsna ebasüsteematilist ja kirevat pilti, olen büroo koosolekutel ja pleenumitel käsitletud trükiajakirjanduse kui ideoloogia levitamise kanaliga seotud küsimused jaganud nelja valdkonda:

1. EK(b)P KK büroo reageering üleliidulistes väljaannetes avaldatud Eesti NSV ajakirjanduse ideoloogilist sisu kontrollivatele ja kritiseerivatele märkustele.
2. Kohalike ajakirjandusväljaannete ideoloogilise palge jälgimine.
3. Ideoloogiliselt kõige tähtsamaks peetud kultuurivaldkonna – kirjandust ja kirjanduselu kajastavate ajakirjanduses avaldatud kirjutiste käsitlemine.
4. EK(b)P KK büroo reageering ideoloogilistele eksimustele ajakirjanduses – nn poliitilistele vigadele osutamine ja nende sageli juhuslikeks trükivigadeks osutunud eksimuste eest vastutavate isikute ja organite noomimine ja karistamine.

Üleliidulises trükiajakirjanduses avaldatud Eesti NSV ideoloogiatöö kriitika arutamine EK (b)P Keskkomitee büroos

Ajakirjanduse hierarhilise parteilise juhtimise printsiibid kinnistusid üha enam, väljendudes eriti iseloomulikult stalinistliku poliitika kõrgajal, aastatel 1949–1953. 1949. aastast alates on EK(b)P KK büroo materjalides järjest rohkem viiteid Nõukogude Liidu keskajakirjanduses ilmunud kriitikale Eesti NSV küsimustes (osutati kitsaskohtadele nii majanduses, kultuurielus kui ideoloogiaküsimustes). Esmajärjekorras tuli büroo koosolekutel läbi arutada Pravdas ilmunud kirjutised Eesti NSV ajakirjanduse vigade ja puudujääkide kohta.

Näiteks arutati 1. veebruaril 1950 toimunud koosolekul Pravdas ilmunud artikleid „Parteikonverentsil arendati bolševistlikku kriitikat“²¹⁷ ja „Lubamatu fakt“²¹⁸. Mõlemas artiklis heideti Eesti ajalehtedele (Sovetskaja Estonia, Noorte Hää) ette peatselt saabuvate ENSV Ülemnõukogu valimiste vähest valgustamist. EK(b)P KK büroo omalt poolt kiitis Pravda kriitikale kaasa, püüdes samas enda tegevust ajalehe juhtimisel õigustada. Süü veeretati Sovetskaja Estonia ajalehe vastutava toimetaja D. Rudnevi kaela, kes büroo otsusega ametist vabastati ja kellele määrati parteiline karistus.²¹⁹ Noorte Hääle toimetaja A. Slutski pääses kergemini – talle avaldati küll noomitus „hooletu suhtumise eest valimiskampaania valgustamisel“, kuid ametist teda ei kõrvaldatud.²²⁰

Pravdas avaldatud kriitilistel kirjutistel olid enamasti tõsised tagajärjed – EK(b)P KK büroo ei piirdunud lihtsalt märkuste arutamisega vaid astus tihti ka konkreetseid samme. Lisaks ajakirjandusväljaannete toimetuste puhastamisele keskajakirjanduse kriitika toel, vallandati viimasest lähtuvalt teisigi ametikandjaid. Nii näiteks otsustati EK(b)P KK büroo koosolekul 7. ja 8. veebruaril 1950 (arutlusel Pravda artikkel „Tõlked käpardite käes“, milles kritiseeriti EK(b)P KK ENSV Polügraafiatööstuse, Kirjastuse ja Raamatumüügi Valitsuse tööd) ametist kõrvaldada ENSV MN j.a. Polügraafiatööstuse, Kirjastuse ja Raamatumüügi Valitsuse juhataja V. Kosenkranius.²²¹

Kultuuriküsimuste käsitlemisel tuli Pravda kaudu Eesti ajakirjandusele pidevalt meelde tuletada ideoloogilisi doktriine ja käimasolevaid kampaaniad. 1951. aasta suvel ilmunud Rahva Häält

217 На партийной конференции развернулась большевистская критика. – Правда. 27.01.1950, № 27, стр. 2.

218 Недопустимый факт. – Правда. 28.01.1950, № 28, стр. 2.

219 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 83, 01.02.1950. – ERAF F 1 N 4 S 924 L 37-38. Mis puutub Daniil Rudnev'i, siis jaanuaris 1953 heideti ta „seoses ebasuuruse ja partei ja nõukogude organite petmisega“ (segadus kirjanduslike pseudonüümide kasutamise ja sõjaaegse nimevahetusega seoses) välja ka parteist. Juunis 1953 esitas ta EK(b)P KK büroole apellatsiooni, milles palus oma parteiliikme staatus ennistada, mis „arvestades, et Rudnev tunnistab oma vigu, lubab edaspidi olla eeskujulik ning samuti seda, et ta on juba viis kuud parteist väljaheidetud olnud“ EK(b)P KK büroo poolt ka rahuldati. – EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 33, 16., 20., 24.06.1953. – ERAF F 1 N 4 S 1536 L 32.

220 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 83, 01.02.1950. – ERAF F 1 N 4 S 924 L 38.

221 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 85, 07., 08.02.1950. – ERAF F 1 N 4 S 929 L 49-50.

kritiseeriv Pravda artikkel „Rohkem tähelepanu ideoloogiaküsimustele“²²² heitis Rahva Hääle toimetusele ette, et see oli hoidnud kõrvale parimate kirjandus- ja kunstiteoste populariseerimisest (näitena toodi H. Leberechti jutustus „Teel“) ja praktiliste nõuannete andmisest ideeliselt kõrgetasemeliste kunstiteoste loomiseks. EK(b)P KK büroo otsustas tunnistada Pravda artiklis avaldatud kriitika Rahva Hääle osas täiesti õigeks, süüdlastena nõrga järelvalve osas lehe üle tõsteti esile EK(b)P KK propaganda ja agitatsiooniosakonda ja Rahva Hääle vastutavat toimetajat A. Greeni.²²³

Olulised olid kommunistliku kasvatus küsimused. Nii viidati Pravda artiklis „Mis segab teaduslike kaadrite ettevalmistamist“, et ENSV teadusasutuste ja kõrgemate õppeasutuste aspirantide ideoloogilise kasvatus tase olevat nõrk. Eriti olulisena tõsteti esile teaduslike kaadrite kasvatamist eesti ajaloo, keele, kirjanduse ja kunsti alal, kuivõrd prioriteediks seati just kultuuriküsimuste „tõsine ideoloogiline läbitöötamine“. Vastutavaks peeti parteiorganeid – Tallinna ja Tartu linnakomiteesid ja EK(b)P KK juurde loodud spetsiaalset teaduse ja kõrgemate õppeasutuste osakonda.²²⁴ Sellest artiklist lähtuvalt arutas EK(b)P KK büroo oma koosolekul 15. jaanuaril 1952 olukorda töös teaduslike asutuste ja kõrgkoolide aspirantidega. Konkreetsemate juhustena kohustati ENSV Teaduste Akadeemiat ja kõrgkooli esitama EK(b)P KK-le plaanid aspirantuuri vastuvõtu kohta järgnevas aastaks, erilist tähelepanu kästi pöörata eesti keele ja kirjanduse ning ajaloo spetsialistide ettevalmistusele. Abi paluti ka NSVL Kõrghariduse Ministeeriumilt ja NSVL TA Presiidiumilt, et need saadaksid Tallinnasse ja Tartusse kõrgeltkvalifitseeritud spetsialiste esinemaks aspirantidele, teadustöötajatele, kõrgkoolide juhtidele loengutega ühiskondlik-poliitilistel nõukogude teaduse uusimate saavutuste teemadel.²²⁵

Seoses Pravda artikliga 29. augustil 1953 „Kohalike kirjastuste parteilisest juhtimisest“,²²⁶ arutati EKP KK büroo koosolekul 8. septembril 1953 kirjanduse väljaandmise olukorda Eesti Riiklikus Kirjastuses (ERK). Büroo hindas kirjastusepoolse plaanitaimise täiesti ebarahuldavaks (aastaplaanis märgitud 562 trükisest oli 8 kuu jooksul välja antud 270, samas aga oli ilmunud 115 plaanivälisest trükist), eriti ajaloolis-parteilise, massilis-poliitilise ja põllumajandusliku kirjanduse alal. Seetõttu kohustati kirjastust koostama 1954. aasta plaani märksa hoolikamalt, arvestades seejuures raamatupoodide ja raamatukogude vahendusel lugejate soove ja ettepanekuid. Plaani koostamine pidi toimuma EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna järelvalve all, keda kohustati korraldama temaatilisi plaani projekti arutelusid kolhoosides, tehastes, põllumajandusspetsialistide koosolekutel, insener-tehniliste töötajate koosolekutel,

222 Больше внимания на идеологическим вопросам. – Правда. 21.11.1951, № 325, стр. 3.

223 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 12, 07., 09.07.1951. – ERAF F 1 N 4 S 1190 L 60-61.

224 Николаев, К. Что мешает подготовке научных кадров. – Правда. 17.12.1951, № 351, стр. 2.

225 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 36, 24., 27.12.1951. – ERAF F 1 N 4 S 1246 L 234-235.

226 Партийное руководство местными издательствами. – Правда. 29.08.1953, № 241, стр. 1.

Tallinna ja Tartu marksismi-leninismi kõrgemate õppeasutuste koosolekutel, vabariikliku parteikooli õppejõudude ja õpilaste koosolekutel. Samuti pidi propaganda- ja agitatsiooniosakond pärast põhjalikku ERK töö uurimist esitama vastavasisulise aruande EKP KK büroole.²²⁷

Kohalike ajakirjandusväljaannete ideoloogilise palge jälgimine EK(b)P Keskkomitee büroos

EK(b)P KK büroo hoidis silma peal kõigil vabariigi ajakirjandusväljaannetel. Kõige suuremat tähelepanu pälvisid muidugi Keskkomitee enda väljaanded *Sovetskaja Estonia* ja *Rahva Hää*l.

Aluseks mitmele hilisemale EK(b)P KK otsusele ajakirjanduse vallas, millele ikka ja jälle viidati, sai 13. juunil 1945 büroos vastu võetud määrus "Ajalehe *Rahva Hää*l tööst".²²⁸ Vaatamata teatava arengu möönmisele ajalehe töös poliitiliste ülesannete täitmisel, loetles EK(b)P KK otsus rea puudusi: "Ajaleht organiseerib töötajaid nõrgalt võitlusele hallparunite vastu, partei elu valgustatakse plaanitult, harva avaldatakse propagandaartikleid, palju materjale on kirjanduslikult halvasti läbi töötatud."²²⁹ Puudused põhjustanud süüdlastena tõsteti esile nii ajalehe toimetust kui ka Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonda. Büroo vormistatud otsus kohustas neid mõlemaid „kõrvaldama ajalehes ilmnenud puudused ja muutma ajaleht tõeliseks organiks, mis süstemaatiliselt selgitab töörahvale partei ja nõukogude võimu poliitikat ning kasvatab rahvahulki nõukogude vaimus."²³⁰ Kindlaks määrati ka, et propagandasisulised artiklid pidid ajalehes ilmuma mitte harvem kui 2 korda nädalas.²³¹ Selle otsuse täitmist arutati EK(b)P KK büroo koosolekul 1945. aasta oktoobris.²³² Jõuti järeldusele, et ajalehe toimetus polnud otsust rahuldavalt täitnud. Nenditi, et propagandaartikleid seoses eesolevate valimistega ja populaarteaduslikke artikleid marksismi-leninismi teooriast oli vahepeal lehes ilmunud liiga vähe, samuti leidis büroo lehe kirjutised olevat liiga kuivad ja ühekülgsed, mistõttu soovitati lehes rohkem avaldada esseid, jutte, luuletusi, följetone, jne.²³³ EK(b)P KK büroo kohustas *Rahva Hää*le toimetust (nimeliselt lehe vastutavat toimetajat M. Laossoni) kohe likvideerima eelmises määruses osutatud vead ja puudused, samuti seati ülesanded Keskkomitee osakondadele – propaganda- ja agitatsiooniosakonda kohustati jätkuvalt *Rahva Hää*le toimetuse tööd jälgima, kaadrite osakonda aga „lehe ideoloogilise taseme tõstmise eesmärgil“ saatma *Rahva Hää*le

227 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 44, 08.09.1953. – ERAF F 1 N 4 S 1558 L 147.

228 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 114, 13.06.1945. – ERAF F 1 N 4 S 190 L 49-51.

229 Samas.

230 Samas.

231 Samas.

232 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 134, 31.10.1945. – ERAF F 1 N 4 S 217 L 13-17.

233 Samas, L 14.

toimetusse tööle täiendavalt 3 partei liiget.²³⁴

Ka Sovetskaja Estonia toimetuse tööd arutati EK(b)P KK büroos korduvalt, kusjuures tõstatatud põhiprobleemid ja -puudused olid üldjoontes samad – heideti ette nõrka sidet parteiorganisatsioonidega, parteifunktsionääridele praktiliste juhiste mittejägamist, kommunistliku kasvatustöö valgustamise nõrkust, kultuuri, kirjanduse, kunsti ja teaduse küsimuste kesist kajastamist.

Büroo koosolekutel olid erinevas matus ja rõhuasetuses kõne all ka kõikvõimalikud teised Eestis ilmuvad perioodikaväljaanded. Büroo vastuvõetud otsustele võisid eelneda üsna pikad arutelud, mida valgustavad büroo koosolekute stenogrammide. Nii avab näiteks EK(b)P KK büroo 1945. aasta jaanuaris koosolekul vastuvõetud otsuse „Talurahvalehe ebarahuldavast poliitilisest olukorrast ja toimetuse küündimatuses maarahva kasvatustöö alal“²³⁵ tausta sellesama koosoleku stenogramm.²³⁶ Suhteliselt lakoonilisele otsusele on büroos eelnenud pikk arutelu, mille käigus kerkis muuhulgas üles küsimus, kas Talurahvalehe kehvast olukorrast on süüdi rohkem ajalehe toimetuse või ENSV Põllutöö Rahvakomissariaat (eelkõige siis tollane rahvakomissar Georg Abels). Ka edaspidi sai süüdlaste ja vastutajate otsimisel taoline pendeldamine ajakirjandusväljaande toimetuse ja riiklike juhtorganite vahel tavaliseks. Tol juhtumil leiti, et rohkem kui Pärn (ajalehe toimetaja) oli süüdi Abels, kuna Talurahvaleht oli Põllutöö Rahvakomissariaadi organ. Karotamm osutas aga partei vastutusele väites, et ka partei Keskkomitee ise (eelkõige Käbin²³⁷) pole täitnud oma ülesandeid. Peamiseks süüks pani Karotamm seda, et "ei kontrollita tööd ja ei aidata sm. Abelsit ega Pärna, kes on ka tõepoolest süüdi."²³⁸ Ka edaspidi leidis EK(b)P KK büroo Talurahvalehe töös korduvalt puudusi, lõpuks otsustati EK(b)P KK büroo koosolekul 2. aprillil 1951 paluda ÜK(b)P KK luba ajaleht sulgeda. Protokollis juurde lisatud ja ÜK(b)P KK-le saadetud ettekandes väideti, et ajaleht oli lugejate seas ebapopulaarne, kuna ei vastanud kolhoosnike nõudmistele ja kordas nii ülevabariiklikes lehtedes, kohalikes rajoonilehtedes kui ajakirjas Sotsialistlik Põllumajandus ilmunud materjale.²³⁹

Parteilise ideoloogilise kasvatuse eriti oluliseks osaks peeti noorsootööd. Seetõttu käsitleti EK(b)P KK büroos ja pleenumitel korduvalt ka noorteajakirjandusega seotud küsimusi. KK V pleenumil detsembris 1944 oli kõne all ajalehe Noorte Hääli küsimus. ELKNÜ KK sekretär E. Jaanimägi²⁴⁰ märkis, et Noorte Hääli ei olnud senini suutnud luua tihedat sidet maakondlike

234 Samas, L 17.

235 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 90, 10.-13.01.1945. – ERAF F 1 N 4 S 156 L 46-49.

236 EK(b)P KK büroo stenogramm protokollis nr. 90 juurde, 10.-13.01.1945. – ERAF F 1 N 4 S 227 L 8-32.

237 I. Käbin oli aastatel 1943-1944 olnud EK(b)P KK propaganda ja agitatsiooniosakonna ajakirjandussektori juhataja, 1944-1947 oli ta EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja esimene asetäitja.

238 EK(b)P KK büroo stenogramm protokollis nr. 90 juurde, 10.-13.01.1945. – ERAF F 1 N 4 S 227 L 16.

239 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 162, 02.04.1951. – ERAF F 1 N 4 S 1148 L 138.

240 E. Jaanimägi oli ELKNÜ KK sekretär aastatel 1944-1945; 1948-1951 EK(b)P KK propaganda- ja

kommunistlike noorteorganisatsioonidega.²⁴¹ Sellest lähtuvalt märkis EK(b)P KK pleenumi otsus muuhulgas, et ELKNÜ KK peab põhjalikult parandama Noorte Hääle sisu ja levitamist ning tugevdama sidet noorsooga noorte kirjasaatjate võrgu kaudu.²⁴² Juba veebruaris 1945 oli Noorte Hääle taas parteijuhtkonna huviorbiidis, sedapuhku arutati ajalehte EK(b)P KK büroos. Karotamm heitis büroo koosolekul ajalehele ette, et ei ole kasutatud Komsomolskaja Pravda kogemusi ja eeskujus. Üldiselt leiti ajalehe sisu olevat nõrk, sisukuse tõstmiseks soovitati vähendada mahtu.²⁴³ Hoolimata sekkumisest, ei näinud büroo 1945. aasta sügiseks Noorte Hääle töös märkimisväärset paranemist, mistõttu EK(b)P KK büroo koosolekul 26. septembril 1945 kinnitati ajalehe uue toimetuse koosseis.²⁴⁴ Noorsootöö tähtsustamisele viitab ka asjaolu, et kõrgendatud tähelepanuga jälgiti noorte kasvatamisega seotud inimeste oskusi, võimeid ja taustu. Nii vabastati 1946. aasta jaanuaris ametist noorteajakirja Pioneer vastutav toimetaja N. Hrabkova, kuna talle heideti ette eesti keele mittevaldamist vajalikul tasemel.²⁴⁵

Lisaks noorteväljaannetele suunas EK(b)P KK büroo ka teistele elanikkonna gruppidele suunatud perioodikat. Üheks aktuaalseks arutlusteemaks oli näiteks naiste töö ja ühiskondliku positsiooni käsitlemine. Sõnades ülespuhutud võrdõiguslikkus ja naiste töosaavutuste rõhutamine ei tähendanud nõukogude tegelikkuses küll tegeliku võrdõiguslikkuse tagamist, vaid pigem topeltkoormuse asetamist naiste kui ühelt poolt tööeesrindlaste ja teisalt koduhoidjate ning lastekasvatajate õlule. Küll aga kõlas loosunglik naisküsümuse tähtsuse toonitamine nõukogude organite seisukohavõttudes, oluline roll selle valdkonna propageerimisel oli mõistagi ka ajakirjandusel. Seetõttu tuli EK(b)P KK bürool silm peal hoida ka naistele suunatud ajakirjal Eesti Naine (alates novembrist 1951 Nõukogude Naine²⁴⁶). Näiteks arutati ajendatuna EK(b)P KK VII, naistöö küsimustele pühendatud pleenumist ajakirja tööd EK(b)P KK büroo koosolekul 6. juulil 1950. Büroo heitis ette, et selliseid „tähtsaid küsimusi nagu naiskomisjonide töö, naiste osa sotsialismi ehitamisel linnas ja maal, vennalike nõukogude vabariikide naiste elu ja loomingut jms“ oli ajakirjas valgustatud ebapiisavalt. Ja üldse leiti toimetuse töö olevat äärmiselt ebaefektiivne, kuna väidetavalt joodi töötegemise asemel toimetuses hoopis kogu aeg teed ja likööri kohvi.²⁴⁷ Büroo otsustas ametist vabastada ajakirja vastutava toimetaja V. Kruusi,

agitatsiooniosakonna juhataja, 1951-1952 EK(b)P KK ilukirjanduse ja kunsti osakonna juhataja; 1952-1953 EK (b)P Tartu oblastikomitee sekretär; 1953 sai EKP KK sekretäriks, kust kõrvaldati aga märtsis 1954 seoses tema venna saksa sõjaväes teenimise fakti ilmsikstulekuga.

241 EK(b)P KK V pleenumi stenogramm I, 01.-02.12.1944. – ERAF F 1 N 4 S 105 L 67-75.

242 EK(b)P KK V pleenumi protokoll, 01.-02.12.1944. – ERAF F 1 N 4 S 104 L 28-29.

243 EK(b)P KK büroo koosoleku stenogramm protokoll nr. 95 juurde, 07.-16.02.1945. – ERAF F 1 N 4 S 227 L 114-115.

244 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 128, 26.09.1945. – ERAF F 1 N 4 S 210 L 78.

245 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 141, 04.-11.01.1946. – ERAF F 1 N 4 S 266 L 9-10.

246 Otsus ajakirja ümbernimetamise kohta – EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 32, 26.11.1951. – ERAF F 1 N 4 S 1246.

247 EK(b)P KK büroo koosoleku stenogramm protokoll nr. 110 juurde, 06.07.1950. – ERAF F 1 N 4 S 1091 L 13.

milles oma osa mängis kindlasti ka koosolekul mainitud „häviväärne“ käitumine, mis seisnes selles, et toimetaja varjas partei eest oma lähisugulaste minevikku.²⁴⁸

Omaette teemaks oli väliseestlastele suunatud ajakirjanduse kontroll ja suunamine. Üldise repatrierimispoliitika raames, mille elluviimine oli ENSV MN j.a. Repatrierimisasjade Osakonna ülesanne, kontrolliti ja suunati hoolikalt vastavaid meediakanaleid. Neist esmase ja operatiivseima – raadio – kõrval oli oma koht trükiajakirjandusel. Märtsis 1952 vahetati EK(b)P KK büroo otsusega välja ajalehe Tõde Kodumaalt toimetuskolleegiumi liikmed.²⁴⁹ Tõde Kodumaalt näol oli tegemist välismaal levitatava ajalehega, mis algselt, kandes nime Kodumaa Kutse, oli loodud spetsiaalselt nõukogude repatrierimispropaganda levitamiseks. Kodumaa Kutse väljaandmine alates 1949. aasta septembrist vahetas omakorda välja senise praktika, mis oli seisnenud asendatud veergudega Rahva Hääle väljaandmises (välismaal levitamiseks trükiti Rahva Hääle väljaandeid, kus osa Eesti NSV-s ilmuva sama numbri väljaande teadetest oli asendatud spetsiaalsete repatrierimisele õhutavate teadete ja kirjutistega).²⁵⁰ Kuivõrd aga alates 1947. aastast ka senini mitte just suur tagasipöördujate arv veelgi järsult vähenes, sai Kodumaa Kutse uue nime Tõde Kodumaalt ning kodumaale tagasipöördumise üleskutsete asemel pandi pearõhk lehes Nõukogude Eesti töötajate „saavutuste ja edusammude“ tutvustamisele „desinformeeritud“ pagulaste seas.²⁵¹

Korduvalt olid partei Keskkomitee büroos küll üksikult, küll mitmekaupaga korraga arutlusel maakonnalehed (hiljem rajooni- ja linnalehed). Esimest korda arutati maakondlike lehtede tööd pikemalt EK(b)P KK büroo koosolekul 14. novembril 1945, kus võeti vastu otsus "Maakondlike ajalehtede tööst".²⁵² Puudusteena märkis Keskkomitee büroo, et „mitmed maakonnalehed juhtisid nõrgalt töörahvast partei otsuste täideviimisel ja tähtsate riiklike ülesannete täitmisel“ ning samuti, et „kõik maakonnalehed polnud astunud vajalikul määral võitlusse kodanliku natsionalismi ja banditismi ilmingutega“. Ajalehtede kehva töö peamiseks põhjuseks pidas EK(b)P KK nende nõrka juhtimist partei linna- ja maakonnakomiteede poolt.²⁵³ Ajalehtede sisu üle parema kontrolli saavutamiseks tehti ettepanek, et KK ja selle propaganda- ja agitatsiooniosakond esitaks KK büroole regulaarselt ajalehtede ülevaateid.²⁵⁴

Nagu eespool öeldud, võis pärast ÜK(b)P KK otsust 14. augustil 1946 ajakirjadest Zvezda ja

248 Kruusi isa oli töötanud Eesti Vabariigi diplomaatilises korpuses Londonis.

249 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 46, 29.02., 03., 06., 08., 10.03.1952. – ERAF F 1 N 4 S 1326 L 147.

250 Vseiov, D. Repatrierimisretoorika kui abivahend kohandamiseks tagasipöördumisideega (1945-1953). – Sarapik, V., Kalda, M., Veidemann, R. (Koost.) Kohandamise märgid. Tallinn 2002, lk. 81.

251 Jürjo, I. Pagulus ja nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn 1996, lk. 22.

252 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 136, 14.-19.11.1945. – ERAF F 1 N 4 S 220 L 124-128.

253 Samas.

254 EK(b)P KK büroo stenogramm protokoll nr. 136 juurde, 14.-19.11.1945. – ERAF F 1 N 4 S 237 L 19-23.

Leningrad märgata ideoloogilise surve tugevnemist ka ajakirjandusalaste küsimuste käsitlemisel EK(b)P KK büroos. ÜK(b)P KK otsusest lähtuvalt võeti EK(b)P KK büroo koosolekul ajakirjade küsimus arutlusele juba 21. augustil 1946.²⁵⁵ EK(b)P KK büroo andis välja otsuse, millega lõpetati järgmiste ajakirjade väljaandmine: Nõukogude Kaubandus, Pikker, Eesti Tööline, Plaanimajandus ja Nõukogude Eesti Arst. Samas kohustati EK(b)P KK kaadrite ja propagandaosakondi 4. septembriks 1946 esitama EK(b)P KK büroole kinnitamiseks kõigi väljaantavate ajakirjade toimetuste koosseisud. Edaspidi kinnitati EK(b)P KK büroo koosolekutel mitmete ajakirjade toimetuskolleegiumite koosseise – kas nendele väljaannetele, millel see varem puudunud oli (Kehakultuur, Eesti Naine) või siis uuendati toimetuskolleegiume mõnede liikmete väljavahetamise/lisamise teel. 5. septembril 1946 toimunud koosolekul kinnitati näiteks Eesti Naise, Kehakultuuri, Eesti Põllumajanduse, Pioneeri, Nõukogude Kooli ja Loomingu toimetuskolleegiumid.²⁵⁶ ÜK(b)P KK otsusest lähtuvalt tuli eritähelepanu pöörata kirjandusajakirjale Looming. Nii muudeti selle toimetuskolleegiumi koosseisu peatselt uuesti. Kui veel 1946. aasta septembrikuu numbri vastutavaks toimetajaks oli M. Raud (5. septembri otsusega büroos sellele kohale kinnitatud ja juba enne seda selles ametis olnud), siis pärast 18. septembri EK(b)P KK otsust ajakirjast Looming²⁵⁷ sai vastutavaks toimetajaks raskelt haigestunud J. Kärneri asemel A. Alle²⁵⁸ ning M. Raud arvati Loomingu toimetuskolleegiumist üldse välja. Ülejäänud kolleegiumi liikmed jäid samaks. Lisaks kaadrialastele muudatustele seadis ÜK(b)P KK otsus kõrged nõudmised ajakirjanduse ideoloogilisele sisule. Trükimeedia ideoloogilise propaganda kanaliks muutmist juhiti toimetuste juures tegutsevate partei algorganisatsioonide kaudu. Nii näiteks arutati 19. oktoobril 1946. aastal Rahva Hääle toimetuse algorganisatsiooni koosolekul lehe ideoloogilisi puudujääke, märkides seejuures, et „Rahva Hääle ei analüüsi küllaldaselt ideoloogilise rinde võite, kajastab vähe iseseisva õppimise kogemuste vahetamist jne“.²⁵⁹

Ühe ajakirjanduse parteilise mõjutamise vahendina korraldasid partei juhtorganid spetsiaalseid ajakirjanduslike kaadrite koosolekuid. Pikemalt ja põhjalikult võeti Eesti NSV ajalehtede olukord ja toimetuste töö ette vabariigi ajalehtede toimetuste töötajate koosolekul 4. detsembril 1947.²⁶⁰

255 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 181, 21.08.1946. – ERAF F 1 N 4 S 318 L 39.

256 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 184, 05.09.1946. – ERAF F 1 N 4 S 321 L 16-19.

257 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 189, 18., 25., 28.09.1946 – ERAF F 1 N 4 S 328 L 4; see EK(b)P KK otsus Loomingust oli kohalikuks ekvivalendiks ÜK(b)P KK otsusele ajakirjadest Zvezda ja Leningrad; vt. Lisa 2.

258 A. Alle oli olnud 1944. aastal NL tagalas EK(b)P KK agitatsiooni- ja propagandaosakonna ajakirjandussektori juhatajaks, 1945-1946 oli ta ENSV kohtuministri asetäitja; Loomingu toimetajana töötas 1946. aastast kuni surmani 1952. aastal. Väidetavalt olevat muidu protesteerimisaldis ja üsna terava keelega A. Alle pärast 1946. aasta otsuseid muutunud ettevaatlikumaks ja aremaks. – Suulised mälestused R. Parvelt.

259 Rahva Hääle toimetuse EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 10, 19.10.1946. – ERAF F 132 N 2 S 3 L 27-28.

260 Vabariigi ajalehtede toimetuste töötajate koosolek puudustest trükiteos. Stenogramm. – ERAF F 1 N 4 S 505 L 1-26.

Sellel koosolekul anti ülevaade Keskkomitee tegevusest ajakirjanduse juhtimisel ja tähtsamatest ÜK(b)P KK ning EK(b)P KK otsustest sel alal. Märkides ära Eesti ajalehtede põhilised puudused, toodi esile propagandaartiklite nõrkust ja üldsõnalisust, kodanliku natsionalismi vastase võitluse loidust, liigse liberalismi ülesnäitamist ja kultuuripärandi ebakriitilist hindamist. Kõige olulisemaks puuduseks peeti aga seda, et ajalehed olid ÜK(b)P KK ideoloogilisi otsuseid täitnud ebarahuldavalt "paljastamata apoliitilisust ja ideetust eesti kirjanduses ja kunstis ning valgustamata Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu, Heliloojate Liidu, Kunstnike Liidu tegevust."²⁶¹

Ajapikku vähenes ÜK(b)P KK 1946. aasta augustiotsuste järgne ajakirjanduse ideoloogilist taset puudutavate küsimuste arutamise intensiivsus. Samas jätkus viitamine ÜK(b)P KK 14. augusti ideoloogilisele otsusele ning selles toodud ülesannetele ja eesmärkidele. Uut tõusu ajakirjanduse ideoloogilist taset puudutavate küsimuste arutamisel võib märgata pärast EK(b)P KK VIII pleenumit 1950. aasta märtsis. Näiteks EK(b)P KK büroo koosolekul võeti 9. juulil 1951 vastu määrus ideoloogilise töö parandamisest, mille valgusel arutati ka ajakirjandusväljaannetega seotud küsimusi.²⁶²

Kirjandust ja kirjanduselu kajastavate ajakirjanduses avaldatud kirjutiste käsitlemine parteiorganites

Muude kultuurialaste küsimuste kõrval olid EK(b)P juhtorganite pideva hoolsa tähelepanu all kirjandust, kirjanikke ja kirjanduselu puudutavad küsimused. Üldistest ÜK(b)P KK poolt algatatud kampaaniatest lähtuvalt tuli ülaltpoolt antud ettekirjutusi kohalikul tasandil ellu viia, milleks esmase ja kõige operatiivsema vahendina laiade ringkondadeni jõudmiseks kasutati mõistagi ajakirjandust. Seega teostas EK(b)P KK ajakirjanduse parteilise juhtimise kaudu kirjanduse parteilisele joonetele allutamist.

Järgnevalt annan ülevaate, millised olid põhijooned ajakirjanduses kajastatud kirjandusalaste küsimuste arutamisel EK(b)P KK büroo koosolekutel aastatel 1944-1954. Teen seda kahes osas, vaadeldes esmalt kultuuriväljaannetega Sirp ja Vasar ning Looming seotud küsimusi ja iseloomustades seejärel teistes vabariigi väljaannetes avaldatud kirjandusalaseid küsimusi puudutavate teemade arutamist EK(b)P KK büroos.

²⁶¹ Samas, L 9.

²⁶² EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 12, 07., 09.07.1951. – ERAF F 1 N 4 S 1190 L 36-87.

Kultuuriajakirjanduse parteiline juhtimine

Pärast sõjajärelsete kultuurialaste perioodikaväljaannete sulgemist oli Eesti NSV-s jäänud ilmuma kaks kultuuriväljaannet: ENKL, ENKuL, ENHL ja ENSV Teatriühingu häälekandja ajaleht Sirp ja Vasar ning ENKL-i häälekandja ajakiri Looming. Need väljaanded muudeti ühelt poolt nõukoguliku kultuuripoliitika ja selle rakendamise tutvustamise kanaliteks ja teiselt poolt selle märklaudadeks. Nende suunamist ja kontrollimist teostas partei mitme kanali kaudu. Kuivõrd tegemist oli loomeliitude häälekandjatega, rakendas partei oma juhtivat rolli kirjandusväljannete üle ka loomeliitude juhatuste ja nende parteialgorganisatsioonide kaudu. Kuna eriti Loomingu parteilist juhtimist teostati eelkõige ENKL-i ja selle partei algorganisatsiooni liinis, võtan selle ajakirja põhjalikuma vaatluse alla ENKL-i kultuuripoliitilisi mehhanisme kirjeldavas järgmises peatükis. Sirbi ja Vasara kui laiema suunitlusega väljaande parteiline suunamine polnud nii ENKL-i keskne. Veelgi laiendati kultuurilehes käsitletavate teemade ringi pärast EKP KK büroo koosoleku otsust 22. septembril 1953, kui ajaleht muudeti lisaks loovintelligentsi ühendustele ka Kultuuriministeeriumi häälekandjaks.²⁶³ Pärast seda otsust muutus lehe parteiline juhtimine – vähenesid nõudmised loomeliitudele häälekandja suunamise osas. Seetõttu ei vaatle ma erinevalt Loomingust Sirbi ja Vasara juhtimist mitte ENKL-i vaid EK(b)P KK büroo keskselt.

Üldiselt on märgitud, et Sirbi ja Vasara toimetuses valitses tegutsemise algaastatel üsna loominguiline ja leebe õhkkond. Ka tollane peatoimetaja D. Vaarandi on vahetult sõjajärgse aja kohta meenutanud: „minu aeg pärast sõda oli veel nii kaootiline, ei olnud veel õieti mingit sundust ja suunamist“.²⁶⁴ Ajapikku ideoloogiline surve ajalehele tugevnes. D. Vaarandi, kes tagantjärele oma võimeid, oskusi ja tahtmist hinnates ennast peatoimetajana just sobivaimaks ametikoha täitjaks ei pidanud, nentis, et pääses ametist veel õigel ajal (1946. aasta märtsis), sest „hiljem läks see amet veel koledamaks, tulid kõiksugused määrused ja pitsitamised“.²⁶⁵

Ka ÜK(b)P KK büroo dokumentide põhjal võib öelda, et kirjandusküsimuste käsitlemine koosolekutel muutus märgatavalt laialdasemaks, intensiivsemaks ja karmikäelisemaks alles pärast ÜK(b)P KK 1946. aasta augustiotsust, mis kahtlemata kirjandus- ja kultuuriajakirjanduse rangemat kontrollimist nõudis.

Nii said 1940ndate aastate lõpuks lehes domineerivaks ideoloogilised kirjutised ja tõlked vene ja vennasrahvaste kirjandusest. Ka neilt vähestelt eesti kirjanikelt, kelle kaastöid lehes avaldati, ilmusid kirjandusliku loomingu asemel peamiselt ülevaate-, kriitika- ja analüüsiartiklid.²⁶⁶

²⁶³ EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 46, 22.09.1953. – ERAF F 1 N 4 S 1558 L 198.

²⁶⁴ Tammer, T. Debora Vaarandi: Hea jääb ...

²⁶⁵ Samas.

²⁶⁶ Vainiko, M. Kultuuriajakirjanduse nõukogustamise ..., lk. 41.

Eriti raske ajana meenutab ka ligi 45 aastat Sirbi ja Vasara toimetuses töötanud Boris Trull just 1950ndate algust, kui „sisetunne ütles, et nüüd tehakse midagi väga valesti, inimesed kaovad, kuid protesteerida pole mõtet.“²⁶⁷

Kuigi Sirbi ja Vasara küsimusi käsitleti ka kõrgeima parteijuhtkonna – KK büroo tasandil, aeti parteilist liini eelkõige 1950. aasta novembris loodud Sirbi ja Vasara toimetuse parteialgorganisatsiooni kaudu.²⁶⁸ Läbivateks teemadeks kultuurilehe algorganisatsiooni koosolekutel olid organisatsioonilised ja kaadrialased küsimused ning kõrgemate organite otsuste arutamine. Seda tehti eelkõige kinnistel koosolekutel, kus eelnimetatute kõrval arutati vahel ka üldisemaid teemasid, näiteks kirjandus- ja kunstiteoreetilisi ja ideoloogilisi küsimusi. Enamikel juhtudel toimus viimaste lahkamine aga algorganisatsiooni lahtistel koosolekutel.

Algorganisatsiooni kaudu ellu viidav parteiline kurss nägi esmalt ette ustava ajalehekaadri loomist – seetõttu kohustas juba esimene, 3. jaanuaril 1951 vastu võetud algorganisatsiooni otsus ajalehe toimetust tõstma poliitilist valvsust kirjasaatjate ja autorite valikul.²⁶⁹ Ligi aasta pärast, veebruaris 1952 kaadrite nii ajalehe toimetuse siseseast kui laiadele massidele suunatud poliitilisest kasvatustööst kokkuvõtteid tehes tuli peatoimetajal L. Remmelgal nentida, et toimetus polnud poliitiliste teadmiste vähesuse tõttu osanud põhimisi küsimusi õigesti lahendada. Muuhulgas tunnistas Remmelgas ka, et kultuurilehele partei juhtkonna poolt tehtud etteheited liigeses akadeemilisuses olid õiged ja nentis, et tõesti, parteilises ajakirjanduses ei saa autorite valikul nende erialane autoriteetsus olla peamiseks kriteeriumiks.²⁷⁰ Poole aasta möödudes märgiti Sirbi ja Vasara algorganisatsiooni koosolekul, et kontrolli rakendamine kaastöölise üle oli paranenud – sisse oli seatud kartoteek, ebasobivate inimeste kaastööst oli loobutud.²⁷¹

Kindlasti tuli toimetuse algorganisatsioonis arutada kõrgemate parteiorganite poolt otseselt ajalehe toimetuse töö kohta tehtud märkusi, aga ka partei üldiseid otsuseid ja määrusi. Nii näiteks leidis Sirbi ja Vasara algorganisatsioon vastukajana EK(b)P KK X pleenumile, et vastavalt Keskkomitee suunistele peab ka ajaleht oma töös suunama loomingulisi liite aktiivsele kolhoositalurahva abistamisele ja võtma edaspidistesse tööplaanidesse rohkem kolhoosielu kajastavat kirjandust puudutavaid artikleid.²⁷²

267 Anupõld, E. Kriitiline aeg oli ...

268 Ajalehe toimetuse algorganisatsiooni loomine – Sirbi ja Vasara toimetuse partei algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 1, 11.11.1950 – ERAF F 3729 N 1 S 1 L 45.

269 Sirbi ja Vasara toimetuse partei algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 3, 03.01.1951. – ERAF F 3729 N 2 S 1 L 1-5.

270 Sirbi ja Vasara toimetuse partei algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll nr. 27, 04.02.1952. – ERAF F 3729 N 2 S 4 L 5-10.

271 Sirbi ja Vasara toimetuse partei algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 36, 30.06.1952. – ERAF F 3729 N 2 S 4 L 42-47.

272 Sirbi ja Vasara toimetuse partei algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 4, 27.01.1951. – ERAF F 3729 N 2 S 1 L 6-11.

Otsesemalt ideoloogilistele ja kirjandusvaldkonda puudutavatele otsustele ning käivitatud kampaaniatele reageeriti kohusetundlikult ka Sirbi ja Vasara algorganisatsiooni koosolekutel. Näiteks EK(b)P 1950. aasta VIII pleenumi otsuste ja nende kajastamise osas järeldusi tehes märgiti lehe algorganisatsiooni koosolekul, et toimetuse võitluses kodanlike natsionalistide vastu olevat esinenud ajalehe töös palju vigu (materjalide avaldamine olevat kandnud kampaanialikkuse iseloomu, pooled neist kirjutistest olid ilmunud pleenumile järgnenud kahe kuu kestel). Veelgi enam – kui hukkamõistetud nähtuste paljastavat tegevust partei algorganisatsioon toimetuse töös siiski leidis, siis nõ ülesehitav töö („õige“ ideoloogia eest seismine kirjanduses ja kunstis) olevat igal juhul nõrgaks jäänud.²⁷³

Sagedasti tõstatatud arutusobjektiks Sirbi ja Vasara algorganisatsiooni koosolekutel oli kirjanduse ja kirjandusteoreetiliste küsimuste kajastamine. Kirjandusteoreetiliste teemade lahkamisel Sirbi ja Vasara algorganisatsiooni koosolekutel võib täheldada üsna sisukat lähenemist. Seoses partei kongressiga 1952. aastal tõstati kirjandusringkondades tüüpilisuse küsimus. Tõsisema tüüpilisuse määratluse korrigeerimiseni, toonitades senise formuleeringu orienteerumist liialdamisele ja irdumist kunstile spetsiifilisest individualiseerimisest, jõuti alles 1955. aastal.²⁷⁴ Kuid juba 1952. aastal võis näha märke kriitikast senise tüüpilisuse mõiste liiga ühekülse avamise kohta, seda ka Sirbi ja Vasara parteiorganisatsiooni koosolekutel toimunud aruteludes. Nii nentis L. Rimmelgas novembris 1952, et seni poldud Eesti NSV kirjanduses tüüpilisuse küsimusest õigesti aru saadud.²⁷⁵ Tüüpilisuse põhjalikuma lahkamiseni jõuti parteialgorganisatsiooni koosolekul 1953. aasta aprillis, kui rääkides tüüpilisusest kui parteilisuse avaldumise peamisest sfäärist nõukogude kirjanduses ja kunstis, rõhutati Sirbi ja Vasara vastutusrikkaid ülesandeid tüüpilisuse küsimuse valgustamisel ja tauniti senist elu paraadkülje näitamist kirjanduses, mis oli kirjanikud viinud „tegelikkuse osavõtmatu ja külma fikseerimiseni“.²⁷⁶

Samas tuli ka ette, et partei poolt heideti Sirbi ja Vasara toimetusele ette sabassõrkimist aktuaalsete kirjandusküsimuste arutamisel – näiteks Leberechti ja Einbaumi näidendite puhul avaldas Sirp ja Vasar kritiseeriva artikli alles pärast seda, kui küsimust oli juba Kirjanike Liidus arutatud ja vastavasisuline kirjutis Noorte Hääles ilmunud. Kui aga ajalehe algorganisatsiooni

273 Sirbi ja Vasara toimetuse partei algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 5, 24.02.1951. – ERAF F 3729 N 2 S 1 L 12-19.

274 „Tüüpilisuse“ määratlus toodi ära 1955. aastal ajakirjas *Kommunist*, kus toonitati, et erinevalt senisest lihtsustatud käsitlusest ei tuleks tüüpilisuse all mõista mitte statistilist keskmist vaid seda, mis „väljendab kõige täielikumalt ja teravamalt teatud sotsiaalse jõu olemust“. – *Kalda, M. Kirjandusprotsess 1950.-1970ndail aastail. – Keel ja Kirjandus. 1980, nr. 7, lk. 391.*

275 Sirbi ja Vasara toimetuse partei algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 5, 14.11.1952. – ERAF F 3729 N 2 S 4 L 83-93.

276 Sirbi ja Vasara toimetuse algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll nr. 15, 24.04.1953. – ERAF F 3729 N 2 S 8 L 27-35.

esindajad sõandasid teha kriitikat partei Tallinna rajoonikomitee leige suhtumise osas, heites ette, et nende koosolekute protokollide sisu kohta polnud tehtud konstruktiivseid märkusi, vastas koosolekul kohalolnud rajoonikomitee esindaja, et sidemete tihendamise eest oleks pidanud hoolitsema toimetuse algorganisatsioon ise ja kui abi rajoonikomiteest tunti nõrk olevat, pidanuks pöörduma otse EKP Keskkomitee ja selle propagandaosakonna poole.²⁷⁷

Teistes ajakirjandusväljaannetes ilmunud kirjandusalaste küsimuste arutamine EK(b)P Keskkomitee büroos

Pärast ÜK(b)P KK otsust ajakirjadest Zvezda ja Leningrad sai büroos üsna sagedaseks pea kõigis ajakirjandusväljaannetes, eelkõige Rahva Hääles ja Sovetskaja Estonias ilmunud kirjandust ja kirjanduskriitikat puudutavate kirjutiste arutamine. Eesti NSV kõiki ajakirjandusväljaandeid puudutas EK(b)P KK büroo koosolekul 28. augustil 1946 vastu võetud otsus "Ideoloogilise töö arendamisest". Selles kohustati EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonda järgneva kahe kuu jooksul hoolikalt uurima vabariigis ilmuvate ajakirjade sisu, koostama abinõude plaan ning edaspidi vastutama, et igas Rahva Hääle ja Sovetskaja Estonia numbris ilmuks kirjanduskriitiline artikkel.²⁷⁸

Ajakirjanduses kirjandusküsimuste käsitlemisest kokkuvõtteid tehes, võttis EK(b)P KK büroo juulis 1949 vastu otsuse Rahva Hääle tööst. Hoolimata juba varem antud suunistest ja kohustustest, pidas EK(b)P KK vajalikuks korrata, et „ajaleht peab juhinduma ÜK(b)P KK otsustest ideoloogiliste küsimuste alal ja analüüsima loomeliitude ja teatrite tegevust ning suunama kirjanikke, heliloojaid ja kunstnikke ideeliselt sisukate ja kõrgete kunstilise tasemega teoste loomisele.“²⁷⁹ Kirjandusalaste küsimuste kajastamine Rahva Hääles oli EK(b)P KK büroos kõne all hiljemgi. Nii tulid näiteks kirjanike, nende loomingu ja loomeliitude küsimused üsna tihti jutuks seoses kampaaniaga kodanliku natsionalismi vastu. Juba aastaid kestnud kampaaniale vaatamata leidis EK(b)P KK büroo veel märtsis 1953, et Rahva Hääle toimetus polnud piisavalt võidelnud kodanliku natsionalismiga ega pööranud tähelepanu vastavasisulistele probleemidele kirjanike loomingu. Seetõttu kohustas büroo ajalehe toimetust igapäevaselt kõigile ideoloogilistele kasvatusvahenditele (partei-propagandale, poliitilisele agitatsioonile, raadiole, teadusele, kirjandusele, teatrile, kinole, muusikale, kujutavale kunstile, trükikunstile, kultuurhariduslikele asutustele) täit tähelepanu pöörama.²⁸⁰

277 Sirbi ja Vasara toimetuse algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll nr. 18, 16.06.1953. – ERAF F 3729 N 2 S 8 L 53-69.

278 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 182, 28.08.1946. – ERAF F 1 N 4 S 319 L 29-44.

279 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 35, 29.06.-02.07.1949. – ERAF F 1 N 4 S 777 L 49-52.

280 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 22, 24.03.1953. – ERAF F 1 N 4 S 1474 L 185-212.

Ka Sovetskaja Estonia temaatilises plaanis 1946. aasta septembrikuuks pöörati eritähelepanu Eesti kirjanduselule. Muuhulgas nägi see plaan ette, et tuleb kirjutada artikleid Tartu kirjanike tegevusest ning avaldada kuu jooksul eesti kirjanike uute teoste tõlkeid tutvustamiseks vene lugejaskonda eesti kirjandusega.²⁸¹

Ajakirjanduses pälvis suurt tähelepanu juba 1949. aastal tõstatatud ja 1950.-1951. aastal laiemalt käsitlemist leidnud kirjanduspärandi ümberhindamise küsimus. Ühe osana sellest jälgis EK(b)P KK hoolikalt Eesti kirjandusklassika väljaandmist. Andes ülevaate aastatel 1945-1953 ilmunud eesti kirjandusklassikute korduustrükkidest, toob K.-O. Veskimägi välja, et kui kuni 1949. aastani sõja eel ilmunud teoseid veel uuesti avaldati, siis 1950. aastal ei ilmunud ühtegi kordustrükki ja aastatel 1951-1953 ilmusid vaid EK(b)P KK poolt heakskiidetud autorid, kusjuures selle heakskiidu andmisel sõltus kohalik partei keskkomitee omakorda üleliiduliste parteiorganite käskudest/keeldudest.²⁸² Nii kohustas EK(b)P KK büroo ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituuti koos EN Kirjanike Liidu ja TRÜ Keele ja Kirjanduse kateedriga 1952-1953 aastate jooksul välja andma järgmiste eesti kirjandusklassikute teosed: E. Vilde, A. H. Tammsaare, F. R. Kreutzwald, L. Koidula, Juhan Liiv.²⁸³ Kohaliku partei Keskkomitee poolne initsiatiiv oli sel juhtumil kaheldav, sest olulisem korduustrükkide väljaandmise faktist endast oli sedapuhku nende „õige“ avaldamine. Ajendiks oli Pravda artikkel „Segased kommentaarid“,²⁸⁴ milles osutati varemavaldatud korduustrükkide „vigastele“ tekstidele. Peamiselt keskendus kõnealune artikkel Lydia Koidula „Valitud teoste“ kriitikale, süüdistades selle koostajaid eesotsas G. Meriga „oluliste faktide“ (Koidula sidemed vene kultuuri ja rahvaga, sidemed progressiivse ühiskondliku eluga jms) mahavaikimises. Lisaks viitas Pravda artikkel sellele, et 1945. aastal ilmunud Bornhöhe „Tasuja“ kordustrukist olid välja jäetud terved lõigud ja eessõna, milles olevat väljendunud „autori sarkasm feodalismi ja katoliikluse vastu“ ja seda seetõttu, et kordustrukki ei antud välja mitte algse käsikirja, vaid 1935. aastal „kodaanlike kirjastuste poolt moderniseeritud“ väljaande põhjal.²⁸⁵ Seetõttu kohustas EK(b)P KK büroo Eesti Riiklikku Kirjastust „kõrvaldama vead kirjandusklassikute korduustrükkidest, võrreldes edaspidi trükimaterjale hoolikalt algmaterjalidega“. Lisaks pidi uustrukid varustama kirjanike loomingule ja maailmavaatele „õigeid marksistlik-leninistlike hinnanguid“ sisaldavate eessõnadega. Pravdas nahutatud G. Meri kõrvaldati kirjastuse tööst, Koidula teosele eessõna kirjutanud L. Toomi kohta kästi Nõukogude Kirjanike Liidu sekretariaadile teatada, et ta oli „suhtunud luulevalimiku eessõna kirjutamisesse vastutustundetult, avaldades terve rea jõhkraid moonutusi L. Koidula loomingu käsitluste

281 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 184, 05.09.1946. – ERAF F 1 N 4 S 321 L 43-47.

282 Veskimägi, K.-O. Nõukogude unelaadne ..., lk. 46.

283 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 32, 26.11.1951. – ERAF F 1 N 4 S 1246 L 71-76.

284 Николаев, К, Котта, Ф. Путаные комментарии. – Правда.. 21.11.1951, № 325, стр. 3.

285 Samas.

osas“.²⁸⁶

Kirjanduse levitamise ja tsenseerimise jälgimine oli kahtlemata üheks valdkonnaks, millega kõikekoordineeriv partei pidi hoolimata sellele spetsialiseerunud tsensuuriasutuste tegevusest ka ise tegelema. Keelatud kirjandust puudutavad teated jõudsid küll ajakirjandusse harva, kuid ka siin oli erandeid. Näiteks ilmus Õhtulehes 1. oktoobril 1948 lugeja kiri „Ajalooline sõnnik Glavsnablesis“, milles osutati saksa okupatsiooni aegse kirjanduse vedelemisele ametiasutuse avalikel riikulitel.²⁸⁷ EK(b)P KK kõrgem juhtkond andis seepeale Õhtulehe eest otsesemalt vastutavale partei Tallinna rajoonikomiteele käsu seda küsimust uurida. Kui ilmnes, et keelatud kirjandus oli nimetatud asutuses tõepoolest vabalt kättesaadav olnud, kõrvaldati ja hävitati lubamatud teosed, asutuse raamatukogu fondid anti läbivaatamiseks Glavlitile ja süüdlasi karistati.²⁸⁸

286 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 32, 26.11.1951. – ERAF F 1 N 4 S 1246 L 71-76.

287 Ajalooline sõnnik Glavsnablesis. – Õhtuleht. 01.10.1948, nr. 233, lk. 4.

288 EK(b)P Tallinna rajoonikomitee sekretäri A. Rotberg'i kiri EK(b)P KK sekretärile N. Karotammele. – ERAF F 287 N 8 S 8 L 39.

Omaette fenomeniks partei kõrgema juhtkonna poolses ajakirjanduse suunamise protsessis oli 1940ndatel aastatel Keskkomitee esimese sekretäri Nikolai Karotamme sekkumine kirjandust ja selle kriitikat puudutavatesse küsimustesse ajakirjanduses. Ta võttis sageli sõna nii üldistes ideoloogilistes kultuuriküsimustes kui ka konkreetsematel kirjanduslikel teemadel. Näiteks avaldas N. Karotamm Sirbis ja Vasaras 1947. aastal kritiseerivaid artikleid K. Merilaasi ja H. Allikase loomingu kohta.²⁸⁹ Suurem poleemika õnnestus N. Karotammel tekitada F. Kotta värssföljetoni "Ilmaennustus" kohta kriitilise kirja saatmisega Postimehe toimetusele 4. mail 1947, mis avaldati 9. mail Sirbis ja Vasaras. Karotamme kriitika kohaselt ei vastanud kõnealune Kotta teos üldse ÜK(b)P KK otsuses esitatud nõuetele, mistõttu parteijuht noomis Postimehe toimetust, et viimane oli üldse sellise vigase teose avaldanud.²⁹⁰ Karotamm ei jäänud ainult üldsõnalistele seisukohtadele, vaid analüüsis Kotta teost stroofide kaupa. Nii leidis Karotamm näiteks, et on täiesti lubamatu kirjutada: "Kuid meile,/ kas mai saabub külm või soe/ on täiesti üks ta puha./ Meie mineviku kevade maisse/ ei poe,/ lilli nopime tööde luhalt." Karotamm kirjutas: "Felix Kottale ja Postimehe toimetusele on see "üks ta puha", kas tänavu mais tuleb, ütleme, 20 kraadi sooja või 20 kraadi külma. Meile, nõukogude inimestele ja nõukogude võimule, pole see aga sugugi ükstupuha, kas mai tuleb külm või soe, sest sellest sõltub viljakasv ja viljasaak. /.../ Ülaloodud värssidest nähtub veel seda, et autor ja toimetus ei pea lugu lilledest, mis kasvavad looduslikul luhal ja asendavad nad lilledega "tööde luhalt" – siin on selle luuletuse teine suur viga – lillede ja tehase üksteisele vastuseadmine, nõukogude inimese ja looduse üksteisele vastuseadmine, looduse ilu nautimise eitamine, nõukogude inimese esteetiliste nõuete rahuldamise vajaduse eitamine."²⁹¹

Karotamme isiklikust aktiivsest huvist kirjandusküsimuste vastu annavad tunnistust ka Sirbi ja Vasara tollase vastutava sekretäri B. Trulli meenutused, kelle sõnutsi astus Karotamm aeg-ajalt isiklikult lehe toimetusest läbi ajaleheväljalõigetega mida ta palus tõlkida ja avaldada.²⁹² EK(b)P KK VIII pleenumi ajal leiti Karotamme tihedas sidemes ajakirjandusega veel üks lisapõhjus tema kritiseerimiseks. EK(b)P KK sekretär Kelberg heitis ajalehtede toimetuste partei algorganisatsioonide ühisel koosolekul 23. aprillil 1950 ette, et „Karotamm pani ajalehed oma käpa alla. Ka toimetajad olid vahel ebaprintsiipiaalsed ega astunud Karotamme vastu välja. Trükiti Karotamme pikki kõnesid ja artikleid, maksti igas lehes selle eest honorari. Ajalehed tsiteerisid Karotamme juhtkirjades /.../“.²⁹³

289 Vainiko, M. Kultuuriajakirjanduse nõukogustamise ..., lk. 48-51.

290 Karotamm, N. Kiri Postimehe toimetusele. – Sirp ja Vasar. 09.05.1947, nr. 19, lk. 3.

291 Samas.

292 Anupõld, E. Kriitiline aeg oli ...

293 Rahva Hääle, Talurahvalehe ja Säde toimetuse ÜK(b)P algorganisatsiooni kinnine koosolek 23.04.1950. – ERAF F 287 N 12 S 118 L 23-32.

EK(b)P Keskkomitee büroo reageeringud ideoloogilistele eksimustele trükiajakirjanduses

Lisaks üldisi organisatsioonilisi ja ideoloogilisi suuniseid käsitlevatele päevakorrapunktidele kerkisid büroo koosolekutel aeg-ajalt üles ka väga üksikasjalikud ajalehtedes ja ajakirjades ilmunud kirjutisi puudutavad küsimused. Iga vähegi ideoloogilise eksimuse maiguga artikkel, lause või sõna võeti kohe arutlusele parteiorganites eesotsas EK(b)P KK bürooga. Poliitilisi vigu leiti kõikvõimalikke valdkondi kajastavates kirjutistes ja teadetes – nii põllumajandust, poliitikat kui kultuuri käsitlevates artiklites. See andis märku omakorda kogu ühiskondliku info ideologiseerimisest – ka trükivead alates üksikutest vahelejäädud tähtedest omandasid kõrgeima parteijuhtkonna silmis olulise poliitilise värvingu, mis ähvardas ajakirjandust partei poolt nõutud ideoloogiliselt kursilt kõrvale kallutada.

Eriti nõukogude ajakirjanduse kujundamise algaegadel oli vigu ajalehtedes palju. Sõltuvalt toimetuse tasemest ja kohaliku parteikomitee aktiivsusest kõikus väljaannete sisu märkimisväärselt. Hierarhias kõrgemalseisvad ülevabariiklikud lehed olid rohkem kontrollitud ja seega sattus neisse ka vähem vigu. Kohalike lehtede puhul juhtus aga tihti, et vigadega ilmunud lehenumbri olid hoolimata mitmekordsest tsenseerimisest toimetuse, tsensuuri- ja parteiorganite poolt pigem reegliks kui erandiks, tihti ei märganud tsensurid vigu ka pärast lehe ilmumist. Näiteks meenutab ajalehes Valgamaalane töötanud ajakirjanik Viktor Kollin, kuidas kord avastanud nad lehe toimetuses, et trükist ilmunud lehe esiküljel avaldatud NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi seadluse tekstile olid alla kirjutanutena lisatud Eesti NSV võimukandjate nimed. Karmi karistuse kartuses hirmuga võimuorganite reaktsiooni oodates saadigi kõnealuse lehenumbri kohta kiri N. Karotamme allkirjaga EK(b)P KK-st. Kuid kirjutas puudutati hoopis väiksema kaaluga probleemi – parteijuht oli kahtlema hakanud ühe teadaande info õigsuses ja nõudis selle allikate kontrollimist, poliitilise maiguga nimevahetust polnud keegi märganud ja see jäigi tõstatamata.²⁹⁴

EK(b)P KK büroo hoidis esmajärjekorras muidugi silma peal Keskkomitee häälekandjatel: ajalehtedel Rahva Häääl ja Sovetskaja Estonia ning ajakirjal Eesti Bolševik. Näiteks Sovetskaja Estonia küsimus tõstas KK büroo koosolekul 7. augustil 1947.²⁹⁵ EK(b)P KK büroo oli sunnitud konstateerima, et "viimasel ajal leidsid ajalehes Sovetskaja Estonia korduvalt aset trükivead ja sellele järgnevad parandused". Õigustatult pidi Keskkomitee büroo jämedaks veaks tunnistama selle, kui lehe 23. juuli numbris avaldati aruandes Moskva üleliidulise kehakultuurlaste paraadi kohta ära Nõukogude Liidu hümn, trükkides seejuures sõnade "...

²⁹⁴ Kollin, V. Nuputrealist värsisepaks. – Meie jäljed jäävad. Eesti ajakirjanike elulood I. Tartu 2004, lk. 62.

²⁹⁵ EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 255, 06.-07.08.1947. – ERAF F 1 N 4 S 448 L 66-67.

murdmatu Liidu" asemel "... murtud Liidu".²⁹⁶ Siin pidi EK(b)P KK büroo võtma tarvitusele juba üsna karmid abinõud – tehti märkus ajalehe toimetaja asetäitjale Nugisele ja L. Pällile Glavlitist. Samuti võeti vastutusele poliitiline tsensor Sevastjanov ja üldiselt kohustas büroo Sovetskaja Estonia toimetajat D. Rudnevi tõstma nõudlikkust toimetuse kõikide töötajate suhtes. Sama koosoleku stenogrammist selgub, et vaidlused selle üle, kes oli eksimuses süüdi ja kes selle eest vastutama peaks, olid möödunud üsna ägedas toonis.²⁹⁷ Üldiselt ei jäänud ajalehe toimetuse töötajatel üle muud, kui süü omaks võtta ja seda nad vastutust teiste kaela veeretamata ka tegid. Nii väitis Nugis, et konkreetseid süüdlasi, vastutavat korrektorit ja kirjanduslikke töötajaid ta juba karistas, kuid et partei Keskkomiteel on õigus karistada ka teda ennast alluvate tehtud vigade eest.²⁹⁸ Rudnev leidis aga, et toimetaja vastutab terve kollektiivi eest. Üldiselt jõuti seisukohale, et vastutas terve toimetuskolleegium, kuna leht käis ju enne trükki minekut läbi paljude käest.

Büroo koosolekutel käsitleti ka Keskkomitee ajakirjas Eesti Bolševik leitud vigu. Nii arutati EK (b)P KK büroo koosolekul 5. mail 1951 intsidenti Eesti Bolševiku veergudel, kus ühes lauses oli vahele jäänud sõna „kukutamise“, mistõttu lause omandas „poliitiliselt vigase ilme“. Süüdlasteks loeti toimetuskolleegiumi liikmed Naan ja Saat (Naan viseeris materjali originaali, Saat kirjutas alla numbri väljaandmiseks), kes mõlemad võtsid süü omaks²⁹⁹ ja kellele büroo otsusega tehti märkus. Glavlitil kästi Eesti Bolševiku 8. number käibelt ära korjata ja asendada see nädalase tähtajaga uue parandatud väljaandega.³⁰⁰

EK(b)P KK büroos jälgiti hoolega ka informatiivseid teadaandeid. Noomitused teenisid ära ajalehtede Rahva Hää, Sovetskaja Estonia, Talurahvaleht ja Õhtuleht vastutavad toimetajad, kuna nimetatud ajalehtede väljaannetes 3. jaanuaril 1946 oli vastutavate toimetajate ebapiisava kontrolli tõttu valesti ära trükitud NSVL Ülemnõukogu saadikute initsiaalid.³⁰¹

Vea, või vähemalt ametliku materjali moonutamisenäiteks käsitleti näiteks juhtumit, kui Rahva Hääles nr. 209 3. septembril 1948 jäeti A. Ždanovi matuseid puudutavate TASS-i materjalide avaldamisel kõikides kirjutistes Ždanovi nime eest ära sõna "seltsimees", asendades see eesnime või initsiaalidega. Neid „moonutusi“ loeti koguni nii olulisteks, et tagantjärele tuli nõutud lisandused teha ja leht sai seetõttu ilmuda alles mitu tundi hiljem.³⁰²

296 Samas.

297 EK(b)P KK büroo stenogramm protokoll nr. 255 juurde, 06.-07.08.1947. – ERAF F 1 N 4 S 483 L 13-17.

298 Samas.

299 EK(b)P KK büroo koosoleku stenogramm protokoll nr. 3 juurde, 07.05.1952. – ERAF F 1 N 4 S 1270 L 19-178.

300 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 3, 05.05.-07.05.1951. – ERAF F 1 N 4 S 1167 L 83-84.

301 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 141, 04.-11.01.1946. – ERAF F 1 N 4 S 266 L 2.

302 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 321, 06.-08.09.1948. – ERAF F 1 N 4 S 600 L 24-25.

Ideoloogilise veana käsitles EK(b)P KK büroo oma koosolekul ka seda, kui Rahva Hääl oma 1946. aasta 8. mai numbris ei märkinud ära "suursündmust eesti rahvale" – NSVL Ministrite Nõukogu määrusega Stalini preemia laureaadi nimetuse omistamist eesti kultuuritegelastele. Eriti torganud see silma, kuna samal ajal teised vabariiklikud ajalehed avaldasid laureaate protreed ja materjale nende loominguliste saavutuste kohta. Seetõttu leidis EK(b)P KK büroo, et Rahva Hääle vastutav toimetaja M. Laosson alahindas vabariigi kultuurielu väljapaistvaile tegelastele Stalini preemia laureaadi nimetuse omistamise fakti poliitilist tähendust. Iseenda ja ajalehe õigustuseks viitas Laosson aga sellele, et preemia laureaatidest taheti kirjutada pikemalt ja põhjalikumalt, mistõttu see ka edasi lükati.³⁰³

Lisaks partei häälekandjatele leiti poliitiliste vigadena käsitlemist väärivaid eksimusi ka teistes vabariigi trükiväljaannetes. Näiteks käsitleti poliitilise veana seda, kui Nõukogude–Poola läbirääkimistest kirjutades trükkis Noorte Hääl Stalini ja teiste kõnede tekstid ära liiga väikses kirjas, süüdlaseks peeti siin ELKNÜ KK propagandasekretäri E. Jaanimägi puudulikku kontrolli ja juhtimist.³⁰⁴

EK(b)P KK büroo koosolekul 13. augustil 1947 kritiseeriti aga seda, et korduvalt oli Õhtuleht avaldanud ajakirjade Pilt ja Sõna, Eesti Naine, Eesti Bolševik jt kohta kuulutusi, kusjuures kõikides kuulutustes puudus sõna "ajakiri", mis põhjustas büroo arvates kahemõttelisust. Näiteks: "Ilmus müügile Eesti Naine nr. 7, hind 3 rbl. 50 kop." Seda jutumärkide ja/või täiendi puudumist pidas EK(b)P KK büroo mitte ainult mõtte moonutamiseks, vaid poliitiliseks veaks.³⁰⁵

EK(b)P KK büroo koosolekul 18. mail 1950 arutati poliitilist viga ajalehes Talurahvaleht, mis, kajastades oma 16. mai 1950 numbris kevadkülvikäiku, esitas kolhooside andmete kõrval ka andmeid üksiktalupoegade plaanitaimise kohta.³⁰⁶ Olukorra tegi eriti hulluks ja „poliitiliselt valesti orienteerivaks“ asjaolu, et külviplaani täitmise protsent üksiktalupoegade puhul osutus suuremaks kolhoosnike omast. Oma otsuses kuulutas EK(b)P KK büroo sellise info kajastamise poliitiliselt kahjulikuks ja üksikmajapidamisi propageerivaks ning käskis kõnealust küsimust arutada ja süüdlased vastutusele võtta EK(b)P Võrumaa komitees.³⁰⁷

Büroo koosolekul augustis 1950 käsitleti aga maakonnalehtedes Harju Elu, Läänlane, ja Järvalane esinenud „jämedat poliitilist viga“. Paraku ei ilmne ei büroo koosoleku protokollist ega selle juurde käivast stenogrammist vea sisu kohta enam, kui et tegemist oli ETA poolt saadetud

303 EK(b)P KK büroo stenogramm protokoll nr. 244 juurde, 09.-14.06.1947. – ERAF F 1 N 4 S 482 L 8-9.

304 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 106, 26.04.1945. – ERAF F 1 N 4 S 180 L 3-4.

305 EK(b)P KK büroo koosoleku stenogramm protokoll nr. 256 juurde, 13.08.1947. – ERAF F 1 N 4 S 449 L 45-46.

306 Kokkuvõtte kevadkülvitööde käigust vabariigi kolhoosides ja üksiktalundites seisuga 15.05.1950 – Talurahvaleht. 18.05.1950, nr. 59, lk. 1.

307 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 101, 18.05.1950. – ERAF F 1 N 4 S 968 L 83.

vigase teadaandega. Büroo pidas vea sisulisest iseloomust olulisemaks asjaolu, et ETA võis edastada ideoloogiliselt vildakaid teateid, mistõttu tuli ajakirjandust ja selle kontrollorganeid hoiatada ja ettevaatusele manitseda kogu ilmuva materjali osas. EK(b)P KK büroo otsusega avaldati ühelt poolt noomitus ETA vastutava juhataja asetäitja K. Sipjaginale, teisalt aga vallandati Glavliti volinik I. Meel, kes oli pidanud ajalehe Harju Elu kontrollima. Samuti anti käsud vastavatele partei maakonnakomiteedele arutada kontrolli puudmist maakondlike ajalehtede toimetuste üle ja süüdlased vastutusele võtta.³⁰⁸ ETA-st pärineva informatsiooni usaldusväärsuse küsimus oli kõne all hiljemgi. Nii oli 15. veebruaril 1954 ETA levitanud vabariiklikele lehtedele vigast tõlkematerjali TASS-i informatsioonilise teate kohta, mistõttu Berliinis toimunud välisministrite kohtumisel peetud Molotovi kõne mõte sai moonutatud. EKP KK büroo otsustas ETA vanemtoimetaja E. Võbonov vaatluse alla võtta; ETA vastutavalt juhatajalt Keisilt nõuti „korda väljalastavate materjalide toimetamise ja tõlkimise alal“.³⁰⁹

Jämedateks poliitilisteks vigadeks ei loetud ainult desinformeeriva info avaldamist, vaid ka ideoloogiliselt oluliste materjalide avaldamata jätmist. Näiteks mõisteti 23. jaanuari 1951 EK(b)P KK büroo koosolekul teravalt hukka ajakirja Eesti Bolševik toimetuse töö, kuna ajakirja esimeses numbris jäeti avaldamata materjalid Lenini 27. surma-aastapäeva kohta. Selle eest tehti ajakirja vastutavale toimetajale M. Pestile märkus ja otsustati edaspidi toimetuskolleegiumilt nõuda iga numbri plaani ja materjali õigeaegset läbiarutamist.³¹⁰

Kirjanduspoliitilistelt lähtekohtadelt olid 1950ndate algul esiletõstetud žanriteks satiir ja huumor. Neid aktiivselt propageerides nõuti ohtrat vastavat teksti- ja pildimaterjali, samas tuli neid tundlikke ja tihti lubatu piiril balansseerivaid avaldusi erilisi tähelepanuga jälgida. Nii näiteks peeti jämedaks poliitiliseks veaks asjaolu, et Õhtulehes 17. märtsil 1951 ilmunud karikatuuris olid segamini aetud piltide juurde käivate tekstide järjekord, kuigi nimetatud karikatuure ja tekste vaadates on eksitus ilmselge ja suuremat poliitilist segadust selle vaatamisel justkui ei sünni.³¹¹ Tollane EK(b)P KK büroo leidis aga, et kõnealune segadus labastab nõukogude tegelikkust.³¹² Vastutavaks selle „korralageduse“ eest peeti eelkõige partei Tallinna linnakomiteed, kes oli büroo sõnul Õhtulehe kui oma häälekandja kontrollimise ja selle kaadrite kasvatamise unarusse jätnud.³¹³

Selgemalt poliitilise küsimusena olid EK(b)P KK büroos arutlusel vastupanuliikumise ja selle vastureaktsioonina legaliseerimiskampaaniaga seotud küsimuste kajastamine ajakirjanduses.

308 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 106, 06.06.-08.08.1950. – ERAF F 1 N 4 S 981 L 6-7.

309 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 2, 23.02.1954. – ERAF F 1 N 4 S 1731 L 33-34.

310 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 153, 23.01.1951. – ERAF F 1 N 4 S 1127 L 42.

311 Vt Lisa 4.

312 EK(b)P KK büroo koosoleku stenogramm protokoll nr. 160 juurde. – ERAF F 1 N 4 S 1269 L 154.

313 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 160, 19.03.1951. – ERAF F 1 N 4 S 1148 L 28.

Põltsamaa rajoonilehes Kiir avaldati 12. veebruaril 1953 endise metsavenna Evald Nurmsalu nimel üleskutse kõigile metsavendadele legaliseeruda.³¹⁴ EK(b)P KK büroo leidis selle olevat aga poliitiliselt vales toonis kirjutatud – nimelt olevat kirjutisest jäänud vale mulje paljudest isikutest, kes varjavad end nõukogude võimu eest.³¹⁵ E. Nurmsalu esitles end tubli töölisenä, kelle silmad oli uimastusvahendina pimestanud kodanlike natsionalistide valepropaganda ja kes varjates end nõukogude võimude eest, imetles tegelikult 5 aastat ümbritsevat nõukogude elu ja tundis pidevalt kõhklust.³¹⁶ Partei taotles aga eelkõige seda, et „töötajad mõistaksid täiel määral paadunud bandiitide rahvavaenulikkust,“ mistõttu tunnistati vaid üksikutel juhtudel, et „bandiidijõukudesse oli sattunud valeinformatsioonist hirmutatud isikuid, kelle südametunnistusel ei olnud raskeid kuritegusid rahva vastu.“³¹⁷ Seetõttu ei pruukinud kirjutis, mis viitas vastupanuliikumisele seotute tegelikult nõukogulikule meelsusele ja üksnes passiivsele, kellegi teise poolt pealesurutud vastutegevusele, meeldida kõrgematele parteiorganitele. EK(b)P KK büroo avaldas nõrdimust kõnealuse artikli trükkimise heaks kiitnud Tartu oblastikomitee sekretäride suhtes, kelle valele käitumisele kirjutist trükki lubades büroo oma otsuses ka osutas.³¹⁸

Seega võib EK(b)P KK büroo formaalsetesse detailidesse takerdumise mõjuda kohati lausa paranoiliseks. Esines aga ka nõukogude võimu seisukohalt õigustatumaid reageeringuid. Oktoobris 1946 arutas EK(b)P KK büroo koosolek ajalehes Sirp ja Vasar esinenud viga.³¹⁹ 28. septembril 1946 Sirbis ja Vasaras ilmunud artiklis trükitud lauset võis sedapuhku lugeda tõepoolest eksitavaks. Nimelt oli artiklis "Eesti Nõukogude Heliloojate Liidu kogunemisest 20.09.1946" trükitud Lenini tsitaadis "Raha võimu" asemel "Rahva võim". Moonutatud lause nägi välja: „Rahva võimul põhinevas ühiskonnas, kus töörahvas kannatab viletsust ja parasitidena elab käputäis rikkaid, ei saa olla reaalselt ja tõelikult vabadust.“³²⁰ Sellise eksimuse puhul ähvardas EK(b)P KK büroo ajalehe vastutavat toimetajat O. Urgartit vigade kordumisel vallandamise ja karmile parteilisele vastutusele võtmisega. Mõnedel juhtudel viiski EK(b)P KK büroo koosolekul küsimuste arutamine toimetajate vallandamiseni. Näiteks vallandati Rahva Hääle vastutav toimetaja A. Tulik pärast seda, kui 19. detsembril 1946 oli Rahva Hääles avaldatud A. Veimeri sõnavõtt parteikonverentsil, millest olevat jäänud mulje, justkui oleks Veimer vastandanud eestlasi venelastele bolševistlikus parteis.³²¹

314 Nurmsalu, E. Kuidas kodanlikud natsionalistid viisid mind eksiteele. – Kiir [EKP Põltsamaa rajoonikomitee ja Põltsamaa rajooni TSN häälekandja]. 12.02.1953, nr. 19, lk. 1.

315 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 19, 12.-17.02.1953. – ERAF F 1 N 4 S 1474 L 126.

316 Nurmsalu, E., Kuidas kodanlikud ...

317 Kinkar, F. Rindejooneta võitlus. – Kalits, J. (Koost.) Võidu parool. Ülevaade EKP rahvuspoliitikast. Tallinn 1986, lk. 72.

318 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 19, 12.-17.02.1953. – ERAF F 1 N 4 S 1474 L 126.

319 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 192, 07.-09.10.1946. – ERAF F 1 N 4 S 331 L 22-23.

320 Eesti Nõukogude Heliloojate Liidu kogunemisest 20.09.1946. – Sirp ja Vasar. 28.09.1946, nr. 39, lk. 6.

321 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 217, 30.12.1946. – ERAF F 1 N 4 S 356 L 51-52.

NÕUKOGUDE KULTUURIPOLIITIKA RAKENDAMINE EESTI KIRJANDUSELUS

Kirjandus kui ideoloogiline relv nõukogude ühiskonnas

Nõukogude ideoloogia levitamise üheks olulisemaks kanaliks nii kultuurielus kui ühiskonnas tervikuna peeti kirjandust. Kirjanduse seadmine nõukogude ideoloogiliste relvade hierarhia tippu väljendus nõukogude võimuorganite järjekindlas püüdes allutada enda teenistusse kogu kirjanduselu – nii institutsioonide, isikute kui tekstide tasandil. Selleks, et asuda konkreetsete isikute või institutsioonide rakendamisele ideoloogiaaparaadi teenistusse, tuli aga enne välja töötada selged teoreetilised lähtekohad. Teisisõnu – asutustest ja funktsionääridest koosneva süsteemi loomine, väljaõpetamine ja rakendusmehhanismide juurutamine eeldas eelnevat kriteeriumite ja nõuete sätestamist õiget ideoloogilist kurssi edastavale kirjandusele.

Stalinistliku kirjanduse kontseptsioon kujunes välja 1920-1930ndatel aastatel. Kui varasemas Lenini ja Lunatšarski väljatöötatud kirjanduspoliitikas ei olnud võimuliidrite kirjanduslikud ja kunstilised eelistused loovintelligentsile kohustuslikuks ja ainuvõimalikuks lähtekohaks, siis alates 1920ndate lõpust kirjanduspoliitika radikaalsete stalinistlike hoiakute surve all muutus.³²² Nn. „suur pööre kirjanduslikul rindel“ tollasel Nõukogude Venemaal seadis kunsti- ja kirjandusloomingule poliitilised ülesanded, ainsana õigeteks tunnistati need teosed, millesse oli sisse põimitud uus ideoloogia ja sotsialistliku korra ülistamine. Nüüdsest pidi kirjandus olema ainult loominguline propaganda. Algas kirjanduse, kunsti ja kino unifitseerimine; kirjastuste, ajalehtede ja ajakirjade toimetuste, loomeliitude, näituste ja konkursside korraldamise, teatrite repertuaari range tsensuuriorganite kontrollile allutamine.³²³ Eestisse jõudis stalinistlik kirjanduskäsitlus juba valmiskujul. Võimuorganite sihiks kirjanduse omapoolsetele nõuetele vastavaks muutmisel oli esmalt katkestada igasugused seosed (peale keele) eelneva eesti kirjandustraditsiooniga ja istutada seni kirjandusele kuulunud tühjendatud ruumi võõraid tekste.³²⁴ Kui mitte kirjanduslikus ja teoreetilises plaanis, siis vähemalt auditooriumi poolelt õnnestus võimudel leida ka teatud sarnaseid hoiakuid, mida uut eesmärki ja sisu kandvate tekstide levitamisel ära kasutada. Näiteks polnud nõukogulikus kirjanduse nii kultuurilise kui ka ühiskondliku elu esiletõstatult mõjukas positsioonis eesti rahvuslikule traditsioonile midagi uudset. Kirjanduslike tekstide olulisust eesti rahvale juba eestikeelse kirjasõna tekkimisajast alates on tänapäeva teoreetilistes käsitlustes korduvalt täheldatud. Rahvusliku identiteedi ja

³²² Аймермахер, К. Политика и культура ..., стр. 41.

³²³ Соколов, А. К. Наука, искусство ..., стр. 65.

³²⁴ Osad praegused kirjandusuurijad ei nimeta neid tekste üldse eesti kirjanduseks; S. Olesk pakub näiteks välja määratluse „nõukogude kirjandus eesti keeles“. – Olesk, S. Kontekst kirjanduse tegijana. – Tõdede vankuval müüril. Tartu 2002, lk. 13.

ajalooteadvuse kujundamisel on läbi aegade kirjanikel ja kirjandusel olnud kahtlemata väga suur osakaal, seega võib kirjandust eesti ühiskonnas käsitleda omamoodi sotsiaalse sidususe (st ühiskondlikule kooselule teatud ühiste väärtuste ja eesmärkide andmise) tegurina.³²⁵ Tajudes nii rahva väärtustavat suhtumist kirjandusse kui kirjanduse rolli tähtsust üldiste suhtumiste ja hoiakute kujundamisel, püüdis nõukogude võim kirjandust oma teenistusse värvata. Jaan Roosi sõnadega pugesis „kommunistid ja venelaste ees roomajad nahast välja, et mõnda eesti kirjanikku oma vankri ette ette rakendada.“³²⁶ Seetõttu pöörati ühelt poolt tähelepanu trükisõna massilisele levitamisele (mõistagi range kontrolli all), teiselt poolt allutati kogu kirjandusloomingu sisu sotsialistliku realismi kaanonitele. Mis puutub kirjanduse levitamisse, siis nõukogude ajal tavaks saanud ülisuured trükiarvud, millega tavatseti avalikkuse ees deklareerida võimu suurt kultuurisõbralikkust, saavutati tavaliselt poliitilise kirjanduse arvel, ilukirjanduse tiraažid olid ebaproportsionaalselt väikesed (nt perioodil 1944-1949 moodustas ilukirjandus 13,9% ilmunud kirjandusest, sellestki enamus mitte eesti algupärane vaid tõlkekirjandus).³²⁷ Tunduvalt pikemaajalisem ja mitmetahulisem kui formaalsete näitajate tõstmine oli kahtlemata kirjanduse sisu soovitavaks vormimise protsess. Nõukogude võimuorganitel tuli ühe tingimusena eestlaste teadvusse uute ideoloogiliste lähtekohtade, suhtumiste ja hinnangute süstimisega täita kirjanduslikest tekstidest lähtuva sõnumi kanoniseerimine. Esmalt muudeti kirjandus esteetilisest loomingust poliitiliseks, lausa ajakirjanduse laadseks informatiivset ja propagandistlikku rolli etendavaks nähtuseks. Kirjanikel ei jäänud üle muud, kui võtta üle informaatori roll, loova geeniuse asemel pidi kirjanik olema väljaõpetatud ekspert, inimhinge insener.³²⁸

Nõukogude kirjandus pidi olema poliitiline, kajastama „õitsvat nõukogude tegelikkust“. Seades kirjanduse sihiks säärase äraspidise „tegelikkuse“ peegeldamise, kuulutati Nõukogude Kirjanike Liidu esimesel kongressil 1934. aastal ainsaks aktsepteeritavaks loomemeetodiks sotsialistlik realism.³²⁹ Reaalsuse kujutamisel kirjandustekstides pidi looma omamoodi müütilise pildi, mille mõjukuse suurendamiseks toetuti eepilistele juurtele ja vene kogukondlikele traditsioonidele. Oma kohta pidi selles täitma folkloor – ka Stalin olevat hinnanud folkloori kui poliitilist tegurit, „kurnajate vastu suunatud klassivõitluse vahedat relva ja mõjuvat agitatsioonivahendit“, mille positsiooni ta omalt poolt kõnedesse ja kirjutistesse ohtralt rahvalike kõnekäände ja vanasõnu

325 Veidemann, R. Kirjandus sotsiaalse sidususe tegurina. Eesti juhtum. – Krikmann, A., Olesk, S. (Koost.) Võim ja kultuur. Tartu 2003, lk. 155-156.

326 Roos, J. Läbi punase öö. IV. Tallinn 2004, lk. 195.

327 Möldre, A. Raamatute kirjastamine Eestis 1940. aastate teisel poolel. – Kirme, K., Kirme, M. (Toim.) Eesti kultuur 1940. aastate teisel poolel. Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. Humaniora A19, Tallinn 2001, lk. 69.

328 Clark, K. Utopian Anthropology ..., p. 183-184.

329 Соколов, А. К. Наука, искусство ..., стр. 66.

pikkides tugevdada püüdis.³³⁰ Nii sai kirjanduslikes tekstides stalinismi perioodil valdavaks müütilise pildi loomine Nõukogude Liidust kui ühtsest hõimkonnast, kus kõige eest hoolitseva isakuju roll oli omistatud parteile ja Stalinile. Suhtumine võimuorganitesse seati ülemaks perekondlikest suhetest, kangelasena tunnustati inimesi, kes tõid võimule ohvriks oma sugulussidemed (näiteks Pavlik Morozov).³³¹ Nime poolest „realistlikust“ printsibiist lähtuvatelt kirjandus- ja kunstiteostelt oodati tegelikult mitte reaalsuse kajastamist, vaid tegelikkuse kujutamist nii, nagu see kohe-kohe saabus kommunistlikus ühiskonnas olema pidi. Seetõttu on sotsialistlikku realismi nimetatud ka „utoopiliseks realismiks“.³³²

Stalinistliku kirjanduse eesmärk oli mõjuda laiadele massidele, seetõttu oli uuest ühiskonnast pakutud visioonide näol tihti tegemist üsna lihtsakoeliste utopiatega. Kuivõrd kirjandusteostele oli omane selge hea ja halva eristamine, didaktilisus, lausa kohustuslik õnnelik lõpp, on nõukogude kirjandust kõrvutatud koguni muinasjutudega.³³³ Ainus, mis muidu klassikalisi muinasjutule omaseid jooni sisaldavas stalinistlikus kirjanduses puudus, oli muidu muinasjutu põhifunktsioonina toimiv illusoorne vabanemine reaalsusest, kuna kirjanduses propageeritavad väärtused polnud väärtuslikud mitte lugeja vaid partei jaoks.³³⁴ Karmi tegelikkuse eest unustuse pakkumise asemel pidi sotsialistliku realismi kaanonitele vastavas kirjanduses nõukogude võimu kohalolek nii käesoleval hetkel kui tulevikus pidevalt tunda olema.

Lisaks vene kogukondlikele traditsioonidele rakendasid nõukogude võimud kultuuriloomingu huvidesse ka rahva muidu täiesti mahasurutud religioossuse, seda mõistagi omal kombel ja uues bolševistlikus keeles. Parteiladvikut eesotsas Staliniga näidati kirjanduses suisa jumalikustamisobjektina. Mitte ainult vene, vaid ka sügavalt kristlike juurtega eesti kirjasõna võttis Stalinile maagilis-müstilise jumaluse rolli omistava lähenemise üle. Nii on näiteks Juhan Smuuli „Poeem Stalinile“ käsitletav täiesti sakraalsest võtmest, analoogiliselt pühakirjaliste tekstidega.³³⁵

330 Haberman, A. Suure Isamaasõja-aegne Eesti rindelaul võitlusrelvana. – Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s. 1940-1950. Tallinn 1950, lk. 279.

331 Clark, K. Utopian Anthropology ..., p. 181.

332 Соколов, А. К. Наука, искусство ..., стр. 66.

333 Hasselblatt, C. The Fairy Tale of Socialism: How „Socialist“ was the „New“ Literature in Soviet Estonia. – Mertelsmann, O. (Ed. by) The Sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Tartu 2003, pp. 227-236.

334 Märka, V. Kala hakkas ..., lk. 104.

335 Undusk, J. Stalinismi müstilised ja maagilised märgid. – Akadeemia. 1994, nr. 9, lk. 1863-1889.

Sotsialistliku realismi olemust on püütud avada väga mitmeti. Ametlikult, Kirjanike Liidu põhikirjas kirjapanduna iseloomustati seda järgmiselt: *Sotsialistlik realism, olles nõukogude ilukirjanduse ja kirjandusliku arvustuse põhimeetodiks, nõuab kunstnikult võltsimatut ajaloolis-konkreetsset tõelisuse kujutamist selle revolutsioonilises arengus. Seejuures kunstilise kujutamise tõepärasus ja ajalooline konkreetsus peab ühtima ülesandega kujundada ja kasvatada töötavat rahvast ideeliselt ümber sotsialismi vaimus.*³³⁶

Väljaspool nõukogude retoorikat on sotsialistlikule realismile aga omistatud hoopis teistsuguseid tunnusjooni. Kõige üldisemalt nägi nii välismaine kui Nõukogude Liidu sõltumatu historiograafia pikka aega sotsialistliku realismi loosungis üksnes tsensuurihirmutist, mille abil kiusati taga ja hävitati „tõelist kunsti“ ning selle loojaid.³³⁷ Hilisemates käsitlustes on sotsialistliku realismi mõistet hakatud avama aga märksa mitmekülgsemalt.

Põhiolemuselt Stalini ajal väljakujundatud sotsialistlik realism püsis peamise ja privilegeeritud loomemeetodina Nõukogude Liidus aastakümneid. Seda aga mitte täiesti suletud süsteemina, vaid aja jooksul läbis sotsialistlik realism kui teoreetiline kontseptsioon teatud evolutsiooni. 1950ndate aastate keskel alanud muutusprotsessidega kirjanduskäsitluses mõisteti hukka möödunud aastate vulgaarsotsioloogiline lähenemine ja paljastati mitmeid sotsialistliku realismi „väärarendeid“ kirjanduses – näiteks ettekirjutused ideaalse kangelase kujutamiseks, positiivse ja negatiivse leeri komplekteerimiseks jms.³³⁸ Sotsialistliku realismi mõiste avardues 1960ndate alguses sai selle raames võimalikuks erinevate vormide, stiilide, žanride ja laadide viljelemine nii kirjanduses kui kunstis. Näiteks kujutava kunsti puhul hakati seni stiilina käsitletud sotsialistlikust realismist rääkima pigem kui meetodist, rõhutades seejuures tema sallivust erinevate väljenduslaadide suhtes.³³⁹ Ka enamik kirjandusteoreetilisi käsitlusi võtab sotsialistlikku realismi mitte liikumise või voolu, vaid eelkõige meetodina. Nõukogude aja järgsed käsitlused pakuvad aga ka teisi lähenemisi, näiteks V. Märka piiritleb sotsialistliku realismi kõrgaja Eesti kirjanduses aastatega 1945-1953 ja käsitleb seda mitte meetodi, vaid rangelt piiritletud ning omapärase kindlatele dogmadele tugineva kirjandusvooluna.³⁴⁰ Üheks asjaoluks, mis sotsialistliku realismi määratlemise hädasaks teeb, on kindlasti asjaolu, et tema reegleid (etteantud normid) ja tunnuseid (loomingus esinevad tagajärjed) eristada on raske, kuna esimesi serveeriti teiste pähe.³⁴¹

336 Epner, L. Proosa ja draama kodumaal: stalinismi kammitsais. – Annus, E., Epner, L. jt. Eesti Kirjanduslugu. Tallinn 2001, lk. 378.

337 Groys, B. Stalin-stiil ..., lk. 420.

338 Kalda, M. Kirjandusprotsess 1950.-1970ndail ..., lk. 389-392.

339 Levin, M. Sotsialistliku realismi ..., lk. 205.

340 Märka, V. Kala hakkas ..., lk. 98.

341 Samas.

Teoreetiliselt võib ju käsitleda sotsialistlikku realismi kas kunsti- ja kirjandusstiili, -voolu või loomemeetodina, kuid igal juhul tuleb rõhutada tema pretensioone ainuvõimule ja kõikehõlmavusele stalinistlikus kultuurisfääris. Seetõttu võib sotsialistlikku realismi nimetada lausa stalinistliku ühiskonna mentaliteediks.³⁴² Seda sotsialistliku realismi mentaliteeti pidi rahvamassidele sisendama ka kirjandus Eesti NSV-s. Selleks loodi partei järelvalve all kontrollivate, suunavate ja juhendavate institutsioonide süsteem eesotsas Eesti Nõukogude Kirjanike Liiduga ja kujundati nii puhtpropagandistlike kui otseselt repressiivsete vahendite abil ideoloogiat oma loomingu kaudu vahendav kirjanikkond.

342 Fitzpatrick S. *Everyday Stalinism ...*, p. 9.

Kirjanduspoliitika elluviimine Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu kaudu

Eesti Nõukogude Kirjanike Liit nõukogude kultuuripoliitika rakendusmehhanismina

Eesti Nõukogude Kirjanike Liit oli vastavalt 1946. aasta põhikirjale vabatahtlik organisatsioon, mis ühendas Eesti NSV kirjanikke ja arvustajaid.³⁴³ Ühendamise kõrval oli aga ilmselt märksa olulisem selle organi suunav, jälgiv ja kontrolliv funktsioon.

Pärast sõda alustas ametlikult 1943. aastal NL tagalas loodud ENKL Eestis tööd 1944. aasta oktoobris. Moodustati ENKL-i Tartu osakond ja alates 1945. aastast hakkas ilmuma ka liidu häälkandja ajakiri Looming. ENKL-i esimeseks juhatuse esimeheks sai Johannes Semper (aastatel 1946-1950; aastatel 1943-1946 ja 1950-1954 oli esimeheks August Jakobson) ja Tartu osakonna sekretäriks Erni Hiir. Mis puutub ENKL-i liikmeskonda, siis Eestisse asudes oli liikmete arv 17, 16. jaanuariks 1950 (seega enne suuremaid puhastusi liikmeskonnas seoses EK (b)P KK VIII pleenumiga 1950. aasta märtsis) oli see kasvanud 51-ni.³⁴⁴

Kirjanike Liidu tegevus kuulus pideva järelvalve ja suunamise alla mitmes liinis. Ühelt poolt oli tegemist Nõukogude Kirjanike Liidu (NKL) allorganiga. Teiselt poolt oli loovintelligents ja selle asutused pideva parteiorganite tähelepanu all; lisaks kuulusid loomeliitude küsimused ENSV MN j.a. Kunstide Valitsuse tegevusvaldkonda. Seega peaks eesti kirjanikkonna juhtimist ENKL-i kaudu aastatel 1944-1954 vaatlema kolme kõrgema organi käsuliinide kaudu:

- Nõukogude Kirjanike Liit;
- ENSV MN j.a. Kunstide Valitsus (alates 1953. aastast Kultuuriministeerium);
- EK(b)P aparaat ja allorganid.

Mitmetasandilises alluvussüsteemis pidi ENKL jälgima ja järgima nendest erinevatest kanalitest tulevaid suuniseid. Kuivõrd partei seisis nagunii ühiskondlik-poliitilise hierarhia tipus, lähtusid ka KV ja NKL oma tegevuses ülimuslikest parteijuhistest. Seetõttu olid käsuliinid tihti üksteist kopeerivad, esitati sarnaseid suuniseid ja nõudmisi. Pisut erinev oli NKL-i roll ENKL-i suunamisel, kuivõrd lähtuti otse ÜK(b)P KK käskudest-keeldudest (mis peegeldusid muidugi ka EK(b)P KK tegevuses) ja jäädi paljudes küsimustes Eesti NSV siiski pisut erinevates ja spetsiifilistes oludes eemalseisja rolli. Seetõttu vaatlen järgnevalt ENKL-i kui institutsiooni organisatsioonilist ja ideoloogilist juhtimist eraldi NKL-i ja Eesti kohalike võimuorganite liinis.

Enne konkreetsemate näidete varal kirjanduselu suunamise analüüsimist annan üldiseloomustuse Eesti NSV juhtorganite kultuuripoliitika rakendusmehhanismidest ja praktikast ENKL-i näitel.

³⁴³ Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. V osa, lk. 31-39.

³⁴⁴ Samas.

Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu juhtimine parteiorganite kaudu

EK(b)P KK teostas ENKL-i juhtimist mitmel tasandil. Neist kõrgeimaks olid EK(b)P KK pleenumid ja büroo koosolekud. Lisaks suunas partei Kirjanike Liitu oma allorganite kaudu. ENKL-i küsimustega oli kohustatud tegelema nii Keskkomitee vastavad osakonnad kui Tallinna ja Tartu rajooni- ja linnakomiteed; eelkõige aga 10. novembril 1946. aastal ENKL-i juurde loodud EK(b)P algorganisatsioon.³⁴⁵ ENKL-i partei algorganisatsiooni ülesandeks oli kontrollida liidu koosolekute läbiviimist, kõrgemalt tulnud parteiotsuste läbiarutamist, kirjanike ideoloogilist kasvatamist. Algorganisatsioon lähtus ja sõltus oma töös kõrgemalseisvatest parteiorganitest, mille esindajad osalesid tihti ENKL-i algorganisatsiooni koosolekutel ja kandsid toimumust ette oma asutustes. Nii näiteks märkis aruandekoosolekul 1951. aastal algorganisatsiooni sekretär M. Mälk, et kõige lähem oli ENKL-i algorganisatsiooni kontakt olnud Tallinna rajoonikomiteega, Keskkomitee huvi Kirjanike Liidu algorganisatsiooni vastu oli pärast Kabineti kahanenud, Tallinna linnakomitee aga hoopis eemaldunud.³⁴⁶ Kõrgendatud huvi tundis EK(b)P tippjuhtkond ENKL-i vastu arusaadavalt kirjanduslike kampaaniate kõrgajal, eriti 1950. aasta pleenumi ettevalmistuste ja järelkajade õhustikus. Vahetult enne ja pärast pleenumit osalesid KK liikmed tihti Kirjanike Liidu üldkoosolekutel, kindlasti aga selle parteialgorganisatsiooni koosolekutel. Seejuures võeti tihtipeale nii ise sõna kui jälgiti hoolikalt kirjanike sõnavõtte. Mis puutub kirjanike seisukohaavaldustesse, siis siin ei piirduvad ainult jälgimisega, vaid pandi neile lausa sõnu suhu. Nii meenutab R. Parve seika ENKL-i algorganisatsiooni koosolekult 1950. aasta sügisel, kui ta sattus kõrvuti istuma tollase KK propaganda ja agitatsiooni osakonna juhataja asetäitja E. Jaanimägi'ga, kes olla Parvel soovitanud sõna võtta ja selgitada, et kodanlikud natsionalistid Semper ja Viiding olid astunud välja nõukogude lastekirjanduse vastu. Kirjanik lükkas kõrge parteifunktsionääri "soovituse" sõnavõtuks tagasi argumendiga, et ta Semperit ja Viidingut kui oma varasemate ilmunud lasteraamatute toimetajaid lastekirjanduse ilmumise takistajatena nahutada ei saa.³⁴⁷

Kirjanike Liidu parteiorganisatsiooni esimeseks sekretäriks valiti A. Hint, 1949. aastal M. Mälk.³⁴⁸ M. Mälk taandati algorganisatsiooni juhi kohalt seoses süüdistuste ja rünnakutega tema isiku vastu pärast EK(b)P KK VIII pleenumit. Tema personaalküsimus oli arutlusel Kirjanike Liidu algorganisatsiooni koosolekul 22. detsembril 1950 seoses EK(b)P Tallinna rajoonikomitee otsusega 13. novembrist 1950, milles Mälgu töö algorganisatsiooni sekretärina tunnistati

345 ENKL EK(b)P algorganisatsiooni loomine – vt. ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 1, 10.11.1946. – ERAF F 287 N 3 S 52 L 104a-104ap.

346 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni aruande-valimiskoosoleku protokoll nr. 1, 13.01.1951. – ERAF F 2473 N 5 S 1 L 13-22.

347 Suulised mälestused R. Parvelt.

348 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni aruande-valimiskoosoleku protokoll nr. 7, 10.09.1949. – ERAF F 2473 N 3 S 3 L 65-72.

ebarahuldavaks. Rajoonikomitee esindaja Aavasalu rääkis ENKL-i koosolekul, et Mälgu tegevus algorganisatsiooni juhina ei toonud loodetud edasiminekut, vaid lausa tagasimineku – koosolekuid oli vähe peetud ja ka muidu oli töö soiku jäänud.³⁴⁹ Seepärast tuli ENKL-i algorganisatsiooni juht välja vahetada, 1951. aasta mais valiti uueks sekretäriks Osvald Tooming.³⁵⁰ Kuivõrd Tooming heideti juba järgmisel kuul parteist välja tema saksa okupatsiooni ajal ilmunud kirjutiste avalikuks tuleku pärast, valiti 9. aprillil 1951 Kirjanike Liidu algorganisatsiooni uueks sekretäriks H. Leberecht, hoolimata viimase enese vastuseisust (viitas enda ülekoormatusele ühiskondliku tööga kui rahvasaadik ja sooviga rohkem pühenduda loometööle).³⁵¹ Leberecht ei leidnud tõepoolest aega Kirjanike Liidu algorganisatsiooni jaoks, nii kurdeti algorganisatsiooni koosolekul 30. mail 1951, et ta ignoreeris Kirjanike Liidu juhatuse ja algorganisatsiooni tööd ega käinud koosolekutel.³⁵² See, kuivõrd Leberechti puhul oli tegemist tegeliku parteilise töö kriitikaga või hukkamõistuga mingitel muudel põhjustel, pole üheselt kindel. Näiteks Kirjanike Liidu algorganisatsiooni koosolekul detsembris süüdistas hoopis M. Mälk I. Amurskit, et see oli Leberechti alusetult mustanud, et Leberecht ei hoidnud mitte sihilikult kõrvale, vaid oli loomingulisel komandeeringul.³⁵³

Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu juhtimine Kunstide Valitsuse kaudu

ENKL-i nagu teiste loomeliitudegi tegevuse kontrollimine ja koordineerimine kuulus ENSV MN j.a. Kunstide Valitsuse pädevusse. KV nõudis loomeliitudelt ja teistelt alluvatelt kultuuriasutustelt aruandeid, mis toimetati omakorda edasi ENSV Ministrite Nõukogule. Lisaks oli KV omamoodi vahelülis kõrgemate parteiorganite ja loomeliitude vahel – nii näiteks nõudis KV juhtkond 30. juunil 1947 loomeliitudelt ideoloogilise töö aruandeid seoses peatse EK(b)P KK ideoloogia-alase pleenumiga. See aruanne pidi näitama, kuidas ÜK(b)P KK ja EK(b)P KK ideoloogiaalased määrused olid viidud iga üksiku kirjanikuni, milliseid üritusi oli korraldatud, milliseid tulemusi aasta jooksul saavutatud ja millised puudused ideoloogilises töös veel jäänud. Samuti nõuti aruandes kaadrite arvulise koosseisu analüüsi.³⁵⁴

349 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 9, 22.12.1950. – ERAF F 2473 N 4 S 1 L 104.

350 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni aruande-valimiskoosoleku protokoll nr. 1, 13.01.1951. – ERAF F 2473 N 5 S 1 L 13-22.

351 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll 09.04.1951. – ERAF F 2473 N 5 S 1 L 60-63.

352 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll 30.05.1951. – ERAF F 2473 N 5 S 1 L 75-78.

353 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 17, 11.12.1951. – ERAF F 2473 N 5 S 1 L 143.

354 ENSV KV kiri ENKL-i juhatusele 30.06.1947. – ERA F R-1765 N 1 S 15 L 72.

1946. aastal süvenenud ideoloogiline pealetung kultuurielus kajastus ka KV tegevuses kirjanduselu juhtimisel. KV tegevuse ideoloogilise palge jälgimine omakorda oli partei kontrolli all, otsest parteipoliitika elluviimist teostas KV EK(b)P algorganisatsioon. Ideoloogilised küsimused kajastuvadki pigem KV parteialgorganisatsiooni kui juhatuse dokumentides.

Juba enne ÜK(b)P KK otsust ajakirjadest Zvezda ja Leningrad nentis KV parteialgorganisatsioon viisaastaku plaanist lähtuvalt oma ülesandeid arutades, et kuigi kirjanduslikku loomingut on raske planeerida, peaks loovintelligentsi ideoloogilist kasvatustööd nii nende endi seas kui nende poolt rahvahulkade keskel, rohkem planeerima. Konkreetse teemana käsitleti ka üha aktuaalsemaks saavat kirjandusliku pärandi ümberhindamist, tõstatus koguni küsimus, kas peaks konkreetselt planeerima, millised kirjanikud ja mis aastal tulevad ümberhindamisele, mille KV juhtorganid siin ilmselt oma piiratud otsustusvõimet tajudes, siiski vastuseta jätsid.³⁵⁵

Pärast ÜK(b)P KK augustiotsuseid 1946, seadis KV EK(b)P algorganisatsioon KV juhtkonnale juba konkreetsemaid ülesandeid. KV algorganisatsiooni koosolekul 9. septembril 1946 märgiti, et tuleb hoolitseda selle eest, et kavatsusel olev kirjanike kongress teostaks kõigi küsimuste läbiarutamist kõrgel ideoloogilisel tasemel. Kirjanike Liidult nõuti, et see korraldaks arutluskoosolekuid aktuaalsete küsimuste läbisõelumiseks ja koostaks vastava kalendaarse plaani. Samuti kohustati loomeliidu juhatust tõstma Loomingu ning Sirbi ja Vasara toimetuste töö taset, eriti kirjanduskriitika osas, sel eesmärgil tuli ümber korraldada ka toimetuskolleegiumid. Puuduste kõrvaldamiseks kohustas KV partei algorganisatsioon Kirjanike Liitu läbi viima ENKL-i koosolek ÜK(b)P KK otsuse läbiarutamiseks, koostama kirjanike loomingulise töö ja Kirjanike Liidu loominguliste arutluskoosolekute plaanid; novembris 1946 korraldama ENKL-i esimese kongressi; nõudma Loomingu ja Sirbi ja Vasara toimetustelt ideelispoliitilise valvuse tugevdamist kaastöö valikul; alustama süstemaatilist tööd noorte kirjanike abistamiseks jne.³⁵⁶

Üldse muutus Kunstide Valitsuse ideoloogiline töö pärast ÜK(b)P KK otsust aktiivsemaks. 1947. aasta novembris toimunud algorganisatsiooni aruandekoosoleku ülevaatest selgub, et kui muidu peeti keskmiselt 1-2 parteikoosolekut kuus, siis pärast ÜK(b)P KK otsust, septembris 1946, toimus neid koguni 4 ja kõik need olid kinnised.³⁵⁷ Kõrgemate parteiorganite otsuste arutamist peeti neil koosolekutel kohustuslikuks, kuid võib arvata, et määruste ja direktiivide arvukuse ja skemaatilisuse tõttu jäid need arutelud sageli formaalseteks. Kui näiteks aprillis 1947. aastal oli

355 ENSV KV EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 3, 15.08.1946. – ERAF F 287 N 3 S 52 L 138-144.

356 ENSV KV EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll 09.09.1946. – ERAF F 287 N 3 S 52 L 145-147.

357 ENSV KV EK(b)P algorganisatsiooni aruande-valimiskoosoleku protokoll nr. 13, 27.11.1947. – ERAF F 287 N 5 S 44 L 83-89.

KV algorganisatsiooni koosolekul päevakorras EK(b)P XVI pleenumi otsuse arutamine, kästi avaliku arutelu asemel hoopis algorganisatsiooni liikmetel iseseisvalt Rahva Hääles ilmunud pleenumi otsusega tutvuda, sest koosolek oli juba niigi pikale veninud.³⁵⁸

Eesti Nõukogude Kirjanike Liit Nõukogude Kirjanike Liidu allorganina

Kõigi liiduvabariikide kirjanike loomeliite koondas katusorganisatsioonina NSVL Nõukogude Kirjanike Liit Moskvast. NKL tegi oma allorganisatsioonidele ettekirjutusi nii organisatsioonilistes kui kirjanike loomingu- ja ideelis-poliitilise kasvatamise küsimustes – tihti rõhutati, et allorganisatsioonid ei tohiks hooletult suhtuda kirjanike kui inimhingede inseneride ühiskondliku aktiivsuse arendamisse. ENKL-i juhtimist, suunamist ja kontrolli teostas NKL nii otse sekretariaadi kui vastavate osakondade, komisjonide ja sektsioonide kaudu. Nii pidi ENKL-i kriitikasektsiooni küsimustega tegelema NKL-i kriitikasektsioon jne. NKL-i erilises huviorbiidis oli vene kirjanike olukord liiduvabariikides, seda eriti läänepoolsetes „kahtlasemates“ liiduvabariikides – näiteks augustis 1951 kinnitatud järjekordses tööplaanis rõhutati eraldi abi osutamise vajadust Ukraina ja Eesti kirjanike liitudele vene kirjanike vabariiklike koosolekute ettevalmistamisel ja läbiviimisel.³⁵⁹

Lisaks sellele olid aga liiduvabariikide kirjandusel silma peal hoidmiseks NKL-i sees loodud spetsiaalsed rahvuskomisjonid ja neid koondav Rahvuskomisjonide Büroo (RB). RB asutamiskoosolekul 29. oktoobril 1946 sätestati, et büroo on NKL-i juhatuse vastutav organ, mis peab propageerima vennasrahvaste kirjandust.³⁶⁰ Samal koosolekul kinnitati ka RB konkreetne tööplan, mis nägi ette kursuste, konverentside ja kirjandusdekaadide, kirjanduslike brigaadide väljasõitude ning loomingu- ja kriitiliste diskussioonide korraldamise. Samuti otsustati alates 1947. aasta jaanuarist hakata välja andma üleliidulist liiduvabariikide kirjanduselu tähtsündmusi ning NKL-i tegevust kajastavat Informatsioonilist Bülletääni.³⁶¹

Konkreetsemalt sõnastati RB ülesanded, õigused ja kohustused NKL-i sekretariaadi koosolekul 21. augustil 1950 vastu võetud määruses.³⁶² RB ülesannetena määratleti kontakti hoidmine vabariiklike kirjanike organisatsioonidega ja nende praktiline abistamine (selleks nähti ette Moskva kirjanike komanderinguid liiduvabariikidesse), NL rahvaste kirjanduse ja kirjanduskriitika arutamine, silmapaistvamate kirjandusteoste propageerimine ja tõlkimine vene keelde jne. Kontrollimaks RB tegevust, kohustas määrus bürood esitama igas kvartalis aruande ja

358 ENSV KV EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll 16.04.1947. – ERAF F 287 N 5 S 44 L 42-53.

359 NSVL NKL-i sekretariaadi koosoleku protokoll nr. 39, 07.08.1951. – ERA R-1765 N 1 S 73 L 139-143.

360 NSVL NKL-i Rahvuskomisjonide Büroo Informatsiooniline Bülletään. – ERA F R-1765 N 1 S 11 L 3-3p.

361 Samas, L 2-11p

362 Määrus NKL-i Rahvuskomisjonide Büroost 21.08.1950. – ERA F R-1765 N 1 S 52 L 137-139.

kord aastas tööplaani NKL-i sekretariaadile. RB pidi omakorda igas kvartalis kinnitama rahvuskomisjonide loominguliste arutluskoosolekute ja liiduvabariikide kirjanike abistamise plaanid.³⁶³

Kuigi RB tegevus oli korduvalt kõneteemaks NKL-i sekretariaadi koosolekutel, ei olnud selle tegevus liiduvabariikide kirjanduselu koordineerimisel ilmselt kuigi tõhus. Nii märgiti veebruaris 1950 NKL-i sekretariaadi koosolekul, et enamikel rahvuskomisjonidel puudus side vabariiklike kirjanike organisatsioonidega. Nenditi, et paljud komisjonid (Usbeki, Tadžikistani, Tatari, Kirgiisi, Leedu) olid oma töö üldse lõpetanud ja mõned töötasid vaid juhuslikult (Läti, Valgevene, Kasahhi jt). Olukorra parandamiseks kohustati RB-d otsekohe rahvuskomisjonide tööd elavama – kästi süstemaatiliselt arutada vennasrahvaste kirjanduse arengu küsimusi ja korraldada väljasõite kohaliku kirjanduselu ja kirjanikega tutvumiseks. Samuti kohustas NKL-i sekretariaat bürood kahe kuu jooksul üle vaatama rahvuskomisjonide liikmeskonnad ja need uuesti komplekteerima (kaasates Moskva kirjanikke ja erinevate kirjandusalade spetsialiste).³⁶⁴ Mis puutub rahvuskomisjonide koosseisu, siis koosnesid need enamasti Moskva funktsionääridest ja kirjanikest, 1947. aastal RB loomisel fikseeritud Eesti Rahvuskomisjoni koosseisust leiame ainsa eestlasena Liidia Toomi,³⁶⁵ mais 1950 kinnitatud Eesti komisjoni koosseisus olid Nõukogude Eesti kirjanikest lisandunud ka H. Leberecht ja J. Smuul.³⁶⁶ Esimeesteks olid aga ikka Moskva tegelased.

Mõnevõrra suurenes NKL-i tähelepanu vabariiklike kirjanike liitude vastu pärast ÜK(b)P KK otsust ajakirjadest Zvezda ja Leningrad. NKL-i sekretariaadi koosolekul 18. oktoobril 1946 otsustati näiteks Baltikumi ja Moldaaviasse saata NKL-i presiidiumi esindajad osutamaks abi organisatoorses töös loengute korraldamisel partei kirjanduspoliitika, kirjandusteooria ja sotsialistliku realismi küsimustes.³⁶⁷ Põhjalikumalt arutati vabariiklike liitude küsimusi aga NKL-i sekretariaadi koosolekul 26. novembril 1946, kus kuulati ära kohalike allorganisatsioonide esindajate ettekanded (Eestist astus ettekandega üles J. Semper). Eritähelepanu osutati Baltikumile ja veel mõnedele ideoloogiliselt vähemühtlustatud liiduvabariikidele – nimelt nõuti ÜK(b)P KK-le ettekande koostamist ning ajakirjade ja ajalehtede tiraaži suurendamist 2000-3000 eksemplarini spetsiaalselt Balti liiduvabariikide ja Moldaavia jaoks. Lisaks kohustati NKL-i RB-d ette valmistama küsimus kirjanike koormatusest Baltikumis ja Moldaavias loomevälise tööga ning esitama ÜK(b)P ja kohalikele keskkomiteedele ettekanded kirjanike vabastamisest

³⁶³ Samas.

³⁶⁴ NSVL NKL-i sekretariaadi koosoleku protokoll nr. 17, 20.02.1950. – ERA R-1765 N 1 S 53 L 7-10.

³⁶⁵ NSVL NKL-i Rahvuskomisjonide Büroo Informatsiooniline Bülletään. – ERA F R-1765 N 1 S 11 L 2-11p

³⁶⁶ NSVL NKL-i sekretariaadi koosoleku protokoll nr. 30, 08.05.1950. – ERA F R-1765 N 1 S 53 L 52-54.

³⁶⁷ Samas, L 35-36.

kõrvalistest kohustustest.³⁶⁸

Eesti kirjanduselule pööratava tähelepanu intensiivsus sõltus hetkeolukorrast ja -sündmustest. Näiteks tuli Moskvast kindlasti reageerida ENKL-i esimesele konverentsile novembris 1946, mille kohta pidas NKL-i sekretariaadis ettekande L. Toom 14. jaanuaril 1947. Pärast ülevaate saamist võeti vastu otsus, milles kohustuti järgneva kahe kuu jooksul komandeerima 1-2 Moskva kirjanikku Tallinnasse, et need peaksid loenguid kirjandusteooria ja -ajaloo alal ning osutaksid abi noortele eesti kirjanikele. Lisaks kohustati NKL-i Eesti Rahvuskomisjoni koostama plaan huvitavamate eesti kirjanike teoste arutamiseks Moskvast koos nende autoritega.³⁶⁹

Suure hoole ja huviga jälgis NKL ka eesti kirjanduse dekaadi ettevalmistamist ja läbiviimist Moskvast 1950. aasta kevadsuvel. Juba 1949. aasta juulis otsustas NKL-i sekretariaat komandeerida dekaadi ettevalmistamiseks kümneks päevaks Tallinnasse Eesti Rahvuskomisjoni liikmed P. Fadejev, L. Blumfeld ja L. Toom,³⁷⁰ lisaks otsustati augustis saata Tallinnasse kuuks ajaks ka viieliikmeline poeetide-tõlkide delegatsioon.³⁷¹

Konkreetsimate sammudeni jõuti 1950. aasta aprillis, kui NKL-i sekretariaadi koosolekul kuulati põhjalikumalt ettekannet eesti dekaadi ettevalmistamise käigust. Dekaaadi avamise päevaks kinnitati 23. mai 1950, sündmuse ettevalmistamiseks ja läbiviimiseks komplekteeriti komisjon. Samuti komandeeriti taas Tallinnasse delegatsioon Moskvast tõlketöök ja uute teoste väljaandmise ettevalmistamiseks ning kästi Literaturnaja Gazeta'l üksikasjalikult valgustada dekaadi ettevalmistamist ja läbiviimist.³⁷² Nende delegatsioonide väljasaatmist peeti hiljem tulemuslikuks, kokkuvõtete tegemisel 3. juulil 1950 NKL-i sekretariaadis kiideti tublide Moskva ja Leningradi kirjanike viljakat tööd dekaadi ettevalmistamisel.³⁷³ Samal koosolekul üldisi järeldusi tehes loeti dekaad kordaläinuks ja Nõukogude Eesti kirjanduse ideoloogiline tase rahuldavaks. Õigel teel olevate kirjanikena nimetati H. Leberechti, O. Toomingat, A. Jakobsoni, A. Hinti, J. Smuuli, D. Vaarandit, A. Kaalu; ka järelkasv noorte osas näis NKL-i sekretariaadile paljulubav. Nõukogude Eesti kirjanduselu edaspidiseks arendamiseks andis NKL üsna konkreetseid soovitusi ja juhendeid – näiteks kohustati Kirjandusinstituuti kindlustama 1950/1951 õppeaastaks 3 õppekohta noortele eesti kirjanikele; kirjastust Sovetski Pissatel võtma 1951. aasta plaani eesti kirjandusklassikute Vilde, Tammsaare jt ning H. Leberechti ja O. Toominga teoste avaldamine; Kirjandusfondi eraldama vahendeid eesti kirjanike loominguliste

368 Samas, L 52-53.

369 NSVL NKL-i Rahvuskomisjonide Büroo Informatsiooniline Bülletään. – ERA F R-1765 N 1 S 11 L 2-11p.

370 NSVL NKL-i sekretariaadi koosoleku protokoll nr. 26, 12.07.1949. – ERA F R-1765 N 1 S 36 L 185-190.

371 NSVL NKL-i sekretariaadi koosoleku protokoll nr. 29, 01.08.1949. – ERA R-1765 N 1 S 36a L 1a-5.

372 NSVL NKL-i sekretariaadi koosoleku protokoll nr. 25, 10.04.1950. – ERA R-1765 N 1 S 53 L 41-44.

373 NSVL NKL-i sekretariaadi koosoleku protokoll nr. 39, 03.07.1950. – ERA F R-1765 N 1 S 53 L 104-105.

komandeeringute jaoks jne.³⁷⁴

Huvitav on märkida, et kui moskvapoolne vaade eesti kirjanduse dekaadile oli üldjoontes positiivne (vähemalt NKL-i dokumentides kriitikat selle korraldamise või läbiviimise kohta ei kajastu), siis kohalikud kirjanduselu juhtinud parteilased ei jäänud ENKL-i tööga dekaadi ettevalmistamisel sugugi rahule. Juba Moskvast peetud ENKL-i partei algorganisatsiooni arutluskoosolekul tunnustati ebarahuldavaks nii ENKL-i juhatuse töö dekaadi ettevalmistamisel (dekaadiks välja antud teosed nii sisult kui vormilt ebasobivad, A. Kaalu ja O. Urgarti ettekanded nõrgad). Lisaks arutati ka intriige ja hõõrumisi kirjanike-parteilaste vahel. Nii märkis algorganisatsiooni sekretär M. Mälk, et „ilmselgelt on näha, et ENKL-i grupeeringud ja omavahelised hõõrdumised jätkuvad. On vaja ükskord juba unustada need. Kirjanike Liidus on vaja rohkem üksmeelt ja kollektiivsuse tunnet.“ Samas heitis M. Laosson sellist rahu sobitamist M. Mälgule ette – vastuolusid ei tohi kinni mätsida vaid peab teravalt paljastama formalismi.³⁷⁵ Isiklike arveteklaarimise kõrval jäid kõlama ka süüdistused ENKL-i juhatuse aadressil. Hiljem Eestis süüdistas ENKL-i algorganisatsiooni koosolekul loomeliidu juhatust ja J. Semperit eriti teravalt EK(b)P KK propaganda ja agitatsiooniosakonna juhataja asetäitja E. Jaanimägi. Semperile esitati süüdistusi nõrgas ideoloogilises kontrollis korralduslike küsimuste üle ja koguni sihilikes püüetes dekaadi nurjata, jättes ettevalmistuse liiga hilisele ajale.³⁷⁶ Süüdistused, intriigid ja segadus sellel koosolekul olid täiesti loogiliseks käitumiseks, arvestades, et vaid paar kuud varem oli Eesti kirjanduselu VIII pleenumil totaalselt segi löödud. Pärast pleenumit oli dekaadi ettevalmistamise kirjanikelt üle võtnud kurikuulsaks saanud EK(b)P KK sekretär A. Kelberg. 1949. aastast alates J. Semperi poolt ettevalmistatud dekaadi programm rehitseti põhjalikult läbi ja tehti suuresti ümber – nii et seostada Semperit lõpuks dekaadil ettekantud materjalidega, mille osas talle etteheiteid tehti, polnud kuigi õigustatud. Alates 1950. aasta kevadest toimus kogu dekaadi ettevalmistus ja läbiviimine Kelbergi karmi kontrolli ja juhtimise all – nii pidi näiteks eesti kirjanike delegatsioon Moskvast olles igal hommikul Kelbergi juurde kogunema saamaks täpsed juhised kes, kuidas, millal ja millega esineda võib.³⁷⁷

Kirjanduselu suuremate avalike sündmuste, organisatsiooniliste küsimuste ja üldiste ideoloogiliste suuniste ja juhiste jagamise kõrval jälgis NKL küll vahelduva järjekindlusega, kuid see-eest kohati suure põhjalikkusega kohalike algorganisatsioonide kaadriküsimusi. Kaks korda aastas kinnitas NKL-i kaadrite osakond ENKL-i liikmete nimekirju jälgides, et kõik vajalikud dokumendid (otsused liikmete vastuvõtmise ja väljaarvamise kohta, uute liikmete isikutoimikud)

³⁷⁴ Samas.

³⁷⁵ ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni laiendatud töökoosolek Moskvast 28., 30.05.1950. – ERAF F 2473 N 4 S 1 L 54.

³⁷⁶ ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 5, 16.06.1950. – ERAF F 2473 N 4 S 1 L 66-72.

³⁷⁷ Suulised mälestused dekaadil osalenud R. Parvelt.

oleksid olemas, tehti soovitusi ja ettekirjutusi. ENKL-i puhul aktiveeris NKL-i vastavasisuline tegevus eriti pärast 1950. aasta märtsipleenumiga kaasnenud puhastusi. Kõrgendatud huvi väljendus NKL-i poolses suuremas initsiatiivis ja sekkumises senise tihtipeale formaalseks jäänud nimekirjade kinnitamise asemel. Näiteks saadeti ENKL-i liikmete nimekirja kinnitamisel 7. augustil 1951 kiri NKL-i kaadrite osakonnast ENKL-i juhatusele küsimusega, miks polnud ENKL-i liikmete hulgas F. Tuglast,³⁷⁸ nõuti dokumente, mille alusel saaks liidu liikmeks vastu võtta V. Villandi ja V. Gross.³⁷⁹ Näib, et ENKL ei osanud reageerida küsimustele põlu alla langenud liidust välja heidetud ja rahvakirjaniku tiitlist ilma jäetud kirjamehe osas, sest Tuglase liikmelisuse küsimus tõstatati NKL-i poolt korduvalt uuesti. Poole aasta möödudes, 26. jaanuaril 1952, märgiti NKL-i kaadrite osakonna poolt saadetud kirjas taas, et ENKL-i poolt kinnitamiseks saadetud liikmete nimekirjas puudus F. Tuglas (ja ka M. Jürna) ja nõuti seekord kohe põhjuste teatamist.³⁸⁰ Ja järjekordselt küsiti põhjust, miks Tuglas ENKL-i liikmete nimekirjas ei figureeri, kas ja kui, siis millise otsuse alusel oli ta liidust välja arvatud, NKL-i kaadrite osakonna kirjas ENKL-i juhatusele 10. septembril 1952.³⁸¹ Oma osa NKL-i poolses järjekindlas huvis Tuglase liikmelisuse vastu võis olla NKL-i Eesti Rahvuskomisjoni liikme Liidia Toomi tegevusel, kelle käitumist omakorda mõistsid hukka ENKL-i funktsionäärid. Juba 22. novembril 1951 on ENKL tollased juhtfiguurid O. Urgart ja M. Mälk saatnud kirja NKL-ile, milles kritiseeriti L. Toomi tegevust. Eesti kirjandustegelased heitsid ette, et L. Toom, kes ainsana oli juba aastaid olnud justkui ametlik eesti kirjanduse esindaja Moskvast (ilma, et tal oleks selleks mingeid volitusi ENKL-i poolt), oli hinnanud täiesti valesti eesti kirjanduslikku pärandit ja valgustanud väärt eesti kirjanduselu – et ta oli jätkuvalt ja ka pärast EK(b)P KK VIII pleenumit kaitsnud kodanlikke natsionaliste J. Semperit ja F. Tuglast.³⁸²

Sidemed ENKL-i ja NKL-i vahel paistsid kohati olevat juhuslikku laadi, süstemaatilise ja pidevast kontrollist ühelt poolt või ülihoolsast aruandmisest ja pimesi käskude täitmisest teisalt arhiivivallikate põhjal kindlat ja ühest järeldust teha ei saa.

Ilmselt suhtuti paljudesse direktiividesse suhteliselt pealiskaudselt, aeg-ajalt jäid mõned ülalt saadetud otsused ehk koguni arutamata, paljudel juhtudel olid need arutelud aga formaalsed ja deklaratiivsed. Näiteks kui M. Raud ENKL-i juhatuse koosolekul 2. veebruaril 1950 tõstatas

378 F. Tuglas heideti ENKL-ist välja juhatuse koosoleku otsusega 09.12.1950 kuna „jäädes äraootavale hoiakule, ei kasutanud Tuglas võimalust oma kodanlikul ajal ilmnenu vigu revideerida ja midagi nõukogulikku kirjutada“. – ERA F R-1765 N 1 S 54b L 31; ettepaneku võtta Tuglaselt ära rahvakirjaniku nimetus, tegi ENKL-i juhatuse juba oma koosolekul 04.05.1950. – ERA F R-1765 N 1 S 54b L 15.

379 NKL-i kaadrite osakonna kiri ENKL-i juhatusele 07.08.1951. – ERA F R-1765 N 1 S 2 L 12.

380 NKL-i kaadrite osakonna kiri ENKL-i juhatusele 26.01.1952. – ERA F R-1765 N 1 S 2 L 74.

381 NKL-i kaadrite osakonna kiri ENKL-i juhatusele 10.09.1952. – ERA F R-1765 N 1 S 2 L 81.

382 ENKL-i juhatuse kiri NSVL NKL-i NL rahvaste kirjanduse komisjoni esimehele L. Klimovitš'ile, 22.11.1951. – ERA F R-1765, N 1 S 88 L 66.

küsimuse, miks poldud arutatud „hetkel kõige aktuaalsemat NKL-i kriitika-alast dokumenti“, ilmnes, et seda on siiski arutatud, kuid väga väheste osavõtjatega koosolekul ja resolutsioonini poldud veel jõutud.³⁸³

Nõukogude ideoloogia levitamine Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu kaudu

Eelnevast nähtuv käsuliinide ja topeltalluvuste süsteem peaks väljendama Eesti kultuurielule nõukogude ideoloogia pealesurumise mastaapsust ja intensiivsust – selle eest, et ülimuslikku autoriteetsust väljendava parteiotsuse rakendamine ja omaksvõtmine jõuaks loovintelligentsini, pidid paralleelselt hoolitsema mitmed organid. Nende organite tegevust jälgides joonistub välja ka üldine skeem, milliste mehhanismide kaudu nõukogude ideoloogiat üldiselt ellu viia püüti.

Kirjanikkonna ideoloogilise kasvatustöö hoobadeks Eesti NSV juhtorganite poolt olid eelkõige parteiorganite otsused, määrused ja tippvõimurite sõnavõtted; hierarhias küll allpool, kuid samuti olulised suunajad olid kirjutised ajakirjanduses (eriti üleliidulistes väljaannetes). Parteiorganite otsuseid tuli käsitleda otsuste juhtimis- ja kontrollmehhanismidena, millest järelduste tegemine oli kohustuslik mitte ainult valdkonna esindajatele, keda konkreetne dokument puudutas, vaid kogu ühiskonnale. Bürokratlikule valitsemisele iseloomulikult anti välja lausa massiliselt resoluutses, käskivas, hukkamõistvas toonis suuniseid viidetega kõige kõrgematele autoriteetidele. Tihti olid need otsused varasemaid seisukohavõtte kopeerivad ja kinni väljakujunenud skeemis. Üheübaliste, kuid iga kord eraldi arutamist nõudvate tähtsate juhtnõuade puhul kujunes välja ka ühesugune rakendussüsteem, mida aja jooksul õpiti kasutama mehhaaniliselt konkreetse otsuse sisust sõltumatult.

Nõukogude kultuurielu juhtimise võiks seega visandada järgmise üldise skeemi alusel: küsimusetõstatus (tavaliselt partei programmilise dokumendi või seisukohavõtu alusel) – arutelu – otsus/resolutsioon – konkreetsete juhiste jagamine – otsuse täitmise kontroll (aruandlus).

Nõukogude Eesti kultuurivaldkondadega seotud organisatsioonid sobitusid süsteemi pealtnäha üsna kiiresti ja osavalt. Arutelude korraldamise ja otsuste vastuvõtmisega saadi ka võimuorganite silmis hakkama üsna rahuldavalt. Tõsisemaks katsumuseks kui nõutava retoorika omandamine kujunes aga sõnades omaksvõetud seisukohtade praktiline väljendamine tegudes. Mida aeg edasi, seda enam hakkas kõrgemalt poolt kostma nurinat asutustes vastuvõetud otsuste täitmise puudulikkuse üle, eriti alates 1947. aastast. Korduvalt oli see probleem kõneks ka ENKL-i puhul. Arusaadavalt olid kirjanikud, eriti võrreldes ametkondlike asutuste ja teiste loomeliitudega,

³⁸³ ENKL-i juhatuse koosoleku protokoll nr. 1, 02.02.1950. – ERA F R-1765 N 1 S 54b L 1.

silmapaistvalt sõnaosavad otsustevormijad. ENKL-i poolt kujundatud seisukohad olid reeglina esikohal nii sõnaohtruselt kui ideoloogiliste stampide ja väljenduste valdamiselt. Paraku kurdeti ENKL-i juhatuse ja parteiorganisatsiooni koosolekutel sageli, et tihtipeale piirdunudki asja lahendus otsuse vastuvõtmisega, selle täitmist ei kontrollinud ega nõudnud hiljem enam keegi. Etteheiteid otsuste elluviimise lünklikkuse pärast tehti loomeliidule ka kõrgemalt poolt. Lisaks deklaratiivsetele lubadustele selles valdkonnas end parandada, märgiti aga ENKL-i algorganisatsiooni 26. novembril 1949 üldkoosolekul vastuvõetud aruandes koguni, et “edaspidi tuleks kindlasti panna rõhku sellele, et partei algorganisatsiooni koosolekul võetaks vähem igasuguseid otsuseid vastu ja ainult niisuguseid, mille elluviimine oleks kindlasti võimalik.”³⁸⁴

Vaadeldes järgnevalt Nõukogude Eesti kirjanduselu juhtimist ENKL-i kaudu, mis mitte ainult ideoloogiavallas, vaid igas küsimuses ülaltoodud skeemi sobitavaks osutub, võib ENKL-i tegevuse kõige üldisemalt jagada kolmeks valdkonnaks:

- organisatsiooniline töö;
- ideoloogiline kasvatustöö;
- loominguline töö.

Organisatsiooni algaastatel olid mõistetavalt suurema osakaaluga organisatoorsed küsimused – organite ja allorganite (ENKL-i Tartu osakond, Noorte Autorite Koondis, häälekandjad) töö käimalükkamine, majanduslikud küsimused, liikmeskonna ülevaatamine. Esimestes kuu- ja aastaplaanides nähti ette üritusi järgmistes valdkondades: ühiskondlik-poliitilised seminarid, loomingu arutelud, töö algajate autoritega, avalikud kirjandusõhtud või -hommikud, osavõtt valimiskampaaniast, kirjanduslike tähtpäevade tähistamine, kommunistlike noorte abistamine.

Paralleelselt loomeliidu käimalükkamisega olid 1940ndatel ja 1950ndate algul eriliselt rõhutatud ka ideoloogiaküsimused ja seda mitte ainult eraldi teemadena, vaid kajastatuna pea kõigis organisatsiooni tegevusvaldkondades. Õigupoolest on üksikute kampaania korras parteipoolsete otsuste arutelude kõrval raske välja tuua eraldi ideoloogilist tööd Kirjanike Liidus, see pidi kajastuma ja kajastuski kogu organisatsiooni tegevuses.

Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu organisatsiooniline suunamine partei poolt

ENKL-i kui institutsiooni juhtimine väljendus võimuorganite poolses loomeliidu juhtorganite (juhatuse, parteialgorganisatsioon) ja allorganite (Tartu koondis, NAK, erinevad sektsioonid) ning häälekandjate (Looming ja Sirp ja Vasar) tegevuse koordineerimises ja kontrollis.

³⁸⁴ Aruanne ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise üldkoosoleku 26.11.1949 juurde. – ERAF F 2473 N 3 S 3 L 115-121.

Nagu juba öeldud, olid peamisteks kontrolli- ja suunamismehhanismideks parteiorganite otsused. Ideoloogiast läbiimbunud ühiskonnale iseloomulikult ei tulnud loomeliidu jaoks propagandistlikke ja ideoloogilisi ülesandeid otsida mitte ainult ilmselgelt ideelis-poliitilistest otsustest, vaid kõikvõimalikest juhtorganite seisukohavõtudest. Näiteks pärast ÜK(b)P KK põllumajandusküsimustele keskenduvat pleenumit veebruaris 1947, võttis Kirjanike Liidu partei algorganisatsioon vastu resolutsiooni, mis kohustas Kirjanike Liidu juhatuse parteilasi ärgitama kõiki kirjanikke seda „nõukogude ülesehitustöö ammutamatut teemat eredalt käsitama oma loomingus“. Selleks otsustati pöörduda NKL-i juhatuse poole taotlemaks Eesti kirjanikele komanderinguid ENSV ja NSVL-i põllumajanduskeskustesse. Samuti kohustati nii Loomingut kui Sirpi ja Vasarat järjekindlalt avaldama kirjutisi, mis näitaksid põllumajanduse eesrindlasi, nende võitlust sotsialistliku korra vaenlastega, välismaa propagandistliku õõnestustöö agentidega.³⁸⁵

Oluliseks teemaks oli ka kirjanike kaasamine nõukogude valimiste korraldamisse ja ettevalmistamisse – 1947. aasta valimistega seoses kohustus ENKL-i algorganisatsioon „koondama kõik jõud valimiste läbiviimiseks“.³⁸⁶ Samas leidsid nõuded kirjanikele aktiivse propagandaga valimistele kaasa aidata kirjanike endi poolt vastuseisu, mida väljendati ka ENKL-i parteialgorganisatsiooni koosolekul. Nii heitsid E. Männik ja P. Viiding Tallinna rajoonikomiteele ette, et see jooksuparajoon kirjanikke käskjalgadena ringi, neid toetas ka E. Päll, kes mõõnis, et rajoonikomiteel ei ole mingit õigust „vabariiklikult tähtsat kollektiivi rakendada töösse enda huvides. Seda võivad teha ainult linnakomitee ja keskkomitee.“³⁸⁷

Samuti tuli ENKL-i koosolekutel läbi arutada kõrgeima organi – NLKP kongressi juhised. 8. septembril 1952 arutati ENKL-i algorganisatsiooni koosolekul Partei XIX kongressi direktiive viisaastakuplaani kohta aastaiks 1951-1955 ja kohustati ENKL-i juhatust koostama konkreetne plaan, milles oleks ette nähtud abinõud (loomingulised komanderingud, loengud ja õppused) kirjanike loomingulise toodangu kvantiteedi ja kvaliteedi tõstmiseks. Samuti kohustati loomeorganisatsiooni juhatust suunama kirjanikke direktiivis ette nähtud peamiste probleemide (elektrifitseerimine, gasifitseerimine, soodekuivatamine, rahvahariduse üldine tõstmine jt) käsitlemisele.³⁸⁸ Viisaastakuplaane oli varemgi võetud suunistena kogu ühiskonnale – mõistagi ka selle eesrindlikule ja kasvatavale kihile – kirjanikkonnale.³⁸⁹

Kahtlemata tuli Kirjanike Liidul ja selle parteiorganisatsioonil arutada otse nende tegevust

385 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni resolutsioon 21.03.1947. – ERAF F 2473 N 1 S 2 L 18.

386 ENKL-i koosoleku resolutsioon 08.02.1947. – ERAF F 2473 N 1 S 2 L 6-6p.

387 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 23. – ERAF F 2473 N 1 S 2 L 51-56.

388 Resolutsioon ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll nr. 12, 08.09.1952 juurde. – ERAF F 2473 N 6 S 2 L 102.

389 Vt. Lisa 5a – näiteid kirjanike loomingulistest plaanidest viisaastakuks 1946-1950.

puudutavaid kõrgemapoolseid otsuseid. Veebruaris 1949 võttis ENKL partei algorganisatsioon arutlusele EK(b)P Tallinna rajoonikomitee otsuse “Poliitkasvatustööst EN Kirjanike Liidu parteiorganisatsioonis ÜK(b)P KK otsuse ajakirjadest Zvezda ja Leningrad kohta täitmise seisukohalt“. Algorganisatsioon võttis omaks otsuses nenditud suured puudused algorganisatsiooni töös – nõrk side parteitute massidega ja terve rea ideoloogiliste vigade märkamatajätmine kirjanike töödes.³⁹⁰

Lisaks rajoonikomitee ja keskkomitee konkreetsetele otsustele ENKL-i või selle parteialgorganisatsiooni kohta tuli reageerida ka ajakirjanduses, eriti partei Keskkomitee häälkandjates avaldatud kriitikale. Nii oli arutlusel 19. veebruaril 1949 Rahva Hääles ilmunud juhtkiri “Parteikoosolekud kujunegu bolševistliku kasvatuse kooliks”, milles heideti ENKL-i parteilastest liikmetele ette sõnavõttude pealiskaudsust, kriitikavaegust ja ebakonkreetsust. Juhtkiri kritiseeris ka ENKL-i algorganisatsiooni koosoleku otsuseid, milles “puudub vähimigi konkreetsus; neis ei arvestata sedagi vähest kriitikat, mida kommunistid küsimuse arutamisel tegid. On selge, et eeltoodust saab rääkida ainult kui kriitika mahasurumisest.”³⁹¹ ENKL-i algorganisatsioon omalt poolt lubas juhtkirja märkused lähemal koosolekul arutamisele võtta.³⁹²

Lisaks üldiste direktiivide teatavaksvõtmisele reageerisid aga nii ENKL-i juhatus kui partei algorganisatsioon kindlasti ÜK(b)P KK ja EK(b)P KK kitsamalt ideoloogilistele küsimustele keskenduvatele otsustele.

Üleüldise ideoloogilise surve tugevnemise õhkkonnas pärast ÜK(b)P KK augustiotsuseid 1946 korraldati Tallinnas 14. septembril 1946 ENKL-i üldkoosolek aktuaalsete teemade läbiarutamiseks ja oma järelduste tegemiseks. Peakõnelejaks sellel koosolekul oli ENKL-i esimees J. Semper, kes korduvalt tsiteerides ja analoogilisi süüdistusi esitades tunnustas oluliste ja paikapanevate dokumentidena ÜK(b)P KK ideoloogiaotsuseid.³⁹³ Nii nagu ÜK(b)P KK otsuses tehti otsest kriitikat Leningradi ajakirjade pihta, tõi ka Semper oma kõnes esile konkreetse süüdlase, leides, et Eesti ainsa kirjandusliku ajakirjaga Looming ei või kaugeltki rahule jääda. Nimelt leidvat Loomingus tihti avaldamist ka selliseid luuletused ja novellid, mis „kubisevad vigadest, on ideelt vildakad ja ekslikud või koguni ideelagedad.“³⁹⁴ Rääkides Kirjanike Liidu tööst, tunnistas Semper iseenda ja juhatuse ebapiisavat ja hooletut tegevust poliitilise kasvatustöö ja ideoloogilise suunamise alal. Samas püüdis ta seda süüd jagada, tuues välja asjaolu, et ka teised kirjanikud-kommunistid oleksid pidanud parteituid kirjanikke õige tee leidmisel senisest

390 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll 05.02.1949. – ERAF F 2473 N 3 S 3 L 6-9.

391 Parteikoosolekud kujunegu bolševistliku kasvatuse kooliks. – Rahva Hääle. 18.02.1949, nr. 41, lk. 1.

392 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 3, 21.02.1949. – ERAF F 2473 N 3 S 3 L 12-18.

393 Semper, J. ÜK(b)P KK otsusest ajakirjade "Zvezda" ja "Leningrad" kohta ja eesti nõukogude kirjanduse ülesandeist. Kõne eesti nõukogude kirjanike koosolekul 14.09.1946. – Sirp ja Vasar. 21.09.1946, nr. 38, lk. 2.

394 Samas.

rohkem aitama.³⁹⁵ Kogu see Semperi sõnavõtt rohkete tsitaatide ja viidetega ÜK(b)P KK otsusele kordas suures osas Karotamme avalikku sõnavõttu 10. septembril 1946. aastal, kes aga omakorda toetus Ždanovi kõnedele, milles viimane selgitas ÜK(b)P KK ajaloolisi otsuseid.³⁹⁶ Nõnda viidi ÜK(b)P Keskkomitee otsuse sisu läbi Ždanovi, Karotamme ja Semperi sõnavõttude Eesti kirjanikeni.

Nõukogude Eesti kirjanduselu tõeline inventuur tehti ENKL-i Teisel kongressil 24.-26. novembril 1946, mille ettevalmistusi kooskõlastatult NKL-iga alustati kohe pärast ÜK(b)P KK augustiotsuseid.³⁹⁷ Hoolitsemaks kongressi esinduslikkuse ja kaalukuse eest, saatis ENKL-i juhatus kiirtelegrammi ENKL-i Tartu osakonna juhatajale E. Hiirele, milles nõuti kongressi avakoosolekuks rohkearvulise Tartu kirjanike osavõtu korraldamist.³⁹⁸ Samuti saadeti kiri Moskvasse NKL-i juhatusale, milles Semper teavitas Moskvast toimuvast kongressist, sellel arutatavatest teemadest ja esinejatest. Samas palus ta, et kongressile tuleks kuni 8-liikmeline delegatsioon Moskvast ning et seltsimehed Moskvast esineksid kahe-kolme ettekandega aktuaalsetel ideoloogilistel teemadel.³⁹⁹ NKL-i juhatus arutas seda palvet oma koosolekul 11. novembril 1946 ning kinnitas samas Moskvast Eestisse kongressile sõitva nõukogude kirjanike delegatsiooni koosseisu.⁴⁰⁰ Nõnda saabuski 21. novembril Moskvast telegramm, milles teatati, et delegaadid saabuvad ning astuvad üles ka soovitud sõnavõttudega – lisaks kirjanduslikele teemadele ka ideoloogilise sisuga kõnedega „Nõukogude kirjanduse ideoloogilised ülesanded“ ning „Kaasaegsest teemast nõukogude kirjanduses“.⁴⁰¹ Novembri lõpus saabus veel terve rida telegramme liiduvabariikidest, milles teatati Eesti Nõukogude Kirjanduse kongressile saabuvatest saadikutest Leningradist, Riiast, Minskist, Moskvast ja mujalt.⁴⁰² Mõistagi pidi kongressi heaks kiitma ka partei – EK(b)P KK büroo lubas kongressi läbiviimise ja kinnitas selle päevakorra oma koosolekul 13.-15. novembril 1946, pidades vajalikuks enne siiski küsimus kooskõlastada ÜK(b)P Keskkomitees.⁴⁰³

Lisaks kirjanikele osalesid ENKL-i kongressil valitsuse ja partei juhtivad tegelased eesotsas N. Karotammega, kes pidas kongressi avakõne, rõhutades ÜK(b)P KK ideoloogiliste otsuste ja Ždanovi kõne olulisust. Kongressi eesmärgiks nimetas Karotamm neist tähtsatest dokumentidest lähtuvalt eesti kirjanduse ideoloogilise olukorra analüüsimist ja praktiliste ülesannete püstitamist

395 Samas.

396 Lilja, P. Ždanovlusest sulailmadeni ..., lk. 164.

397 Seda kongressi on nimetatud ka ENKL-i esimeseks kongressiks, kuid Eesti Nõukogude Kirjanike I konverentsi kongressi õigustes toimus 8.-9. oktoobril 1943 Moskvast.

398 Kiirtelegramm Tartusse E. Hiirele J. Semperilt. 27.11.1946. – EKM EKLA F 258 M 12:4 L 30.

399 ENKL-i juhataja J. Semperi kiri NKL-i Moskvasse. – ERA F R-1765 N 1 S 6 L 87.

400 NKL-i juhatuse koosoleku protokoll nr. 22, 11.11.1946. – ERA F R-1765 N 1 S 5 L 47-48.

401 Telegramm Leningradist ENKL-ile 18.11.1946. – ERA F R-1765 N 1 S 6 L. 89.

402 Samas, L 88-93.

403 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 201, 13.-15.11.1946. – ERA F 1 N 4 S 347 L 6.

selle parandamiseks.⁴⁰⁴ Kongressil võeti vastu resolutsioon, milles nenditi, et ÜK(b)P KK otsuse ajakirjadest *Zvezda* ja *Leningrad* valgusel ilmnevad selgelt suured ideoloogilised vead ja puudused eesti kirjandusel.⁴⁰⁵ Otseselt kritiseeriti resolutsioonis Loomingut ja Sirpi ja Vasarat, mis väidetavalt ei seisnud tarvilikul ideelis-poliitilisel ja kunstilisel tasemel ning milledes puudus pea täielikult kirjanduskriitika. Samuti tehti etteheiteid kirjastusele „Ilukirjandus ja Kunst“, mis olevat avaldanud rea apoliitilisi, tegelikkusest kaugel seisvaid raamatuid.⁴⁰⁶

Seda kongressi peeti väga oluliseks sündmuseks kirjandusel ning suureks edusammuks ideoloogiliste küsimuste valdkonnas. P. Viiding kirjutas: „Esimene eesti nõukogude kirjanike kongress kujunes tõeliseks suursündmuseks, ta tõstis üles ja ka lahendas suure hulga aktuaalseid küsimusi, ta äratas palju mõtteid, virgutab tahet tööks.“⁴⁰⁷ Samas, hoolimata sellest, et tegemist oli suurejoonelise, pika ja põhjaliku üritusega, ei saa öelda, et see oleks toonud esile uusi või murrangulisi ideid. Kõiki kongressil arutatud teemasid oli käsitletud varemgi. Ideoloogiatöö ülesannetest oli räägitud samades kategooriates juba varem ja seda tehti edaspidigi. Murranguks ja muutuste vallandajaks oli eesti kirjanduse jaoks siiski ennemini ÜK(b)P KK otsus kui eesti kirjanike kongress. Viimane oli pigem lojaalsuse ja ustavuse demonstratsiooniks ÜK(b)P KK juhistele kui iseseisvate originaalsete eesmärkide püstitamise või nende rakendamise suursündmuseks.

Mis puutub veel ÜK(b)P KK 1946. aasta augustiotsuste käsitlemisel, siis üldise kaasakiitmise taustal öeldi koguni hämmastavalt otsekohevalt ENKL-i algorganisatsiooni koosolekul 18. veebruaril 1947, et “otsused, mis pidanuks kirjanduselule mõjuma „tervendavalt ja aktiveerivalt“, on hoopis mõjunud pärssivalt. Käsikirjad jäid seisma, kuna segadusse aetud toimetused ei julgenud ega osanud nende kohta seisukohti võtta.”⁴⁰⁸ Kõrgematasemeliste otsustele negatiivses võtmes viitamine oli aga siiski harukordne ja erandlik käitumine, üldiselt neid kiideti (näiteks ENKL-i esimehe J. Semperi sõnavõtus järgmisel kirjanike konverentsil 14. juulil 1947⁴⁰⁹), lubades nad kindlasti edaspidiseks käitumisjuhiseks võtta.

1949. aastal surve ENKL-i juhtkonnale tugevnes. Kampaaniad kodanliku natsionalismi, kosmopolitismi ja formalismi vastu tipnesid EK(b)P KK VIII pleenumiga 1950. aasta märtsis.

404 Viiding, P. Pärast esimest kongressi. – *Looming*. 1947, nr. 1/2, lk. 114.

405 Esimese eesti nõukogude kirjanike kongressi resolutsioon. – *Looming*. 1947, nr. 1/2, lk. 110-113.

406 Samas, lk. 112.

407 Viiding, P. Pärast esimest ..., lk. 117.

408 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll 28.02.1947. – ERAF F2473 N 1 S 2 L 7-9.

409 Semper, J. Eesti nõukogude kirjandus pärast ÜK(b)P KK otsuseid kirjanduse ja kunsti kohta. Kokkuvõte sm. J. Semperi ettekandest eesti nõukogude kirjanike konverentsil 14. juulil 1947. a. – *Sirp ja Vasar*. 21.07.1947, nr. 29, lk. 6-7.

Semperi sõnavõtu ideologiseeritusele osutab ka Jaan Roosi märkus, kes oma päevikus nimetab seda kõneks täis „... rumalusi ja vassinguid nagu kõik selle mehe viimaste aastate kõned ja kirjutised.“ – *Roos, J. Läbi punase öö. II. Tartu 2000, lk. 110.*

Selle laastavaid tagajärgi, sündmuse tagamaasid nii kohaliku kui Moskva võimuvõitluse väljundina ja eesti kirjanikkonna omavahelise arveteõendamise areenina, on korduvalt käsitletud,⁴¹⁰ mistõttu pikemalt sellel pleenumil siinkohal ei peatu. Pleenumi kursi revideerimine algas pärast Stalini surma ja selgeid liberaliseerimise tendentse võis märgata ENKL III kongressil 1954. aasta juunis.⁴¹¹

Parteilise kaadripoliitika elluviimine Eesti Nõukogude Kirjanike Liidus

Kogu ENKL-i ja selle parteialgorganisatsiooni tegevus oli rakendatud kirjanike poliitilise ja ideoloogilise kasvatamise huvides. Eraldi võib välja tuua mõningaid konkreetseid selles osas ettevõetud samme. Korduvalt oli koosolekute päevakorras kirjanike osalemine leninismi-marksismi õhtuülikoolis, ideoloogilistel õppustel, nõuti ja kontrolliti iseseisvat tööd poliitiliste ja ideoloogiliste tekstidega tutvumisel, püüti suurendada parteilaste osakaalu loomeliidus. Kaadrite küsimus ENKL-is oli ka EK(b)P KK pidevas huviorbiidis. Pärast EK(b)P V kongressi (23.-25. detsembril 1948) kaadriküsimuste alast resolutsiooni esitas ENKL-i juhatus 16. märtsil 1949 tööplaani resolutsioonist lähtuvate järeldustega liidu edaspidise töö kohta kaadrite järelkasvu osas. See plaan nägi järgneva 5-7 aasta jooksul ette: 5-6 noore kirjandushuvilise Moskva Kirjandusinstituuti õppima saatmise, NAK-i töö jätkamise kolmes rühmas (proosa, draama, luule) vanemate kirjanike juhtimisel, algajatele kirjanikele pidevate konsultatsioonide andmise.⁴¹²

Arusaadavalt kajastusid ENKL-i liikmeskonna kasvatuslike küsimuste arutamisel üldised ideoloogilised kampaaniad. Kõige suuremad muutused ENKL-i liikmeskonnas seostuvad mõistagi 1950. aasta VIII pleenumiga. Liidu 51-st liikmest heideti 1950. aasta mais organisatsioonist välja 10 (enamiku õigused küll taastati aastatel 1955-1956).⁴¹³ ENKL-i presiidiumi esimees A. Jakobson vabastati ametist ENKL-i juhatuse koosolekul 20. aprillil 1950.⁴¹⁴

Samal ajal, 19.-20. aprillil 1950 toimunud ENKL-i parteiorganisatsiooni koosolekutel mindi süüdistustes kirjanike vastu väga konkreetseks, lähemalt arutati P. Viidingu ja M. Raua personaalküsimusi.⁴¹⁵ Sel koosolekul vastu võetud resolutsiooni põhjal otsustati P. Viiding „kui

410 Märtsipleenumi historiograafia ülevaate kohta: *Kuuli, O. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917-1991. Tallinn 1999, lk. 95-110.*; ENKL-i ja Eesti loovintelligentsi isiklike vastuolude kohta seoses VIII pleenumiga *Olesk, S. ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum. – Looming. 2002, nr. 10, lk. 1552-1567.*

411 Kuuli, O. Pärast Stalinit ..., lk. 87.

412 ENKL-i juhatuse esimehe J. Semperi kiri EK(b)P KK agitatsiooni- ja propagandaosakonda sm. J. Aisenstadt'ile 16.03.1949. – ERA F R-1765 N 1 S 39 L 8.

413 Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. V osa, lk. 31-39.

414 ENKL-i juhatuse koosoleku protokoll nr. 3, 20.04.1950. – ERA F R-1765 N 1 S 54b L 10.

415 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll nr. 3, 19.-20.04.1950. – ERA F 2473 N 4 S 1 L 10-47.

kodanlike natsionalistide käsilane“ parteist välja heita ning teha ettepanek ENKL-i juhatusel tema väljaheitmiseks kirjanike liidust. M. Raud seevastu tunnistati süüdi sidemete pidamises kodanlike natsionalistidega; võitluses Stalini preemiaga autasustatud teoste vastu; koosolekutel laveerimises ja avameelsetest vastustest põiklemises. Siiski otsustati teda parteist mitte välja heita, vaid „arvesse võttes tema teeneid luuletajana”, karistada teda valju noomitusega. Mitmete tollaste kirjanike meelest olevat Mart Raua rangemast karistusest päästnud nii tema oskus ka keerulistes oludes osavalt laveerida kui kui mõjukad toetajad Moskvast, Nõukogude Kirjanike Liidu liikmete seas.⁴¹⁶ Paljude teiste jaoks olid tagajärjed palju raskemad. Parteiorganisatsioon tegi ENKL-i juhatusel ettepaneku heita liidu koosseisust välja „kodanlik natsionalist“ J. Semper, „dekadendid“ B. Alver, K. Merilaas, A. Sang; „nõukogude korra ja kirjanduse laimajad“ ning „fašistide käsilased“ M. Hubel-Metsanurk ja H. Raudsepp; pikemat aega vaikinud kirjanikud L. Anvelt, A. Kajara-Taar, P. Vallak ja A. Tassa ning taotlema vastavates instantsides ära võtta kodanlikult natsionalistilt Semperilt teenelise kirjaniku ja Tuglaselt ENSV rahvakirjaniku aunimetus.⁴¹⁷ ENKL-i juhatus võttis oma koosolekul selle „ettepaneku“ osas vastu otsuse 4. mail 1950 – kõik nimetatud peale P. Vallaku heideti liidust välja, samuti „otsustati“ paluda vastavates instantsides rahvakirjaniku nimetuse äravõtmist F. Tuglaselt.⁴¹⁸ Puhastused ENKL-i liikmeskonnas ja kirjanikevastased repressioonid ei piirdunud ainult otse VIII pleenumi ajaga, samade arengute eel- ja järellugudena oli juba 1949. aastal välja heidetud N. Andresen,⁴¹⁹ alates pleenumist pideva kriitika ja repressioonide surve all elanud F. Tuglas heideti liidust ametlikult välja 1950. aasta detsembris.⁴²⁰

Aasta pärast pleenumit, mais 1951, võidi ENKL-i algorganisatsiooni koosolekul rahulolevalt märkida, et “kodanlikud natsionalistid on Kirjanike Liidu ridadest kõrvaldatud”.⁴²¹ Jaanuaris 1952 sai algorganisatsiooni koosolekul väita, et enamik ENKL-i liikmetest olid parteiliikmed. Jäänud olid vaid üksikud parteitud – näiteks „poliitiliselt mitte usaldustäratav“ Sirge ja „vaimuhaige“ Kärner. Küll aga leiti, et parteisse peaks värbama Minni Nurme, Valmen Vaida ja Vladimir Beekmann'i.⁴²²

Kaadripoliitika teostamine ENKL-is hõlmas lisaks arvestuse pidamisele liidu liikmeskonna arvu ja koosseisu kohta kindlasti ka kirjanikkonna poliitilist kontrolli ja kasvatamist. Lisaks kirjanike

416 Tuglas, E. Elukiri ..., lk. 18.

417 Resolutsioon ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku 19.-20.04.1950 juurde. – ERAF F 2473 N 4 S 1 L 48-49.

418 ENKL-i juhatuse koosoleku protokoll nr. 4, 04.05.1950. – ERA F R-1765 N 1 S 54b L 15.

419 Nigol Andresen heideti Kirjanike Liidust välja septembris 1949, parteist oktoobris 1949, arreteeriti EK(b)P KK VIII pleenumi käigus 24.03.1950. – Tammistu, K. Tasalülitamine. – Õhtuleht 20.05.1989, lk. 2.

420 Tuglas, F. Eluloolisi märkmeid ..., lk. 49.

421 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni lahtise koosoleku protokoll nr. 10, 30.05.1951. – ERAF F 2473 N 5 S 1 L 79-88.

422 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 2, 16.01.1952. – ERAF F 2473 N 6 S 2 L 9-23.

ideoloogilise teadlikkuse suurendamisele edaspidise „loomingu taseme tõstmise“ huvides oli ENKL-i juhatusel, eriti aga parteiorganisatsioonil, kohustus jälgida iga liikme isiklikku käitumist, suhtlusringi ja minevikutausta. Nii seati eriti kodanlike natsionalistide väljaselgitamise kampaania käigus vallandunud puhastuste ajal mitmed liidu liikmed teravate isiklike rünnakute sihtpunktideks. Näiteks tõstati R. Parve minevikust leitud fakt, et kirjanik oli 1940. aastal olnud noorkotkaste maleva propagandapealiku abi. Kui see küsimus Keskkomitees üles kerkis, tegi kirjanik ise avalduse ENKL-i algorganisatsioonile (algorganisatsiooni sekretäri M. Mälgu nõuandel). Kirjaniku enda mälestuste kohaselt sai asi alguse 1950. aasta sügisel ühest parteiorganitele kellegi poolt ettesöödetud vanast Päevalehe fotost, millel leiti ta mundris poseerinud olevat (tegelikult R. Parve mundris polnud, teiste samaaegsete fotode abil tuli tal parteiorganitele tõestada, et tegemist oli kõigest pealeömmeldud taskutega pintsakuga). ENKL-i algorganisatsioonis olevat rünnakud algatanud vene kirjanik I. Amurski, üldises ärahirmutatud vaikumise õhkkonnas sõandasid Parve kaitseks sõna võtta vaid J. Smuul ja E. Männik. Arutelud olevat väldanud pea pool aastat. Asja venitas pikale asjaolu, et samal ajal sai Parve Moskvast üleliidulise lastekirjanduse preemia, mis pani kohalikud funktsionäärid kahtlemata keerulisse olukorda.⁴²³ Pärast pea pooleaastast arutelu sai küsimus lahenduse ENKL-i algorganisatsiooni koosolekul 1951. aasta jaanuaris. Arvestades seda, et „Parve on teinud läbi suure arengu ja pole ideeliselt fašismi mõju all“, võttis koosolek vastu otsuse piirduda hoiatusega valju noomituse tegemisega arvestuskaardile kandmisega.⁴²⁴

Samamoodi kahtlase minevikuga O. Tooming nii kerge karistusega ei pääsenud. Kui ilmnis asjaolu, et ta polnud oma parteile esitatud elulookirjeldustes märkinud saksa okupatsiooni ajal ajalehtedes ilmunud kirjutisi, mis ei leitud küll otseselt nõukogude võime ründavad, küll aga okupantide tegevusele kaasaaitavad olevat, tagandati ta algorganisatsiooni sekretäri kohalt ning heideti parteist välja.⁴²⁵ Mõne aja pärast O. Tooming arreteeriti, mis tekitas kirjandusringkondades hämmeldust ja segadust, kuivõrd seni oli Toomingat üldsusele serveeritud eeskujuliku nõukogude kirjaniku ja kommunistina.⁴²⁶

423 Suulised mälestused R. Parvelt.

424 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll 09.01.1951. – ERAF F 2473 N 5 S 1 L 1-10.

425 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 4, 23.02.1951. – ERAF F 2473 N 5 S 1 L 42-49.

426 Roos, J. Läbi punase öö. IV. Tartu 2004, lk. 63.

M. Mälgu minevikust leiti aga varjuheitvad faktid, et tema vanematel oli kodanlikul ajal olnud maja, ja et ta oli olnud seotud vapsidega. ENKL-i algorganisatsiooni koosolekul novembris 1952 aru andes tunnistas Mälk, et ta levitas majandusliku kitsikuse survele kodanlikul ajal tõepoolest kolm päeva vapside lendlehti. Kõnealune maja olla aga kuulunud Mälgu võõrasisale, kellega ta läbi ei saanud ja juba 17-aastaselt asus Mälk iseseisvalt elama. Hoolimata koosolekul kõlanud nõudmistest Mälku parteist siiski välja ei heidetud, vaid teda karistati valju noomitusega.⁴²⁷

Lisaks kahtlasele minevikule ja loomingust lähtuvatele süüdistustele leidsid parteiorganid põhjuseid kirjanikke hukka mõista ka nende üldise käitumise ja tegevuse alusel. Korduvalt olid ENKL-i algorganisatsioonis kõne all joomise ja muidu „ebanõukoguliku käitumise“ küsimused. Üheks murelapseks selles vallas oli A. Tulik ja tema joomise probleem – näiteks novembris 1949 arutati Tuliku personaalküsimust algorganisatsioonis. Tema käitumine leiti olevat täiesti sobimatu – joomine, baarides antinõukogulike laulude laulmine, kahe parteipileti (uus ja ülesleitud vana) omamine. Kuigi koosolekul kostus häält, mis nõudsid Tuliku väljaviskamist parteist, astus rida kirjanikke (D. Vaarandi, A. Alle, O. Tooming, J. Semper) välja toetavate sõnavõttudega.⁴²⁸ A. Tuliku käitumine oli järgnevatel aastatelgi Kirjanike Liidu algorganisatsiooni koosolekutel korduvalt päevakorras. Oktoobris 1952 heideti talle ette mittetöötamist ja joomist,⁴²⁹ augustis 1953 kõlasid taas samad süüdistused, kusjuures nenditi, et Tuliku personaalküsimus oli saanud üldtuntuks – ka partei Keskrajooni konverentsil toodi distsipliinituse ja joomise näitena välja just A. Tuliku isik.⁴³⁰ Lõpuks heideti A. Tulik algorganisatsiooni koosolekul 30. septembril 1953 partei liikmekandidaatide hulgast „töölase tagasimineku ja moraalse laostumise tõttu“ välja.⁴³¹

Lisaks avalikku sfääri kuuluva käitumise arutamisele sekkus ENKL-i algorganisatsioon ka kirjanikkonna eraeludesse. Rahva ideoloogilised kasvatajad, kelleks ENKL ja selle parteiorganisatsioon kirjanikke pidi vormima, pidid ka väärikselt käituma ja moraalseks eeskujuks olema – nii töö-, ühiskondlikus kui eraelus. Näiteks pälvis karmi parteilise karistuse ENKL-i liige Amurski kui ENKL-i algorganisatsioon arutas tema naise esitatud süüdistust mitmenaisepidamises (Amurski olevat suhelnud 15 erineva naisterahvaga) ja kodustes jutuajamistes parteiorganisatsiooni ja selle liikmete kirumises. Emotsionaalsel koosolekul võttis Amurski pärast oma naise ruumist lahkumist eraelulised süüdistused omaks, väites samas „kuid näete ise, et temaga [abikaasaga] pole võimalik koos elada, ta on väga kergesti ärrituv,

427 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 16, 17.11.1952. – ERAF F 2473 N 6 S 2 L 125-136.

428 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise üldkoosoleku protokoll nr. 11, 26.11.1949. – ERAF F 2473 N 3 S 3 L 101-114.

429 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll 15.10.1952. – ERAF 2473 N 6 S 2 L 1-1p.

430 ENKL-i EKP algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 3, 24.08.1953. – ERAF F 2473 N 11 S 2 L 6-9.

431 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 2, 30.09.1953. – ERAF F 2473 N 11 S 1 L 49-56.

hüsteeriline. 1947. aastal püüdis ta ennast koguni üles puua. Ma pöördusin psühhiaatri juurde ja ta soovitas mul naisest lahku minna^{.432} Mõne aja pärast võeti Amurskilt parteiline karistus maha, arvestades seda, et ta „on vahepeal teinud tubli loomingulist tööd (valminud olid filmistsenaarium, jutustus, olukirjeldus, artiklid), pidanud loenguid, lahutanud abielu ja maksab alimente“^{.433}

Veelgi värvikam oli ehk J. Smuuli ja D. Vaarandi „liiderliku“ käitumise arutamine ENKL-i partei algorganisatsiooni koosolekul 1950. aasta aprillis ajendatuna J. Smuuli abikaasa Ida Smuuli kirjust. Eriti ebakohane leiti olevat D. Vaarandi käitumine, kelle puhul perekonnaeluliste süüdistuste kõrval kerkisid esile süüdistused üleüldises individualismis. Põhjalikult sai D. Vaarandi noomida tiheda suhtlemise eest hukkamõistetud arbujate K. Merilaasi ja A. Sangaga, kelle ebasoositava sõpruse olevat D. Vaarandi peale surunud ka J. Smuulile. Peamiselt keskendutigi koosolekul Merilaasi ja Sanga nahutamisele ja kritiseerimisele, kes endid nõukogude kirjandusest eemal hoides, pälvisid eneste tembeldamise „Andreseni ja Semperi ratasteks“^{.434} Koosolekul vastu võetud resolutsiooni kohaselt „mõistis algorganisatsioon teravalt hukka seltsimeeste J. Schmuuli ja D. Vaarandi teguviisi, mis kisub alla nõukogude perekonna kõrget moraali ja on lõhkunud täiesti põhjendamatult ja kergemeelselt Juhan ja Ida Schmuuli abielu“. D. Vaarandit karistati noomitusega partei dokumentidesse sissekandmiseta ja J. Smuuli hoiatusega. Ühtlasi olid Smuul ja Vaarandi sunnitud lubama katkestada edaspidised suhted Sanga ja Merilaasiga.^{.435}

Säärased karmid süüdistused ja rängad rünnakud leevenesid ajapikku pärast VIII pleenumi meeleolude maharahunemist. 1952. aasta septembris otsustas ENKL-i algorganisatsiooni koosolek parteilise karistuse D. Vaarandilt maha võtta, kuivõrd ta olevat „oma perekonnaelu korraldanud“^{.436}

Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu häälekandjate arutamine

ENKL-i häälekandjate ajakirja Looming ja ajalehe Sirp ja Vasar küsimused olid korduvalt arutlusel nii Kirjanike Liidu, selle partei algorganisatsiooni kui kõrgemate parteiorganite

432 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 10, 16.05.1952. – ERAF F 2473 N 6 S 2 L 79-87.

433 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 6, 18.12.1953. – ERAF F 2473 N 11 S 1 L 91-92.

434 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll 19.-20.04.1950. – ERAF F 2473 N 4 S 1 L 10-47.

435 Tegemist sama, juba eespool viidatud koosolekuga, millele järgnes kohe ENKL-i juhatuse otsus 10 kirjaniku liidust väljaheitmise kohta k.a. Sang ja Merilaas. – Resolutsioon ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku 19, 20.04.1950, juurde. – ERAF F 2473 N 4 S 1 L 48-49.

436 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll nr. 12, 08.09.1952. – ERAF F 2473 N 6 S 2 L 97-101.

koosolekutel, samuti lahati kirjandus- ja kultuuriajakirjanduse loomingulist, aga eriti ideoloogilist taset teiste ajakirjandusväljaannete veergudel. Erilist tähelepanu pöörati neile muidugimõista seoses ÜK(b)P KK otsusega kultuuriajakirjadest Zvezda ja Leningrad 14. augustil 1946. Kohalike kultuuriajakirjade ideoloogilist taset hinnates ei saanud pärast säärast suundaandvat otsust enam kõnealust dokumenti mainimata käsitleda, järgnevalt keskendungi seetõttu kultuuriväljaannete juhtimisele parteiorganite ja ENKL-i poolt eelkõige kõnealuse ÜK (b)P KK otsusega seoses.

ÜK(b)P KK antud ideoloogiliste suuniste mõjusamaks levitamiseks hakati kohe esimestes sõnavõttudes ja esimestel koosolekutel pärast augustiotsust otsima konkreetseid väljundeid ja süüdlasi. Analoogina Leningradi kirjandusajakirjadele leiti Eesti ainus samalaadne väljaanne – kirjandus- ja kunstiajakiri Looming. N. Karotamm tõstatas küsimuse Loomingust 10. septembril 1946 vabariiklikul nõupidamisel ideoloogilise töö küsimustes.⁴³⁷ Nii see kui järgmised analoogilised sõnavõttud olid ilmselt ettevalmistuseks 18. septembril 1946 EK(b)P KK büroos vastuvõetud otsusele kirjandus- ja kunstiajakirja Looming kohta.⁴³⁸ Selles laiemat ideoloogilist tähendust kandvas otsuses märkis EK(b)P KK büroo, et kirjandus- ja kunstiajakirja Looming toimetati täiesti mitterahuldavalt, toimetuse liikmeid ei peetud piisavalt ideelisteks.⁴³⁹

Oma häälekandja pihta tehtud kriitikale pidi loomulikult reageerima ENKL. Loomingu küsimusi arutati juhatuse koosolekul 8. aprillil 1947. Sellega seoses saatis ENKL-i juhatus 29. märtsil kirja Loomingu vastutavale toimetajale A. Allele, nõudes peatselt toimuva juhatuse koosoleku jaoks aruannet Loomingu toimetusest. See aruanne pidi sisaldama temaatilist plaani 1947. aasta teise kvartali lõpuni, andma tähtajad numbrite ilmumise ning kaastöö äraandmise kohta, ülevaate autoritele antud tellimustest ja valitud tõlkematerjalist.⁴⁴⁰

Kõrgendatud tähelepanu Loomingu vastu pärast ÜK(b)P KK otsust loeti vähemalt Sirbi ja Vasara 12. juulil 1947 juhtkirja põhjal tulemuslikuks. Selles märgiti, et pärast ÜK(b)P KK otsust „ei kohta enam Loomingus neid nõukogude kirjandusele täiesti võõraid avaldusi nagu dekadents, pessimism jne.“ Siiski nentis sama juhtkiri, et puudused Loomingus polnud täielikult kõrvaldatud, eriti nõrgaks lüliks olevat jäänud kirjanduskriitika.⁴⁴¹ Avalik kriitika Loomingu kohta jätkus edaspidigi. Kui EK(b)P KK XVII pleenumi otsuses 1947. aasta septembris ideoloogilise töö kohta vabariigis kritiseeriti ENKL-i häälekandjaid Loomingut ja Sirpi ja

437 Karotamm, N. Ideoloogilise töö olukord ja ülesanded. Kõne vabariiklikul nõupidamisel ideoloogilise töö küsimuste kohta 10.09.1946. – Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi. Kõnesid ja kirjutusi 1942-1947. Tallinn 1947, lk. 131.

438 Eestimaa K(b)P KK büroo 18. sept. 1946. a. otsusest kirjandus- ja kunstiajakirja „Looming“ kohta. – Sirp ja Vasar. 05.10.1946, nr. 40, lk. 1; vt. Lisa 2.

439 Samas.

440 ENKL-i juhatuse kiri Loomingu toimetusele, 29.03.1947. – ERA F R-1765 N 1 S 15 L 39.

441 Nõukogude kirjanduse suured ülesanded. – Sirp ja Vasar. 12.07.1947, nr. 28, lk. 1.

Vasarat, pidi muidugi reageerima ka loomeliit. ENKL-i juhatus nõudis ajakirja toimetuselt autorite aktiivi laiendamist, milleks ta tegi ettepaneku korraldada nõupidamisi autoritega.⁴⁴²

Hoolimata ENKL-i kuulekast käsutäitmisest oma häälekandjale suurema tähelepanu pööramisel, heitis partei häälekandja Rahva Hääl veel 1948. aasta suvel aasta esimesi Loomingu numbreid arvustades ette, et „Loomingu veerud ei kajasta kogu ulatuses murrangut, mis on toimunud kirjanduselus pärast ÜK(b)P KK otsust ajakirjade Zvezda ja Leningrad kohta tõusvas joones.“⁴⁴³ Jätkuv parteijuhtkonna huvi Loomingu vastu ei lasknud teemat päevakorrast välja jätta ka ENKL-i koosolekul. Nõukogulikult loosungilikus korras võeti Loomingu teema üles 5 aasta möödudes ÜK(b)P KK otsustest – ENKL-i aktiivi koosolekul 4. oktoobril 1951. Kui veel pool aastat tagasi leiti, et ringkirjad ja variad langetavad ajakirja kirjanduslikku ja ideoloogilist taset,⁴⁴⁴ siis nüüd jäi kõlama M. Laossoni ettepanek ajakirja temaatika laiendamise osas, andes väljaandes sõna kõigile loomingulistele liitudele.⁴⁴⁵ Järgmisel kuul võetigi ENKL-i juhatuses vastu otsus ajakirja temaatilise sisu avardamise kohta ühiskondlik-poliitiliste ja teaduslike artiklitega ning paluti luba EK(b)P KK-st täiendada alates 1952. aasta jaanuarinumbrist ajakirja tiitellehte, lisades sinna üleliiduliste kirjandusajakirjade eeskujul „kirjanduslik-kunsti ja ühiskondlik-poliitiline ajakiri“.⁴⁴⁶ Igatahes ilmus 1952. aasta Loomingu esimene number juba uue, ENKL-i poolt väljapakutud tiitellehega.

Mõnes mõttes olid nii partei kui sellest lähtunud Kirjanike Liidu etteheited Loomingule õigustatud. Loomingu allakäigust ja sisulisest nõrkusest teataval määral pärast 1946. aasta sügist, aga eriti drastiliselt pärast 1950. aasta märtsipleenumit, annavad tunnistust nii veel praegugi raamatukogudes lahtilõikamata poognatega leiduvad ajakirjanumbrid kui tollaegse kirjarahva hinnangud. Raskusi ajakirja toimetuse töös meenutab ka alates 1950. aasta algusest aasta jagu toimetuse sekretärina töötanud R. Parve. See, et ilmusid numbrid, mille kogu sisu piirdus näiteks A. Jakobsoni näidendi ja paari luuletusega,⁴⁴⁷ tulenes asjaolust, et kaastööd oli ülimalt raske saada. Kõik paremad kirjanikud olid kas keelatud või vaikisid, nii tuli toimetuse liikmetel leppida läbi häda käepärase materjaliga.⁴⁴⁸ Arusaadavalt oli toimetus ajakirja kunstilise taseme ja akadeemilisuse säilitamise ning ideelisuse ja laiade ühiskondlike valdkondade katmise vahel laveerides seatud keerulisse olukorda. Toimetuse arutluskoosolekul kalduti mõnikord lausa

442 ENKL-i vastutava sekretäri P. Viidingu kiri Loomingu vastutavale toimetajale A: Allele, 16.09.1947. – ERA F R-1765 N 1 S 17 L 15.

443 Mõningaid märkmeid "Loomingu" käesoleva aasta numbrite kohta. – Rahva Hääl. 02.06.1948, nr. 129, lk. 3.

444 ENKL-i juhatuse koosoleku protokoll nr. 8, 23.12.1950. – ERA F R 1765 N 1 S 54b L 33-38.

445 ENKL-i aktiivi koosoleku protokoll nr. 12, 04.10.1951. – ERA F- R-1765 N 1 S 74 L 1-12.

446 ENKL-i juhatuse esimehe J. Semperi kiri EK(b)P KK Kunsti ja Kirjanduse osakonna juhatajale sm. Jaanimägile, 28.11.1951. – ERA F R-1765 N 1 S 88 L 67.

447 Näiteks Loomingu 1952. aasta oktoobrikuu number.

448 Suulised mälestused R. Parvelt.

äärmusliku ideoloogiliste juhiste täht-tähelise järgimiseni. Samas suutsid autoriteetsemad kirjanduselu juhid parteiotsuste käskude retoorikat kasutades üsnagi edukalt ajakirja sisus endisaegse joone elemente säilitada. See retoorika kasutamine oli koguni nii oskuslik, et näiteks J. Semperil tuli Loomingu toimetuse liikmetele oma ajakirjanduses avalikkusele suunatud mõtteavaldustes esinenud süüdistused lahti rääkida – näiteks selgitas ta 1949. aasta septembris toimetuse koosolekul, et kui ta ajakirjanduses oli Loomingut ja Sirpi ja Vasarat süüdistanud liigeses akadeemilisuses, ei peaks kirjanikud ja toimetuse liikmed sellest välja lugema käsku loobuda igasugusest akadeemilisusest ja asuda puhtale propagandateele, vaid ta olevat silmas pidanud trükiste mahajäävust päevaprobleemidest ja kirjutistes esinevat hallust.⁴⁴⁹

ÜK(b)P KK otsusest tulenevalt ei piirdunud parteiorganid ainult Loomingu kritiseerimisega, ideoloogiliste rünnakute sihtpunktiks sai ka ajaleht Sirp ja Vasar. Neist lähtuvalt arutas ENKL-i juhatus oma koosolekutel korduvalt ka Sirbi ja Vasara tööga seonduvaid küsimusi. Näiteks arutelul 16. märtsil 1950 toodi põhipuudustena välja ajalehe toimetuse passiivsus kirjanduspärandi ümberhindamisel, mida oli põhjendanud toimetuse akadeemiline vaatlev hoiak, toimetuse liikmete vähene marksistlik-leninlik ettevalmistus, kolleegiumi passiivsus, kirjanike passiivsus, eriti kriitika alal.⁴⁵⁰

Parteiline kirjandusloomingu juhtimine Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu vahendusel

ENKL-i põhiülesandeks oli kirjanike ideoloogiline kasvatamine nende loomingu analüüsimise ja kontrollimise kaudu. Selleks korraldati arutluskoosolekuid nii üldisemate probleemide – näiteks parasjagu NKL-i ja ÜK(b)P poolt tõstatatud temaatikate juurutamise – kui konkreetsete üksikteoste arutamiseks.

Kogu käsitletava perioodi lõikes olid Kirjanike Liidu arutluskoosolekutel üha enam päevakorras kriitikaküsimused. Kirjanduskriitika arendamist nõuti parteiotsustes, ajalehtedes, parteifunktsionääride sõnavõttudes. Õigupoolest on sotsialistliku realismi kaanonitest lähtuvalt peetud kriitikat tähtsaimaks kirjandusžanriks, mis oli ühelt poolt ehk vähem kammitsetud kui ilukirjandus ja teisalt kindlasti tunduvalt mõjuvõimsam. 1940ndate lõpu ja 1950ndate alguse kirjanduspilti iseloomustades võib koguni öelda, et pigem oli kirjandus kriitika kajaks, mitte vastupidi, nagu see traditsioonilises kirjanduskäsitluses kombeks on.⁴⁵¹ Samas – kuigi ehk vähem kammitsetud, ei saanud ka kriitikas, vähemalt stalinismi ajal, lubada sisulist arutelu kirjandus- ja kunstiprintsiipide üle. Nõutav „printsipiaalne kriitika“ tähendas eelkõige ikkagi seda, et kriitikale

449 Loomingu toimetusekolleegiumi koosoleku protokoll 18.09.1949. – EKM EKLA F 166 M 89:16 L 12-14.

450 ENKL-i juhatuse koosoleku protokoll nr. 2, 16.03.1950. – ERA F R-1765 N 1 S 54b L 5-6.

451 Märka, V. Kala hakkas ..., 101-102.

omistati valvav funktsioon – kriitika pidi loomingut hoidma ainuõigeks peetud sotsialistliku realismi rajal.

Temaatika osas sai kirjanduses aastatel 1945-1954 valdavaks kaks teemat: ameerika imperialistide paljastamine ja vene rahva ülistamine.⁴⁵² Nende üldistuste raamesse mahtus palju kitsamaid teemasid ja üksikküsimusi vastavalt parasjagu aktuaalsetele üldistele suundumustele. Nii näiteks nõuti kohe pärast sõda Nõukogude Eesti kirjanikelt kirjutisi Nõukogude Liidu kangelastest. Vastustest vastavasisulistele üleskutsetele-ringkirjadele leiab loogilisi ja ilmselt siiraid, kuid tagantjärele kohatult lihtsameelseid vabandusi. Näiteks A. Kaal vastas, et ta ei saa kangelastest kirjutada, kuna pole ühegagi neist isiklikult kokku puutunud;⁴⁵³ ka R. Kangropool vabandas end sellega, et polnud ise sõjaväes teeninud, mistõttu ta ei saavat isiklike kogemuste puuduse tõttu sõjakangelastest ka kirjutada.⁴⁵⁴

Ringkirju loominguliste nõudmistega saadeti enamikul juhtudest ajendatuna mingist kõrgemaltpoolt tulnud signaalist. Näiteks 2. detsembril 1948 saadetud ENKL-i juhatuse ringkirjale, milles kutsuti üles algupärase repertuaari loomisele rahvamajadele, klubidele ja isetegevusringidele⁴⁵⁵ eelnes samasisuline üleskutse Sirbis ja Vasaras 27. novembril 1948.

Lisaks hoogtöö-stiilis üleskutsetele saatis ENKL-i juhatuse kirjanikele laiali küsimustehti kirjanike loominguliste aruannete ja tööplaanide kohta, mida väga erineva põhjalikkusega täidetult ENKL-i arhiivimaterjalide hulgas päris arvukalt leidub.⁴⁵⁶ Jaanuaris 1951 saadetud ringkirjas kajastub VIII pleenumi järgselt segadusseadetud ja erilist valvsust ilmutava juhatuse püüe kirjanikke väga konkreetselt suunata. Ankeedis kirjutati seetõttu üsna täpselt ette, mil viisil kirjanikud oma loomingu temaatikat avardama peaksid – eriti soovitati 1951. aasta tööplaani võtta järgmised teemad: progressiivse inimkonna armastatud juht seltsimees Stalin, bolševike partei juhtiv osa, töötava rahva revolutsiooniline minevik ja võitlus nõukogude võimu eest, rahvaste sõprus ja koostöö ülesehitustöös, töötava inimese töösangarlus viisaastaku kõikidel aladel, kommunistlikud noored ja õppiv noorsugu, sport, teaduse ja praktika koostöö, nõukogude perekond ja moraal jne.⁴⁵⁷

Esialgu arutati loomingulisi küsimusi ENKL-is suhteliselt vähem, seda põhjendas ENKL-i juhatuse sekretär P. Viiding 1948. aasta alguses sellega, et „peamiselt vajasid tähelepanu valusad

452 Olesk, S. „Laine põhi“. Kirjandusest ja selle kontekstist Eestis aastatel 1950-1953. – Krikmann, A., Olesk, S. (Koost.) Võim ja kultuur. Tartu 2003, lk. 470.

453 A. Kaalu kiri ENKL-ile, 27.05.1945. – ERA F R-1765 N 1 S 1 L 18.

454 R. Kangropooli kiri ENKL-ile. – ERA F R-1765 N 1 S 1 L 21.

455 ENKL-i juhatuse ringkiri kirjanikele 02.12.1948. – ERA F R-1765 N 1 S 28 L 72.

456 Vt. Lisa 5a, 5b.

457 ENKL-i juhatuse kaaskiri küsimuslehtedele 1950. aasta loomingulise plaani ja 1951. aasta tööplaani kohta. – ERA F R-1765 N 1 S 88 L 12.

organisatsioonilised küsimused“ ning algupärandite väikese arvuga.⁴⁵⁸ Järk-järgult loominguliste küsimuste arutamise sagedus Kirjanike Liidus kasvas. Nii nagu ideoloogiliste, algatati ka loominguliste küsimuste arutamine enamasti mitte ENKL-i juhatuses, vaid selle parteiorganisatsioonis (kes omakorda tõstatas teemad reaktsioonina kõrgemate parteiorganite signaalidele). Näiteks jaanuaris 1948 arutas ENKL-i algorganisatsiooni koosolek lähtuvalt ÜK(b) P KK otsusest ajakirjadest Zvezda ja Leningrad Minni Nurme luuletuskogu „Pikalt teelt“. Luuletusi ükshaaval analüüsid leiti, et M. Nurme luulekogu tervikuna ei vastanud otsuses esitatud nõuetele – reas luuletustes leiti rõhutatud olevat pessimismi ja lausa üleskutset passiivsusele, mille sobimatusel nõukogude kirjandusteostes Keskkomitee otsus aga viidanud oli. Neis möödalaskmistes, ja selles, et taoline teos üldse ilmunud oli, leiti süüdi olevat kõik – vastutav toimetaja (A. Tulik), kirjastus, Kirjanike Liit, selle parteiorganisatsioon.⁴⁵⁹ Pärast teemapüstitust ENKL-i parteiorganisatsioonis jõuti ka ENKL-i üldise arutluskoosolekuni.⁴⁶⁰ Seal leiti M. Nurme luulekogus hulgaliselt ideoloogilisi vigu. Heideti ette, et: „Kannatuse ja töö vahele tõmbab autor tihti koguni võrdusmärgi, mis pole aga nõukogulik, sest Nõukogude riigis on ju töö rõõmu allikaks, au ja uhkuse asjaks. /.../ Sõda näidatakse raskuse, vaeva, murena; Isamaasõda nagu ei olekski autorile vabastav, õnnetoov.“ Rahva Hääle ülevaade kiitis ENKL-i juhatust selle eest, et M. Nurme luulekogu oli arutlusele võetud, kuivõrd esmakordselt oli loomeliit „esimesena avastanud ja karmi kriitika alla võtnud ilmunud kirjandusteose ideoloogilise nõrkuse.“ Ilmselt pidas ENKL-i juhtkond pärast ÜK(b)P KK augustiotsuste järgset karmi survet tõepoolest vajalikuks kirjanike loomingus „ideoloogiliste eksimuste“ avastamisel initsiatiivi ilmutada. Noomimised M. Raua ja F. Kotta teoste õigeaegse (st enne kui vastavale vajadusele osutasid kõrgemad parteiinstantsid) kriitika mitteavaldamise pärast sundisid loomeliitu enda õigustuseks ja vigade paranduseks kiiresti analoogset kriitika-alast sammu astuma. Siiski toodi Rahva Hääle ülevaateartiklis välja ka puudused ENKL-i töös – heideti ette seda, et koosolekul ei fikseeritud tehtud märkusi ega konkreetseid ettepanekuid kindlamakujuliseks otsuseks või soovituseliseks ENKL-i juhatusele ellurakendamiseks.⁴⁶¹

Paradoksaalne on aga see, et just neid teoseid, mida Eesti NSV juhtkond ja ENKL vaatlesid nõukogude ideoloogia seisukohtadest vildakatena, peeti näiteks väliseestlaste poolt üdini riigitruuks. H. Salu leidis 1952. aastal oma artiklis, kirjutades aastatel 1946-1949 Eestis ilmunud luulekogudest (autorid M. Raud, M. Nurme, A. Kaal, F. Kotta, D. Vaarandi, K. Merilaas, M. Veetamm), et need „jätavad labase propagandakirjanduse mulje /.../ ja kahetsusväärne tagasikäik

458 Viiding, P. Eesti nõukogude kirjanduselust möödunud aastal. – Sirp ja Vasar. 03.01.1948, nr. 1, lk. 3.

459 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 2, 31.01.1948. – ERAF F 2473 N 2 S 1 L 2-8.

460 Ülevaade sellest koosolekust avaldati ka Rahva Hääles: Pessimismi ja passiivsuse luule. – Rahva Hääle. 05.02.1948, nr. 29, lk. 3.

461 Samas.

peegeldub ka loendatud autorite vormikäsitluses. Vaevalt võib nende värssi nimetada muuks kui vemmälvärssiks.⁴⁶²

Aprillis 1948 leidis ENKL-i algorganisatsioonis hukkamõistu Leida Kibuvitsa looming. Kuivõrd laste ja noorte kasvatamist peeti eriti oluliseks ideoloogiliseks ülesandeks, heideti lastekirjanikule L. Kibuvitsale ette, et tema teostes puudus nõukogude võimu olemasolu tunnetus. Kriitika koosolekul läks peaaegu naeruväärsete süüdistusteni – näiteks loeti poliitiliseks veaks seda, et autor oli samastanud inimesi loomaga, või koguni andnud väidetavalt märku sellest, et loom on parem kui inimene. Kibuvitsa ideoloogilise taseme nõrkuse põhjustena tõi Parve esmalt välja selle, et parteialgorganisatsioon polnud kirjanikuga küllaldaselt tööd teinud ja seejärel muidugi kirjaniku passiivsuse enese ideoloogilise arendamise alal. Kibuvitsa kaitseks astusid välja J. Semper ja E. Männik, kes pidasid autori kirjanduslikku stiili siiski heaks. Lõppkokkuvõttes otsustati korraldada ENKL-i avalik arutluskoosolek Leida Kibuvitsa noorsooraamatute ja ajaleheartiklite kohta.⁴⁶³ Uuesti tõstatati L. Kibuvitsa küsimus algorganisatsiooni koosolekul juba kuu aja pärast. Muuhulgas korraldati, et vaja oleks korraldada L. Kibuvitsa loomingut arutav koosolek, kusjuures kui pandi ette, et aruande võiks teha keegi „autoriteetsem seltsimees“, näiteks Semper, Urgart või Parve, taandas Parve ennast kohe sellest küsimusest põhjendusega, et ta on Kibuvitsa loomingut kritiseerinud juba mitu korda avalikel koosolekutel ja ajakirjanduses, mistõttu tema veelkordne sõnavõtt võiks jätta juba temapoolse Kibuvitsa vastase kampaania mulje.⁴⁶⁴

Tihti olid konkreetsete kirjandusteoste analüüsid ENKL-is ajendatud kriitilistest sõnavõttudest ajakirjanduses. Karmimate süüdistuste ajal nõustuti seejuures vastuvaidlemata kriitiliste etteheidega, ajapikku hakkas ENKL-i tegevuspraktikas ilmnema tendentse vastata räägele ja asjatundmatule kirjandusteoste materdamisele ajakirjanduse veergudel oma liikmeid kaitsva käitumisega. Võimalik, et juba liberaalsematest oludest tingituna avaldas 1953. aasta lõpus ENKL-i juhatus ägedat protesti Õhtulehe kriitikale R. Parve isiku ja tema lasteraamatu „Tahan ruttu kasvada“ osas.⁴⁶⁵ R. Parve ise hindab tagantjärele endavastast rünnakut Õhtulehes huligaansusena, sügavamalt ideoloogilist mõõdet ta sellele ei omista. Siiski möönab ta, et asja arutamisel ENKL-is ja sealt edasigi läks siiski kätte printsiipiaalseks vaidluseks kirjandusküsimuste ümber, kusjuures loomeliit asus kirjanikku tuliselt kaitsma. Tollane ENKL-i juhatuse esimees J. Smuul olevat otsustanud, et säärasele solvavale käitumisele tuleb reageerida

462 Salu, H. Nõukogude Eesti luulet. Kaheksa kogu luuletusi Tallinnast. – Vaba Eesti tähistel. Valimik tsensuurivaba eesti mõttelugu aastaist 1948-64. Tallinn 2000, lk. 56-58.

463 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise üldkoosoleku protokoll nr. 7, 28.04.1948. – ERAF F 2473 N 2 S 1 L 25-27.

464 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 8, 17.05.1948. – ERAF F 2473 N 2 S 1 L 28-33.

465 Vt. Lisa 6a, 6b.

kirjaga Keskkomiteesse, mille olevat siis valmis kirjutanud P. Rummo.⁴⁶⁶ ENKL-i juhatus saatiski 20. novembril 1951 kirja Keskkomiteesse Käbinile, paludes Õhtulehe toimetust korrale kutsuda ja nõuda vea parandamist.⁴⁶⁷ Õhtulehe toimetus vastas kirjaga R. Parvele, milles keelduti vabandusest ning teatati, et Parve teose kriitika ajalehe veergudel oli põhiliselt õige ega laskunud sugugi inimest ja kirjandust mõnitavale tasemele.⁴⁶⁸ Rünnaualuse R. Parve meenutuste kohaselt olevat aga asi jõudnud ikkagi arutlusele keskkomitee pleenumil, kus tollane ametiühingute esimees Illisson olevat Õhtulehele hoobi ära andnud.⁴⁶⁹

1949. aastast alanud kodanlike natsionalistide paljastamise kampaania raames sages ka kirjanike ja nende teoste sellesse kategooriasse surumine ja kritiseerimine. 18. oktoobril 1949 ENKL-i algorganisatsiooni koosolekul, kus arutati kirjanike ideoloogilist taset, nimetati terve rida ideoloogiliselt küündimatuid kirjanikke – H. Raudsepp, M. Nurme, L. Kibuvits, F. Kotta, K. Merilaas jt. Lisaks tauniti vigaseid kirjanduskriitika kirjutisi – näiteks K. Taevi artiklit kodanluseaegsest kirjanduskriitikast ja Tuglase Vilde monograafia käsitlust. Eraldi kriitika pälvis A. Tuliku arvustus Sirge novelli “Lohu perenaine” osas, milles Tulik oli väitnud, et R. Sirge oli teinud vea, asudes kolhoseerimise eelpropageerimisele, kuid parteialgorganisatsiooni sõnul olevatki kirjaniku ülesanne just tunda arengu seadusepärasust ja teha masside hulgas ideoloogilist ettevalmistust. Siin astus algorganisatsiooni koosolekul Tuliku kaitseks välja Männik, kes väitis, et kriitika ilmumise ajal oli olemas valitsuse ja partei direktiiv kolhoseerimisest veel mitte rääkida.⁴⁷⁰

Pärast 1950. aasta VIII pleenumit oli loominguliste küsimuste arutamine ENKL-i algorganisatsioonis üsna ettevaatlik. See omakorda tingis kõrgemate parteiorganite etteheited ENKL-i algorganisatsioonile liigse passiivsuse eest loominguliste küsimuste arutamisel. Nii oli üle pika aja esimeseks arutatavaks teoseks M. Veetamme näidend „Elu peremehed“. Autoripoolne võitlus selle näidendi lavastamise eest, kohandused ja ümbertegemised kirjastuse, Kirjanike Liidu, Kunstide Valitsuse ja Glavliti nõuetel, intriigid ja tülid algasid juba 1950. aasta suvel. Lähema arutamiseni nii laiema avalikkuse ees kui Kirjanike Liidu algorganisatsioonis jõuti aga pärast Sovetskaja Estonias 30. novembril 1951 ilmunud H. Lumeti ja K. Malõševi artiklit “Ühest vigasest näidendist”.⁴⁷¹ Ühe versioonina polnud kõnealune ajaleheartikkel ajendatud mitte niivõrd näidendi sisulisest tasemest kui pigem ühe autori H. Lumeti katsest Veetamme näidendit

466 Suulised mälestused R. Parvelt.

467 ENKL-i juhatuse esimehe J. Smuuli kiri EKP KK sekretärile I. Käbinile 20.11.1952. – ERA R-1765 N 1 S 127 L 15.

468 Õhtulehe toimetaja A. Ellmanni kiri R. Parvele. – ERA F R-1765-1-127 L 29.

469 Suulised mälestused R. Parvelt.

470 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll nr. 28, 18.10.1949. – ERAF F 2473 N 3 S 3 L 77-82.

471 Об одной порочной пьесе. – Советская Эстония. 30.11.1951, № 281, стр. 2.

maha tehes selle lavastamist lubanud Kunstide Valitsuse juhataja Max Laosson halba valgusesse seada.⁴⁷² Igatahes mõjus partei keskkomitee häälekandjas avaldatud artikkel loomeliidu algorganisatsioonile nii, et koosolekul nõustuti artiklis esitatud hoiakutega ja kuulutati näidend ideoloogiliseks ja kunstiliseks praagiks.⁴⁷³

Vastusena nõudmistele arutada algorganisatsioonis konkreetsete kirjanike loomingulisi küsimusi võeti 23. jaanuaril 1952 arutlusele J. Smuuli looming. Seda võib pidada suhteliselt ettevaatlikuks ja kindla peale mineku sammuks, kuivõrd Smuuli looming oli üldiselt võimude poolt tunnustatud ja aktsepteeritud. Seetõttu loodeti ehk väiksemat ohtu ideoloogilistele möödapanekutele kriitikas. Asjaolule, et eelnevaid häresignaale ja segaseid küsimusi Smuuli loomingus esile tuua ei saanud, mistõttu jäävat kaheldavaks arutelu aktuaalsus, viidati ka koosolekul. Ettekande pidas F. Kotta, kes nimetas Smuuli tugevate külgedena oskust maalida eredaid tüüpe, leida luulet ja ilu igapäevases töös ja elus, seda seejuures ilustamata. Negatiivsete nähetena leiti Smuuli loomingule omased olevad õõnsad deklaratiivsed fraasid, šabloonilised dekoratsioonid, laialivalgud kompositsioon.⁴⁷⁴ Kuu aja pärast – veebruaris 1952 arutati ENKL-i algorganisatsioonis teise tunnustatud nõukogude kirjaniku Mart Raua loomingut, millele heideti ette individualismi ja isoleerumist.⁴⁷⁵

472 „Elu peremeestega“ seonduvast „jandist“ ja Muia Veetamme kui oma tollase majanaabri aktiivsest tegevusest oma näidendi läbisurumisel kirjutab oma mälestustes Elo Tuglas. – *Tuglas, E. Elukiri ..., lk. 13-19.*

473 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 17, 11.12.1951. – ERAF F 2473 N 5 S 1 L 133-162.

474 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 3, 23.01.1952. – ERAF F 2473 N 6 S 2 L 27-32.

475 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni koosoleku protokoll 05.02.1952. – ERAF F 2473 N 6 S 2 L 33-42.

Ideoloogilise surve rakendamine Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaskonnale aastatel 1949-1950 Ain Kaalepi näitel

Kommunistliku kasvatuses küsimused Tartu Riiklikus Ülikoolis 1949. aastal

Muudatusi kultuuri- ja eelkõige kirjanduspoliitikas, kirjandustegelaste vastu algatatud kampaaniaid ning kirjanduslikule loomingule ja loovintelligentsi väljendusviisidele rakendatud ranget piiramist iseloomustavad ilmekalt 1949. aastal Tartu Riiklikus Ülikoolis (TRÜ) vallandunud ideoloogilised rünnakud. Vaadeldes lähemalt survet ajaloo-keeleteaduskonna üliõpilastele ja iseloomustamaks üleüldist õhkkonna muutust olen valinud Ain Kaalepi kui tihedalt tollase kirjanduseluga seotud üliõpilase näite.

Ideoloogiline surutis Tartu Ülikoolile kui Eesti kultuuri- ja vaimuelu keskusele oli alanud mõistagi kohe pärast nõukogude võimu kehtestamist Eestis. Parteipoliitikat pidid ülikoolis konkreetsemalt ellu viima ülikooli partei- ja komsomolialorganisatsioonid. Võimuorganite meeletuks ei kandnud aga jõupingutused õppejõudude ja üliõpilaskonna meelsust marksismi-leninismi kateedri, poliitinformatsiooni loengute, partei- ja komsomoliorganisatsioonide kaudu vormida ja kontrollida oodatud vilja. A. Kaalepi sõnul moodustas ülikool, kus üldiselt kultuuritraditsioone austav Eesti NSV kõrgem parteijuhtkond suhteliselt liberaalsemat õhkkonda talus, “oaasi selles hädameres”.⁴⁷⁶ Ajapikku tuli aga kohalikel võimuliidritel üldise ideoloogilise surve süvenemisel ja Moskvast ÜK(b)P KK otsuste näol antud suuniste mõjul väljendada karmimat suhtumist ka ülikooli. Üldiste ideoloogiliste kampaaniate valgusel üritati ülikooli kaadrite “poliitilise teadlikkuse” tõstmist ja üliõpilaskonna ettenähtud kommunistliku kasvatuses kursile kallutamist senisest intensiivsemalt rakendada. 1949. aasta kevadsemestril korraldati sel eesmärgil partei suunamisel suurejooneline üliõpilaskonna kommunistlikule kasvatuses pühendatud konverents. Tegemist oli šabloonse mahuka raamüritusega – teaduskondade alakonverentsid algasid juba jaanuari lõpul, teaduskondadesisesed allüritused (koosolekud, kirjandusõhtud jne) peeti enamasti veebruaris ja märtsis, kokkuvõttes tehti üleülikoolilise konverentsina aprillis.⁴⁷⁷ Konverentsi valmistas ette ülikooli parteiorganisatsioon, mis kohustas kõiki oma liikmeid koguma plenaaristungiks tähelepanekuid üliõpilaste käitumisest, et seda siis konkreetsete näidete varal pärast konverentsi teaduskondade koosolekutel arutada.⁴⁷⁸ Ilmselt olid üliõpilaskonna kohta andmete kogumise teravdatult päevakorda tõstmise taga seoses peatselt plaanitava küüditamisega ka julgeolekuorganid ja kohalikud täitevkomiteed.⁴⁷⁹

476 Suulised mälestused A. Kaalepilt.

477 Raid, L. Vaevatee. Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940-1952. Tartu 2000, lk. 53.

478 TRÜ parteiorganisatsiooni Ajaloo-Keeleteaduskonna parteigrupi koosoleku protokoll nr. 6, 28.03.1949. – ERAF F 151 N 6 S 16 L 12p.

479 Raid, L. Vaevatee ..., lk. 54.

Konverentsi pidulik-ametlikul lõppüritusel ülikooli aulas 6.-10. aprillil 1949 pidas teiste seas kõne ka parteijuht N. Karotamm isiklikult. Muuhulgas luges ta ette need iseloomujooned, mida partei pidi tulevastes kommunistides kasvatama: piiritu truudus töötavale rahvale, parteile, nõukogude kodumaale ja kommunismi suurtele ja õiglastele ideedele; tööarmastus; säästlik suhtumine sotsialistlikku omandisse; sõprus; seltsimehelikkus ja kollektiivsus jms.⁴⁸⁰ Hiljem, 1950. aastal VIII pleenumil, heideti sellele samale Karotamme kõnele ette liigset üldsõnalisust, et stiilis “käituge viisakalt, käige puhtalt ja korralikult riides, ajage habet, ärge tarvitage alkohoolseid jooke ega suitsetage avalikes kohtades” sõnavõtt ei selgitavat tõelist nõukogude noore käitumismalli.⁴⁸¹

Ülikooli ajalehes kuulutati kõnealune konverents küll kordaläinuks ja rahvarohkeks (plenaaristungitel olevat väidetavalt osalenud üle 1000 inimese),⁴⁸² kuid arvukad konverentsi raames peetud arutluskoosolekud erinevates seksioonides polnud ilmselt tegelikkuses kuigi viljakad. Näiteks keele ja kirjanduse seksiooni istungitesse suhtumist iseloomustab seegi, et kirjandusteemaliste ettekannete arutamisele ei ilmunud kohale mitte ühtegi õppejõudu kirjanduse kateedrist.⁴⁸³

Üheks suuremaks murelapseks konverentsil oli kahtlemata ülikooli suurim – ajaloo-keeleteaduskond. Pärast õpetavat ja noomivat konverentsi oli rida „eksinud“ üliõpilasi sunnitud üles astuma patukahetsuskõnedega, ajaloo-keeleteaduskonnast teiste hulgas ka A. Kaalep, V. Hallap ja E. Raud. Seejuures kõlas aga “ilusate patukahetsuste” kõrval ka selliseid sõnavõtte, mis kogu üritust naeruvääristasid. Näiteks E. Raud, kes A. Kaalepi mälestuste kohaselt olevat esinenud kõnega “kuidagi häbematult – ta kahetses küll pattu, aga tegi seda nii, et ajas kõik kuulajad naerma.”⁴⁸⁴ Ametlikult ilmselt millestki E. Raua patukahetsuskõnes tõepoolest kinni võtta polnud, sest ajalehes Tartu Riiklik Ülikool (TRÜ) avaldatud ülevaates nimetati Raua, samuti Kaalepi ja Hallapi sõnavõtte “siirasteks ja enesekriitilisteks”, üliõpilased tunnistati oma vigadest aru saanuteks ja nende esinemine koosolekul rahulolevalt vastuvõetuks.⁴⁸⁵ Lisaks üliõpilaste avalikele sõnavõttudele ilmus mitmeid kirjutisi konverentsi viljastavast mõjust

480 Karotamm, N. Sm. Karotamm kõneles TRÜ kollektiivile. – Tartu Riiklik Ülikool nr. 13, 15.04.1949, lk. 1-2.

481 EK(b)P KK 8. pleenumi stenogramm, B. Tolbast'i sõnavõtt EK(b)P KK 8. pleenumil. – EK(b)P KK 8. pleenumi stenogramm. – Akadeemia. 1999, nr. 7, lk. 1555.

482 Üliõpilaskonna kommunistlikule kasvatusel pühendatud konverents. – Tartu Riiklik Ülikool. 15.04.1949, nr. 13, lk. 1.

483 Väari, E. Kuhu jäid õppejõud? – Tartu Riiklik Ülikool. 08.04.1949, nr. 12, lk. 2.

484 Üliõpilaselust, -luulest ja filoloogia õppimisest sõjajärgses Tartu Ülikoolis. Ain Kaalepit intervjuuerib H. Palamets. – Õppimas ja õpetamas. Mälestusi ning materjale õpingutest ning üliõpilaselust Tartu Ülikoolis peamiselt sõjajärgsetel aastatel. Koost. Hillar Palamets. Tartu 1988. – TÜR KHO F 141 N 1 S 83 L 124; sama intervjuu on nüüdseks avaldatud ka trükis. – Palamets, H. (Koost.) Lugusid vanast Tiigist. Tartu 2004, lk. 218-228.

485 Siilivask, K. Muudame oma teaduskonna eesrindlikemaks ülikoolis. – Tartu Riiklik Ülikool. 22.04.1949, nr. 14, lk. 1.

üliõpilaskonna käitumiskultuuri hüppelise tõstjana ülikooli ajalehes. Ka lehe veergudel oskas E. Raud kirjutada nii, et eriti tõsiusklikult ega sütitavalt see tollasele üliõpilaskonnale ilmselt ei mõjunud. Kohustuslike tsitaatide, seisukohtade heakskiitmise ja konverentsi suure kasuteguri rõhutamise kõrval tõi ta ainsa konkreetse näitena käitumiskultuuri tõusust teaduskonnas pärast konverentsi esile iseenda tubliduse, et kui ta varem puudus kuni 50% loengutelt, siis pärast konverentsi on ta “puudumiste arvu viinud miinimumini”.⁴⁸⁶ Auditoorsel õppetööl osalemine oli samas vähemalt üks konkreetsemalt kontrollitavaid näitajaid üliõpilaste pühendumisest nõukogulikule õppetööle, mida arutati küllalt sageli teaduskonna ja selle parteigrupi koosolekutel. Ka E. Rauda puhul oli puudumine enne konverentsi jutuks olnud – teaduskonna parteigrupi koosolekul 28. märtsil 1949 tehti ettepanek tuua üliõpilased Raud ja Hallap õppedistsipliini rikkujate näiteks peatselt toimival konverentsil, kuna nad olid “pidevalt puudunud loenguilt ja selle asemel valmistunud kodus eksameiks.”⁴⁸⁷

Kevadsemestril korraldatud kommunistliku kasvatus konverents oli aga ainult ettevalmistavaks sammuks suurematele puhastustele ja repressioonidele ülikoolis. Seejärel nõuti tegusid ülikooli parteibüroolt, mille juhtimisel otsustati ajaloo-keeleteaduskonna näitel anda õppetund teistele teaduskondadele. 29. juunil 1949 peeti teaduskonna koosolek, kus esitati teravaid süüdistusi teaduskonna õppejõudude teadus- ja õppetöö alal, tõstatati üliõpilaskonna puhastamise vajadus.⁴⁸⁸ Lisaks ülikooli parteibüroole sekkusid seni suhtelist liberaalsust nautinud ülikooli ideoloogilise palge küsimustesse ka kõrgemad partei juhtorganid. Juba 1949. aasta kevadel tegi põhjalikku puistamistööd Tartus EK(b)P KK brigaad. Tegudeni jõuti Keskkomitees vastu sügist. 17. augustil 1949 võttis EK(b)P KK vastu otsuse ülikooli töö kohta, mille levitamist ja täitmist võib lugeda kodanlike natsionalistide vastu võitlemise kampaania avalöögiks ülikoolis.⁴⁸⁹

Ideoloogilised rünnakud filoloogiaüliõpilaste vastu

Seoses surve tugevnemisega ühelt poolt ideoloogilises kasvatus töös ülikooli juures ja teisalt kindlasti puhastustega eesti kirjanduselus üldse, tõstasid 1949. aasta suvel ja sügisel teravalt päevakorda A. Kaalepi ja teiste eesti filoloogiatudengite teatud loominguliste katsetuste küsimused. Ülikooli partei- ja komsomoliorganisatsioonide koosolekutel ristiti noorte kirjanduslike katsetajate sõpruskond “hiilgavaks plejaadiks”, kelle loomele omistati ühised

486 Raud, E. Õppisin suhtuma teadlikult oma töösse ja kohustustesse. – Tartu Riiklik Ülikool. 20.05.1949, nr. 18, lk. 3.

487 TRÜ parteiorganisatsiooni Ajaloo-Keeleteaduskonna parteigrupi koosoleku protokoll nr. 6, 28.03.1949. – ERAF F 151 N 6 S 16 L 13.

488 Raid, L. Vaevatee ..., lk. 61-70.

489 Samas, lk. 71-78.

nõukogude ja sotsialismivastased, dekadentlikud ja formalistlikud tendentsid. Kindlalt grupeeringusse kuuluvateks loeti Ellen Hiob (Niit), Lembe Õngo (Hiedel) ja eestvedajana Ain Kaalep, tekkimisaastaks 1948. A. Kaalep ise küll plejaadi-nimetusega ei nõustunud, väites, et kindla loomingulise rühma asemel olid vaid mõned omavahel kirjanduslikke küsimusi arutanud inimesed, kes juhuslikult ja aegajalt ka loominguga tegelesid.⁴⁹⁰ Ametlikes ringkondades kuulutati aga sellest hoolimata noore sõpruskonna luulekatsetused ühtmoodi kahjulikeks ja dekadentlikeks.

A. Kaalepi enda meenutuste järgi sai segadust külvanud luuletuste kirjutamine alguse peamiselt tütarlaste internaaditubadesse sisseseatud külalisteraamatutest. Sinna kirjutasid nii A. Kaalep kui teised aegajalt salmikesi, kuni „läks lahti väike värsivormis sulesõda, teineteise narrimine ja nõökamine.“⁴⁹¹ Rohkem kui need juhuslikud värsid ja sonetid neiudele tõid aga noorele luuletajale pahandusi kaela tollaste ajaloo-keeleteaduskonna üliõpilaste seltskonna poolt puhtalt vaimse meelelahutuse eesmärgil viljeldud luulemängud etteantud teemade ja riimidega.⁴⁹² Luulevormiga mängimise katsed pididki üldise formalismi vastase kampaania taustal tollases kirjanduselus kaasa tooma tõsisemaid tagajärgi. Märtsis 1949 tõstatas kahtlase grupeeringu, mis ristiti “esteetikute blokiks”, tegevuse oma koosolekul ülikooli komsomoliorganisatsioon. “Blokis” all mõeldi suures osas hiljem “plejaadiks” nimetatud üliõpilaste sõpruskonda, sinna kuuluvateks loeti J. Õngo, L. Õngo, E. Raud, A. Veiksar ja L. Karindi.⁴⁹³ Rühmituse täpsema piiritlemise ja avalikkuse ees mustamiseni jõuti ülikoolis 1949. aasta sügisel. Üldsuse ette toomise ajendiks sai suvel Noorte Hääles ilmunud artikkel, mis tegi räigelt maha Tallinna üliõpilaste seas levimahakanud A. Kaalepi luuletused, mille kaudu A. Kaalep artikli sõnul „püüdis teostada ideelist diversiooni kõrgemate õppeasutuste üliõpilaste keskel“.⁴⁹⁴ A. Kaalep ei hoidnud küll oma luuletusi sahtlipõhjas, kuid nende tahtlikust levitamist üle riigi, liiati veel nõukogudevastase propaganda eesmärgil küll rääkida ei saa. Luuletused olid Tallinna Kunstiinstituudi üliõpilaste ringi jõudnud noore kirjaniku hea sõbra Ilmar Malini kaudu.⁴⁹⁵ A. Kaalepi meenutuste kohaselt sai asi avalikuks arutusobjektiks hoopis isiklikel põhjustel. Luuletustest olla vaimustusse sattunud Evi Pihlak, kelle abikaasa ei jaganud aga sugugi oma naise vaimustust nimetatud teoste ja veelgi vähem kahtlustäratavat suurt sümpaatiat noore Tartu poeedi isiku vastu. Nii kirjutas E. Pihlaku abikaasa valmis A. Kaalepi luulet tagedalt kritiseeriva artikli, millele hiljem koguti allkirju Tallinna Polütehnilise Instituudi tudengitelt. See armukadede abikaasa kirjutis sai

490 ENKL-i Tartu osakonna juures asuva NAK-i orgkomitee koosoleku protokoll 24.06.1949. – ERA F R-1765 N 1 S 37 L 46.

491 Üliõpilaselust, -luulest ja filoloogia ..., L 111-112.

492 Samas, L 113.

493 TRÜ ELKNÜ algorganisatsiooni protokoll nr. 3, 17.03.1949. – ERAF F 5072 N 1 S 1 L 7p.

494 Kosmopoliit taskuväljaandes. – Noorte Häälel. 30.07.1949, nr. 178, lk. 2.

495 Näiteid Kaalepi tolleaegsetest luuletustest – Vt. Lisa 7.

algvariandiks Noorte Hääles ilmunud artiklile, mille tegelik autor pole teada.⁴⁹⁶ Hiljem, kui oli vaja koguda võimalikult ohtralt süüdistusi tollase EK(b)P juhi vastu, väideti, et N. Karotamm isiklikult olevat sellise sõimuartikli ilmumise vastu olnud ja takistanud „otsest ja teravat negatiivse nähtuse paljastamist üliõpilaste initsiatiivil“, kuid artikkel siiski ilmus.⁴⁹⁷ Kirjutises nimetati Kaalepi loomingut maitsevaeseks, labaseks, banaalseks, mis peegeldab „autori enda virilat ja pahelist lõusta, mis on pööratud minevikku.“⁴⁹⁸ Noorte Hääle artikkel mõjus ehmatavalt ja üllatavalt nii rünnatavale kui teistele. Tajudes võimalikku ohtu, püüdis A. Kaalep ise ennast nõukogude poeedina õigustada. Näitamaks suutlikkust võimukaanonitele vastavat loomingut luua, kirjutas ta ortodoksse luuletuse „Tehast külastades“, mille Stalinliku Nooruse toimetaja Ants Saar lootuses noorpoeti aidata, ka kohe oma ajakirjas avaldas.⁴⁹⁹ Kasu sellest aga ei olnud, Kaalepil tuli silmitsi seista artiklist tulenevate tagajärgedega.

Enne kui ülikooliringkondades asja arutama hakati, tõstati Kaalepi küsimus kirjandusinstituutsioonides. Kahtlased signaalid seoses Kaalepi loomingulise ja kahtlemata isikliku minevikuga (teenimine Soome sõjaväes aastatel 1943-1944) olid ülikoolist jõudnud ka ENKL-i instituutsioonideni ja nii tuli A. Kaalepil ENKL-i Tartu osakonnas põhjalikult aru anda. Tartu osakonna NAK-i orgkomitee koosolekul 24. juunil 1949 oli välja otsitud 3 luuletust aastast 1947, mille põhjal Kaalepi varasem looming hinnati läbini kodanlikuks, mõistagi lisasid miinuseid loomingulisse minevikku paari aasta tagused formalistlikud luulemängud.⁵⁰⁰ A. Kaalepi meenutustel tegid teda sellel koosolekul aga peamiselt murelikuks kaks nõudmist: et ta kõneleks midagi paha Marta Sillaotsast, ja veel, et ta tunnistaks üles, kellega koos antud riimidele luuletusi kirjutas. Viimase peale olevat Kaalep vastanud: „Ma ei pidanud antud riimidele luuletamist patuks, aga nähes, et seltsimeeste meelest on see patt, ei taha ma saada oma kaaslaste ülesandjaks.“⁵⁰¹ Lõpuks esines Kaalep koosolekul kahetseva kõnega, lubades edaspidi näidata oma uut loomingut alati kõigepealt NAK-ile, hukkamõistetud asju mitte levitada ja võimalusel kokku korjata juba levitatud eksemplarid. Arvestades neid ütlusi, „uusi tendentse Kaalepi loomingus“ ja ühtlasi ülikooli kirjandusringi nõrka tööd noorkirjanike ideoloogilisel suunamisel,⁵⁰² otsustati Kaalep tema edasise arengu kontrollimiseks ja koondisega sidumiseks Tartu NAK-i liikmeks võtta siis, kui ta on oma loominguga ja artikliga ajalehes TRÜ näidanud

496 Suulised mälestused A. Kaalepilt.

497 EK(b)P KK 8. pleenumi stenogramm, Akadeemia 1999, nr. 7, lk. 1554.

498 Kosmopoliit taskuväljaandes ...

499 Kaalep, A. Tehast külastades. – Stalinlik Noorus. 1949, nr. 9, lk. 30.

500 ENKL-i Tartu osakonna juures asuva NAK-i orgkomitee koosoleku protokoll 24.06.1949. – ERA F R-1765 N 1 S 37 L 42-50.

501 Kaalep, A. Kiri Ellen Niidule. – Kolm Lydiat. Eesti mõttelugu 18, Tartu 1998, lk. 246.

502 Ülikooli kirjandusring loodi 1947. aasta septembris, selle apoliitilisuse vastu esines rünnakuid ka ajalehes TRÜ – Väari, E. Humanitaarõppejõudude ja üliõpilaste vastu suunatud ideoloogilised rünnakud ajalehtedes „Postimees“ ja „TRÜ“ aastail 1945-1953. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXVII, Tartu 1993. lk. 77.

oma muutunud seisukohti.⁵⁰³

Ülikooli institutsioonides asuti otsustavatele tegudele uue õppeaasta alguses, 1949. aasta sügisel. Veel septembris 1949 leiti ajaloo-keeleteaduskonna parteigrupi kinnisel koosolekul, et seisukoht „raudsest luuast“, eriti üliõpilaste suhtes, on vale, kuna üliõpilased kasvavad tihti ümber ja ka A. Kaalepi uued värsid leiti kirjandusringi andmete põhjal palju nõukogulikumaks muutunud olevat.⁵⁰⁴ Oktoobris 1949 kõlasid aga juba märksa karmimad noodid. Ajaloo-keeleteaduskonna parteigrupi kinnisel koosolekul leiti, et “suurt lärmi ja kisa kogu üliõpilaskonna ees nende inimeste küsimuses pole taktiline teha, algorganisatsioonis arusaadavalt arutame seda küsimust teravalt ja teeme oma ettepanekud nende inimeste suhtes.”⁵⁰⁵ Väideti, et A. Kaalep oli „kasvatamatu juba oma endise päritolu ja tegevuse tõttu“ ning, et „parteigrupp peab ise ja aitama ka kommunistlikel noortel selliseid tüüpe paljastada, tooma välja nende tihtipäälle mesimagusa näo tagant klassivaenlase pale. Paljastatud nõukogudevaenulik element tuleb aga jalamaid ülikoolist kõrvaldada. Sellist meie kasvatama ei hakka ja asjata tema peale riigiraha raiskama.”⁵⁰⁶ Olles kursis kuuldustega võimalikust väljaviskamise ohust, otsustas Kaalep ise ennast päästa. Seekord, olles jõudnud mõistmisele, et kirjanik ennast tollastes oludes loominguliste vahenditega aidata ei suuda, otsustas Kaalep isiklikult kõrgemate instantside poole pöörduda. Nii läks ta 1949. aasta novembris omaalgatuslikult EK(b)P Keskkomiteesse. Seal pääses ta I. Kābini jutule, kelle ees püüdis end näidata mitte nii halvas valguses kui kuuldavasti teda iseloomustati ülikooli partei- ja komsomoliorganites. Õiglusele või õigustuse võimalusele lootmisel tegi aga noor poeet vaeleparvestuse – mõistmise asemel olevat Kābin kohe pärast Kaalepi jutu ärakuulamist helistanud ülikooli ja käskinud ta eksmatrikuleerida.⁵⁰⁷ Kõrgelt tulnud käsule reageeris rektoraat A. Kaalepi eksmatrikuleerimisega 16. novembril 1949. Märkimisväärne on aga, et formaalselt ei visatud Kaalepit ülikoolist välja ei oma „dekadentlik-formalistliku“ loominguga ega isikliku mineviku tõttu, vaid „omavolilise loengult puudumise ja Tartust lahkumise pärast.”⁵⁰⁸ Polnud veel kätte jõudnud 1950. aasta märtsile omane ka avalikult väljaöeldult ideoloogilistel põhjendustel ülikoolist kõrvaldamine. Ka EK(b)P KK VIII pleenumil 1950. aastal tõi ELKNÜ KK sekretär B. Tolbast näitena ülikoolis valitsevatest kodanlikest natsionalistlikest meeleoludest just A. Kaalepi eksmatrikuleerimise, kuivõrd komsomol olevat küll tahtnud eksinut välja heita, kuid rektoraadi vastuseisu tõttu polevat seda saadud teha enne, kui Kaalep oli otsese põhjuse andnud ühelt

503 ENKL-i Tartu osakonna juures asuva NAK-i orgkomitee koosoleku protokoll 24.06.1949. – ERA F R-1765 N 1 S 37 L 42-50.

504 TRÜ parteiorganisatsiooni Ajaloo-Keeleteaduskonna parteigrupi koosoleku protokoll 07.09.1949. – ERA F 151 N 6 S 16 L 43.

505 TRÜ parteiorganisatsiooni Ajaloo-Keeleteaduskonna parteigrupi kinnise koosoleku protokoll 27.10.1949. – ERA F 151 N 6 S 16 L 45-46.

506 Samas, L 47.

507 Suulised mälestused A. Kaalepilt

508 Raid, L. Vaevateed ..., lk. 119.

loengult puudumise tõttu.⁵⁰⁹

Mis puutub teistesse plejaadi liikmeteks nimetatutesse, siis L. Õngo oli ülikoolist sisuliselt kõrvaldatud juba 1949. aasta kevadel, E. Hiob pääses küll otsesest väljaviskamisest, kuid sai korduvalt partei- ja komsomoliorganite halvaks panu ja kriitikat tunda. Suhtumist temasse korrigeeriti teatud määral 1951. aastal, kui E. Niit (siis juba nime vahetanud) võeti vastu komsomoli, kuivõrd komsomoliorganisatsioon “tunnustas, küll hukka mõistes formalismi kaldumist paari aasta eest, E. Niidu edusamme luules viimasel ajal.”⁵¹⁰

Karmid otsused ei olnud kindlasti tingitud ainult mõnest luulekatsetusest või mängu korras sündinud tollasesse kirjanduskonteksti sobimatutest tekstidest. Pigem tulenesid tõsised tagajärjed isiklikust minevikust väljatuhnitud faktide põimumisest käimasoleva kodanliku natsionalismivastase kampaania ja kirjandusringkondade puhastamisega. Lisaks juba nimetatud mõõndusteta kuritegelikuks peetud kunagisele Soome sõjaväes teenimisele, lisandus A. Kaalepi puhul veel üks kompromiteeriv palju kõmutekitanud sündmus – nn „kahvliduell“ 1948. aasta lõpus.

Ain Kaalep meenutab ise seda sündmust järgmiselt: „Lühidalt võiks öelda nii. Minul ja Eno Raual tekkis sõbraliku nääkluse korras mõte pidada maha väike duell. Mina kutsusin ta välja, lausudes traditsioonilise formeli: ”Ma palun sind tõsiselt vaikida.” Eno Raud sattus vaimustusse ja ütles: “Pagan, teemegi duelli.” Kahevõitluse pidasime üliõpilasmaja kaminasaalis. Sõjariistadeks olid kahvlid ja mängureegliteks, et kummagi jalgade ümber tõmmatud kriidiringist ei tohtinud välja astuda. Teineteisele me muidugi ligi ei küündinud. Üks sekundantidest, Valmen Hallap, kogus siis pealtvaatajaskonna käest kopikaid, nii palju kui keegi raatsis anda. Nendega visati võitja väljaselgitamiseks kulli ja kirja ja selgus loomulikult, et võitja olen mina. Loomulikult sellepärast, et just mina kaitsesin daami au. Ja siis läksime nende müntidega kohvikusse, kus iga osaline sai selle raha eest ühe musta kohvi.”⁵¹¹

Selline lõbus parodiseeriv vahejuhtum, mida võinuks ju väga hästi käsitleda ka endiste traditsioonide naeruvääristamisena, tekitas aga ülikooli partei- ja komsomoliorganisatsioonides suurt ärevust. Olles ise pidevalt üldise ideelis-poliitilise kasvatustöö intensiivistamise nõude surve all, reageeriti resoluutselt, kuulutades duell „vanade buršikommete elustamiseks”.⁵¹² Duellis osalejad ise polnud väidetavalt selle peale tulnudki.⁵¹³ Hoopis tõsisemat ideoloogilist

509 EK(b)P KK 8. pleenumi stenogramm, Akadeemia 1999, nr. 7, lk. 1555.

510 TRÜ ELKNÜ algorganisatsiooni koosoleku protokoll nr. 3, 17.02.1951. – ERAF F 5072 N 1 S 40 L 1-3.

511 Üliõpilaselust, -luulest ja filoloogia ..., L 123.

512 TRÜ parteiorganisatsiooni Ajaloo-Keeleteaduskonna parteigrupi koosoleku resolutsioon 21.12.1948. – ERAF F 151 N 6 S 2 L 23-25.

513 Üliõpilaselust, -luulest ja filoloogia ..., L 124.

kaalu kui nalja korras peetud kahevõitlus, võinuks omistada hoopis V. Hallapi poolt peetud ürituse lõppsõnale, milles ta otseselt rektor A. Koorti loogikaloenguid pilgates lõi paralleele toimunud kahvlivõitluse ja mandunud kodanliku ideoloogia ja eesrindliku nõukoguliku dialektika vahelise võitluse teemadel.⁵¹⁴ Seda, et see asjaolu partei- ja komsomoliorganite kõrvu ei jõudnud, paneb A. Kaalep kohalviibinud nuhi (kes kindlasti säärasel, sugugi mitte salajas hoitud üritusel, kohal oli) rumaluse arvele, kes lihtsalt filosoofilise maiguga ironiast aru ei saanud.⁵¹⁵

Küll aga tõstatas toimunud sündmuse fakt iseenesest, seda enam, et 1949. aasta kevadsemester möödus ju kommunistliku kasvatus kongressi vaimus. Laiema avalikkuse ette tõi tudenginaljana kavandatud seiga ülikooli ajalehes avaldatud artikkel „Kah kangelased“.⁵¹⁶ A. Kaalepi sõnul olla enne artikli ilmumist tema juurde tulnud H. Palamets ja palunud kõnealuse kirjutise illustreerimiseks karikatuuri, mille duellist osavõtnu kohe ka valmis joonistas. Tutvunud aga hiljem artikli sisuga ning avastades üllatusega, et humoorika följetoni asemel on tegu tige ja süüdistava kirjutisega, ei saanud A. Kaalep oma karikatuuri enam tagasi võtta. Nii ilmiski artikkel ülikooli ajalehes koos A. Kaalepi illustratsiooniga.⁵¹⁷ A. Kaalep ja E. Raud püüdsid omalt poolt avaldada kahetsevat ja selgitavat vastuartiklit „Ebaõnnestunud paroodia“, kuid TRÜ toimetuse lükkas selle tagasi.⁵¹⁸

Duelli korraldajad ja selles osalejad said kõvasti nahutada ja noomida. Korduvalt kasutati duellis osalemist süüd lisava asjaoluna hilisemate samade isikutega seotud probleemide arutamise korral. Küllap lisas negatiivset kaalu üritusele ka selles osalenute üsnagi kahtlane koosseis – lisaks Kaalepile ja Rauale olid kaasatud sekundantidena L. Meri, V. Hallap (Raua poolel) E. Andresen ja H. Niit (Kaalepi poolel). Näiteks V. Hallapi puhul olid distsipliinirikumised korduvalt varemgi päevakorral olnud nii komsomoli- kui parteikoosolekutel; E. Andresen ja E. Raud olid kahtlased juba oma isade tõttu (Nigol Andresen ja Mart Raud), muust rääkimata. Ülikoolis toimunud protsesside vastasmõjuna osutusid teiselt poolt isad veelgi patustemaks, kui neile juba niigi ette heideti, oma poegade tõttu. Nii sai M. Raud, kelle moraali- ja eetikaküsimused olid kõne all ENKL-i partei algorganisatsiooni koosolekul 1950. aasta aprillis, lisaks muudele eksimustele nahutada ka poja tegude eest. Pärast EK(b)P KK VIII pleenumit sai

514 Kaalep, A. Per Aspera. Arvustus Evi Puskari teosele *Ad astra*. Tartu 2004. – Akadeemia 2004, nr. 12, lk. 2736-2740.

515 Suulised mälestused A. Kaalepilt

516 Maid, A. Kah kangelased. – Tartu Riiklik Ülikool 16.12.1948, nr. 4, lk. 3. (artikli autor V. Maid esines väidetavalt pseudonüümi all – Väari, E. Humanitaarõppejõudude ja üliõpilaste ..., lk. 78.)

517 Vt. Lisa 8. – Kuna tagasi ei saanud esitada lubatud illustratsiooni enam võtta, tegi Kaalep selle ümber – kui varem oli figuuridel olnud konkreetselt Kaalepi ja Raua näod, siis enne trükkiminekut asendas karikatuuri autor need neutraalsete nägudega.

518 Suulised mälestused A. Kaalepilt.

tõsiseks süüdistuseks kirjaniku vastu tema väidetavad sidemed N. Karotamme, N. Andreseni ja J. Semperiga. Ühe näitena M. Raua tihedast sidemest N. Andreseniga toodi see, et tema poeg, „kosmopoliitide rühma pea Tartu ülikoolis“, oli suur sõber Andreseni pojaga. Vaevalt aitas kirjanikku paremas valguses paista seegi, et ta ise samal koosolekul end oma pojast distantseeris väites, et „kõnealune poeg on minu poeg esimesest abielust, elab oma ema ja võõrasisa juures ja on apoliitilise hoiakuga maja mõju all. Ma ei ole temaga õiget kontakti saanud“. Seda enam, et tihedat tutvust N. Andreseniga kuni mõistmiseni, et viimane oli „karjeristlik külgekleepunud sots“, M. Raud tunnistas.⁵¹⁹

Üliõpilased nägid võimuorganite poolt hukkamõistetud duelli väidetavalt hoopis vastupidises valguses.⁵²⁰ Poolehoidvast huumoriga suhtumisest annab märku ka see, et duellist osavõtjaid kaitsenud üliõpilane E. Prink olla „kusagil kõrgemal pool teinud ettepaneku karistada neid buršikommitee taaselustajaid sel moel, et panna nad ööpäevaks istuma kartserisse peahoone pööningul“.⁵²¹ Säärast ettepanekut pandi mõistagi pahaks ja tegelikest tagajärgedest noomivatest kõnedest kuni pattude kuhjumisel ülikoolist väljaheitmiseni oli juba juttu.

519 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll nr. 3, 19.-20.04.1950. – ERAF F 2473 N 4 S 1 L 24-25.

520 Vääri, E. Humanitaarõppejõudude ja üliõpilaste ..., lk. 78.

521 Üliõpilaselust, -luulest ja filoloogia ..., L 124.

EESTI INTELLIGENTSI HOIAKUD JA KÄITUMINE NÕUKOGUDE KULTUURIPOLIITIKA SUHTES

Hoiakud ja reageeringud nõukogude mentaliteedi juurutamisele

Eelnevalt on kirjeldatud ja iseloomustatud kirjanduse näitel riiklikku kultuurielu juhtimist Eesti NSV-s aastatel 1944-1954. Kultuuripoliitika põhimõtete, toimimismehhanismide, rakenduskanalite ja ootuspäraste ametlike reaktsioonide kõrval on omaette teemaks, kuivõrd juurdus nõukogude ideoloogia ühiskonnas ja kultuuritegelaste mentaliteedis, millisel määral pealesurutud hoiakud ja ideoloogilised kaanonid omaks võeti. Ideoloogilist survet ei saa käsitleda üksnes ühepoolse vägivaldse mehhanismi ja pealsunnitud omaksvõtmise suhte kontekstis. Üldiselt võtavad inimesed ideoloogia toimimisest aktiivselt osa, suhestuvad ja kohanevad sellega või vaidlustavad seda.⁵²² Sedasama tuleb märkida ka isegi olemuselt nii totaalse ja sallimatu ideoloogia puhul nagu seda nõukogude režiimi propageeriv ideeline õigustus oli. See, et üldsuse ja kitsamalt intelligentsi avalikkusele suunatud käitumises, töös ja loomingus järgiti enamasti ettenähtud joont, ei pruugi sugugi tähendada partei poolt soovitud ideoloogiliste doktriinide üks-ühest omaksvõtmist olgu siis terrorihirmust või sisemisest veendumisest nende õigsuses. Avalikult ametlikku poliitikat järgiv käitumine pakub võimupoolsete käskude ja suuniste ning intelligentsi loome ning üldsuse reaktsioonide tegelikule suhestumisele mitmeid tõlgendamisvõimalusi.

Vastuolud ja lõhed väljaõeldu ja sisemiste hoiakute vahel omandasid nõukogude ühiskonnas selle teisitimõttelejate suhtes sallimatu ja repressiivse režiimi tingimustes eriliselt laiad mõõtmed. Lahknemistele avaliku ja privaatsfääri vahel on viidanud paljud uurijad, olukorda on nimetatud skisofreeniliseks, muudatusi mõttemallides näiteks topeltnõuetlemise kujunemiseks.⁵²³

Kui nõukogude režiim eeldas kogu rahva „kõrget poliitilist teadlikkust“ ja „ideelist käitumist“, ei tähendanud see hoolimata väliselt esitatud märkidest (kasvõi andmed kõrgetest osalusprotsentidest erinevatel koosolekutel, poliitõppustel ja valimistel) veel sugugi rahva üldist politiseeritust. Pigem vastupidi – tajudes võimudepoolse poliitilise aktiivsuse rõhutamise silmakirjalikku olemust, pöördus rahvas ühiskondlikust elust ja poliitikast ära, keskendudes eelkõige igapäevast äraelamist puudutavate probleemide lahendamisele (mis pidi samas tähendama avalikult nõutava ideelise retoorika omandamist ja kasutamist). Ka võimuorganite poolt hoolsalt kogutud andmed rahva poliitiliste hoiakute ja aktiivsuse kohta isegi partei

⁵²² Annuk, E. Tekstid ja, lk. 847.

⁵²³ Lõhenemisest kahes täiesti vastandliku väärtuselis-normatiivse maailma üheaegse eksisteerimise tingimustes ja topeltnõuetlemise tekkest vt. Aarelaid, A. Topeltnõuetlemise kujunemine kahel esimesel nõukogulikul aastakümnel. – Akadeemia. 2000, nr. 4, lk. 755-773.

algorganisatsioonide koosolekutel käsitletud küsimuste näitel, osutavad üldsuse apoliitilistele hoiakutele. Sellele on näiteks viidanud oma uurimuses avaliku arvamuse kujundamise kohta 1930ndate aastate Nõukogude Venemaal J. Zubkova.⁵²⁴ Marksismi-leninismi ametlik doktriin jättis suure osa elanikkonnast täiesti külmaks, nii ei teadvustanud suurem osa nõukogude kodanikke ka ülalt tulevaid ametlikke teadaandeid poliitika ja ideoloogia kohta, kui need just otseselt nende eluolu ei puudutanud.⁵²⁵ Kui juba mõnda aega nõukogude ideoloogia tingimustes funktsioneerinud ühiskonnas avalikku arvamust oma kontrollile allutada ei suudetud, siis seda raskem oli seda teha hoopis teise ajaloolise tausta ja kultuuritraditsioonidega Eestis. Võimuorganite jõupingutused ideoloogiliste doktriinide levitamisel ei suutnud Eestis vähemalt esialgu kaasa tuua olemuslikku muutust ühiskonna mentaliteedis, kommetes ega elulaadis, pigem mõjusid stalinistlikud tavad ja harjumatu veider kommunistde žargoon keskmist inimest ärritavalt ja vihastavalt.⁵²⁶

Ka pikemaajaliselt võib ühtse lojaalse nõukogude rahva tunnusjoone – võitleva poliitilise hoiaku – juurutamise nõukogude ühiskonnas üldjoontes läbikukkunuks lugeda. Teise olulise joonena nõukogude inimese kasvatamisel nägi võimuelliit nõukogude võimu püsimist toetava ühtse ajaloolise teadvuse kujundamist erineva ajaloo ja traditsioonidega impeeriumi rahvastes. Just ajalugu (nii rahva ajalooteadvuse kui teadusdistsipliini tasandil) pidi lisaks võimu legitimeerimisele olema üheks uue kollektiivse nõukogude identiteedi loomise tugisambaks.⁵²⁷ Seega seati ajalooteadus selgelt nõukogude võimu teenistusse. Ajalugu, mida kirjutati nõukogude ajal, on selle äärmise tendentslikkuse ja kanoniseerituse tõttu nimetatud ka pseudoajalooteaduseks, mille eesmärgiks oli rahva ilmajätmine sellisest minevikust, mida seni oli tuntud.⁵²⁸ Samas ei saaks rääkida seni rahva mälus domineerinud minevikusündmuste totaalset eitamisest või mahavaikimisest. Nõukogude võim püüdis pigem tugevalt juurdunud ajaloolisi ja rahvuslikke müüte osaliselt ära kasutada – näiteks seni oluliseks peetud ajaloolisi suurkujusid ja rahvuslikus ajalooteaduses tähtsustatud sündmusi tõstis esile ka nõukogude ajalooteadus, kuid mõistagi hoopis uuest, endale kasulikust vaatenurgast. Teatud mõttes võisid eestilik ja nõukogulik ajalooteaduses eksisteerida koguni kooskõlas – näiteks kontseptsioon „saksa röövvalutajatest“, mida hakati käsitlema nõukoguliku ajalookirjutuse tunnusmärgina, kuigi selle juured ulatuvad läbi rahvusliku ajalookirjutuse G. Merkeli ja valgustuslik-

524 Зубкова, Е. Ю. Сталин и общественное ..., стр. 167.

525 Hobsbawm, E. Äärmuste ajastu ..., lk. 431-432.

526 Ruutsoo, R. Stalinlus Eesti rahvuslikku iseolemist ja demokraatiat hävitamas 1940-1941. – Haav, K. Ruutsoo, R. Eesti rahvas ja stalinlus. Tallinn 1990, lk. 74.

527 Ritter, R. Prescribed Identity: The Role of History for the Legitimization of Soviet Rule in Lithuania. – Mertelsmann, O. (Ed. by) The sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Tartu 2003, p. 89.

528 Veispak, T. Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944-1952). – Looming. 1990, nr. 9, lk. 1260.

eelromantiliste algupäradeni.⁵²⁹ Seega leidis varasemas rahvuslikus ajalootraditsioonis oluliseks peetud nähtusi ja sündmusi, mille olemasolu ja toimumise faktide meelespidamist nõukogulik ajalookäsitus toetas. Mõistagi ei saa sama väita rahvusliku ajalookirjutuse vähemalt sama olulise mõõtme – sündmustele tähenduse andmise ja tõlgenduste edasiarendamise – osas. Kirjandusloolased, kes selle aspekti oma hinnangute andmisel ehk varju on jätnud, on koguni leidnud, et teatud määral aitas nõukogude aeg kaasa rahvusliku identiteedi säilimisele – „sisult sotsialistliku, vormilt rahvusliku“ kultuurikäsitluse ideoloogia varjus oli võimalik edendada nii rahvakultuuri kui professionaalset kõrgkultuuri.⁵³⁰ Kui sellele lisada asjaolu, et ettemääratud printsiipe järgivate ajaloolaste positsioon ühiskonnas oli üsna kõrge ja kanoniseeritud teaduse tegemiseks loodi soodsad tingimused, võib nõukogude võimu ja ajalooteaduse koostööd tõesti vastastikku kasulikuks pidada. Kindlasti oli võimu huvides ajalooteadus enda teenistusse rakendada, kuid piisavalt osavalt laveerides, teinekord valusaid kompromisse tehes, õnnestus ehk aeg-ajalt ka ajaloolastel võimu (vähemalt võimu poolt loodud materiaalseid võimalusi ja ajaloole kui distsipliinile omistatud head ühiskondlikku positsiooni) ära kasutada. Igatahes olid nõukogude režiimi jõupingutused, adudes rahva ajaloolise mälu ümberkujundamise lausa vältimatut tähtsust enda võimulpüsimise huvides, uue lähenemise teadvusse juurutamisel märkimisväärsed. Samas ei võetud juhtideoloogide ja funktsionääride ponnistustest hoolimata ametlikku mineviku käsitlemise diskursust täielikult omaks. Ukraina näitel stalinistlikku ajalooteadvuse kujundamise protsessi analüüsinud Yekelchuk loeb rahva ajaloolise mälu ümberkujundamist läbikukkunud projektiks, mille tagajärjena jäi nõukogude impeerium lõdvalt koordineeritud ja sisemiselt ebastabiilsete rahvuslike mälude konglomeraadiks ühtse teadvusega kogukonna asemel.⁵³¹

Nähtuste ja protsesside ambivalentne teadvustamine kujunes nõukogude inimese hoiakutes tavaliseks mitte ainult minevikusündmuste osas. Sampson eristab inimeste ja režiimivaheliste suhete baasil nelja erinevat nõukogude ühiskonda sobitumisviisi:

1. Kollektiivsed vastupanuvormid: revolutsioon, ülestõus, partisanisõda, meeleavaldused, banditism jne.
2. Individuaalsed vastupanuaktid: sabotaaž, keeldumine koostööst jne.
3. Passiivne kuuletumine. Elatakse „tavalist elu“, nagu ebanormaalsel olukorda polekski.
4. Kollaboratsioon, diktatuurirežiimi või okupatsioonivõimu toetamine ja talle kaasaaitamine.⁵³²

Kõiki neid tegevuse (või tegematajätmise) vorme võib täheldada ka Nõukogude Eesti elanike käitumismallides. Stalinistliku režiimi jäikusele ja totaalsele kontrollile allutamise püüetele vaatamata ei õnnestunud vaba vaimutegevust isegi neis tingimustes täielikult maha suruda. Tuleb

⁵²⁹ Undusk, J. Retooriline sund ..., lk. 46.

⁵³⁰ Annuk, E. Totalitarismi ja/või ..., lk. 14.

⁵³¹ Yekelchuk, S. Stalin's Empire ..., p. 12.

⁵³² Sampson, S. Ida-Euroopa kollaboratsiooni antropoloogiast. – Vikerkaar. 1995, nr. 5-6, lk. 114-121.

nõustuda E. Janseni väitega, et ühiskond ei saa funktsioneerida, lubamata mõtlevale vaimule teatud vabadusi,⁵³³ iseasi on, kuidas ja mis vormis need vabadused võimalikuks osutusid. Mida aeg edasi, seda enam hääbus lootus nõukogude võimu ajutisusele ning seda vähemaktiivselt režiimile vastanduti. Kui nõukogude võimu algaastatel osutati nii kollektiivset kui ka individuaalset vastupanu (viimast suuremal määral), siis ajapikku tuli olude sunnil leida võimalusi kohanemiseks, igaüks omal moel, võimalikult neutraalsest ja kõrvaltvaatavast positsioonist jäägitu ja siira võimu ettekirjutustega kaasaminekuni.

Sampsoni mudeli kohaselt pakub Eesti kultuuriringkondade suhestumise analüüsimisel huvi kahe viimase valikutee ja nende variatsioonide lähem vaatlemine.

Tänu võimuorganite jõupingutustele leidis nõukogude ideoloogia kahtlemata teatud kõlapinda – seda erinevates vormides ja erinevatel tasanditel. Ühiskonna ideoloogiseerituse määratlemisel tuleb kindlasti eristada avalikku ja privaatsfääri. Kergemini kontrollitav avalikku sfääri kuuluv käitumine oli kahtlemata võimutruum, kuid ka selle puhul tuleks eristada avalikke nõukogulikust reetoorikavormis esitatud väljaütlemisi ja tegelikke hoiakuid. Lisaks tuleb vaimsete hoiakute kujunemisel ja juurdumisel arvestada ka erinevate ühiskonnakihtide erinevat paigutust vaimse tundlikkuse skaalal. Intelligents kui rohkemarenenud sotsiaalse närviga ühiskonna osa oli ka vaimsele surutisele kindlasti märksa vastuvõtlikum kui näiteks keskmine maaelanik, teenistuja või tööline.

Kahtlemata oli nõukogude okupatsiooni kehtestamine Eestis (nii 1940. kui uuesti 1944/1945. aastal) ühtmoodi murranguline ühiskondlik ja poliitiline sündmus kõigi jaoks. Kuigi paljudes käsitlustes on ka muudatusi rahva mentaliteedis ja suhtumises käsitletud järskude ja murrangulistena, ei pruukinud see paljudel juhtudel siiski nii olla. Näiteks paljude lihtsate apoliitiliste inimeste elulookirjelduste põhjal oli nõukogude okupatsiooni tulek üsna kauge ja igapäevaelu otseselt mittepuudutav sündmus.⁵³⁴ Nõukogude süsteemi juurdudes, majanduslike ümberkorralduste ja võimupoolsete repressiivsete aktsioonide käigus rahva hoiak tasapisi muutus. Ajapikku hakkas nõukogude võim mõju avaldama nii neutraalse apoliitilise suhtumisega kui ka algusest peale võimu suhtes skeptiliselt meelestatud isikutele. Nii kujunesid oma suhtumised ja hoiakud kehtiva korra suhtes. Välja arenes omalaadne topeltmoraal, mida olevat jahmatusega täheldanud ka näiteks 1950ndate keskel vangilaagritest tagasi jõudnud represseeritud, kes paradokssaalsel kombel olid vangidena säilitanud suurema vaimse vabaduse ja endisaegsed hoiakud kui „vabaduses“ aastaid ideoloogia ja propaganda surve tingimustes

533 Jansen, E. Humanitaaruuringutest Eesti Teaduste Akadeemias nõukogude ajal. – ETA ülevaateid ja muutusi. Tallinn 1998, lk. 110.

534 Bela-Krūmiņa, B. Tavaliselt mahavaikitud. Muutuv maailm apoliitilises eluloos. – Jaago, T., Kõiva, M. (Koost.) Pärimuslik ajalugu. Tartu 2001, lk. 135.

ellujäämis- ja tegutsemisvõimalustele kohanenud kaasmaalased.⁵³⁵ Seega oli kohanemine nõukogude ideoloogia ja uute oludega pigem protsess kui konkreetne murdepunkt üldises ühiskondlikus mõtlemises. Küll aga võib öelda, et see protsess toimus kiiremini ja jõulisemalt tegevusvaldkondadelt ideoloogiaga tihedamalt kokkupuutuva ja sellele vastuvõtlikuma intelligentsi kui poliitikakaugete või lihtsalt nõrgemalt arenenud sotsiaalse tundlikkusega inimeste seas. Jättes kõrvale ideoloogia sisulise mõjuvuse, tuli intelligentsil juba puhtpraktilistest kaalutlustest lähtuvalt ülalttulevate ametlike teadaannete, otsuste ja suunistega rohkem arvestada.

535 Vahre, L. Elu-olu viimasel vene ajal. Riietus, mööbel, toit ja tarberiistad, sõiduvahendid, eluase ja muu. Tallinn 2002, lk. 79.

Eesti intelligentsi kohanemine nõukogude ideoloogilise survega

Nõukogude Eesti intelligentsi esimene kongress

Võimu vaatevinklist lähtuvalt pidi ideoloogiliselt õigesti meelestatud intelligents olema mitte ainult ise režiimile allutatud objektiks, vaid suutma ka uue sotsialistliku ühiskonna propageerimisele kaasa aidata. Intelligentsi ülesandena püstitati terve rahva innustamine ja kaasahaaramine nõukogude ühiskonna ülesehitamisele. Kõlavate loosungite kohasel ootas üldsus, et „meie rikas rahvas, meie intelligents ei ole, ei tohi, ei pea, ei saa, ei või olla kitsi – tema peab oma osa kahel käel rahva hulka välja viskama!”⁵³⁶

Kuigi ideoloogiliste doktriinide propageerimise huvides sooviti kogu intelligentsi rakendada ühtse väesalgana, suhtusid nõukogude võimukandjad Eesti pinnal tegutsevasse haritlaskonda vägagi diferentseerivalt. Ühisteks osutusid peamiselt vaid kaks tegurit: vaimne töö ja kõrgema või keskerihariduse omandamine. Muus osas oli tegemist äärmiselt kirju kontingendiga, mille kohta tervikuna integreerivat jõudu või ideed on raske leida.⁵³⁷ Intelligentsi olulisemateks esindajateks peeti õpetajaid, aga kindlasti ka kirjanikke, kunstnikke, teadlasi ja heliloojaid. Kohalikke traditsioone eirates jättis nõukogude võim intelligentsi hulgast välja vaimulikud. Sestap käsitles EK(b)P KK büroo oma koosolekul seda, kui Postimehes 19. jaanuaril 1945 ilmunud teadaandes intelligentsi nõupidamise kohta olid nõukogude intelligentsi hulka arvatud ka vaimulikud, ränga poliitilise veana.⁵³⁸

Esimeseks konkreetsemaks sammuks ideoloogilise pinnase harimisel haritlaskonna seas sai 1945. aasta jaanuaris Tallinnas peetud Nõukogude Eesti intelligentsi esimene kongress. Selle parteipoolse haritlaskonna avaliku nõukoguliku kasvatamise avalöögi ettevalmistamisele asuti varakult, enne vabariiklikku kogunemist toimusid haritlaskonna koosolekud linnades ja maakondades. 1945. aasta jaanuarikuu jooksul peeti näiteks intelligentsi päevi ja koosolekuid Harjumaal, Tallinnas, Valgas, Tartus.⁵³⁹

Ülevabariiklik kongress peeti Tallinnas 28.-29. jaanuaril 1945 ja seal osales üle 700 intelligentsi esindaja. Peaesinejaks oli Nikolai Karotamm, kes suure osa oma kõnest pühendas kodanliku ideoloogia ja kodanliku natsionalismi sarjamisele.⁵⁴⁰ Võimuvahekordi paika pannes rõhutas Karotamm partei kui juhtiva jõu positsiooni ühiskonnas, selgitades, et „bolševike partei teooria, ideoloogia ja organisatsioonilised põhimõtted määravad ära Nõukogude riigi elu ja tegevuse.”⁵⁴¹

536 Kibuviits, L. Rikka rahva kongress. – Rahva Hää. 29.01.1945, nr. 23, lk. 4.

537 Sirk, V. Haritlaskond osutus visaks vastaseks. – Tuna. 2004, nr. 1, lk. 51.

538 EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll nr. 93, 30.01.-02.02.1945. – ERAF F 1 N 4 S 161 L 116-117.

539 Neist koosolekutest, seal peetud ettekannetest ja esinejatest annab ülevaate Rahva Hää nr. 6., 09.01.1945.

540 Eesti NSV intelligentsi ..., lk. 15.

541 Samas, lk. 17.

Karotamm püüdis sõnastada haritlaskonna eeldatavat positsiooni ja rolli uutes oludes. Näiteks ajaloolaste ülesandena nägi ta „kogu Eesti ajaloo ümberhindamist, selle võtmist marksistlik-leninistliku uurimise alla alates kõige vanemaist aegadest kuni tänapäevani“, andes sellele „õige periodiseerimise.“ Eriti rõhutas kohalik parteijuht „kodanliku iseseisvuse perioodi“ uurimise vajadust, sest just see ajajärk olevat „külvanud rahva hulka kõige rohkem valevaateid ja ebaõigeid kontseptsioone.“⁵⁴² Eesti Vabariigi uurimine tähendas partei seisukohast muidugi selle käsitlemist hukkamõistvas toonis rangelt etteantud kaanonite kohaselt, loomaks negatiivne foon paljudele varasematele, aga kindlasti hilisematele sündmustele hinnangu andmisel. Nii tuli „kodanliku diktatuuri ajajärgu“ ajalugu, mis omakorda liigendati kodanliku Eesti algusaastate ja eesti töölisliikumise tõusu (1920-1924); kodanluse võimu ajutise stabiliseerumise (1924-1929); majanduskriisi ja kodanluse võimu süveneva poliitilise kriisi (1930-1934); fašistliku klikivõimu (1934-1940) perioodideks⁵⁴³ käsitleda eelkõige klassivõitluse alustelt. Eesti Vabariigi aja uurimine oli ajaloolaste jaoks kahtlemata sügavalt problemaatiline ja sügavaid sisemisi vastuolusid tekitav. Vähemalt võimude poolt ette kirjutatud positsioonilt käsitlusi selle perioodi kohta kirjutada ei suudetud, mida ajaloolastele ka ette heideti. Kuigi TA Ajaloo Instituudi viisaastaku plaani oli H. Kruusi algatusel võetud monograafia „Eesti kodanlik riik 1918-1940“ ilmumine, osati parasjagu käimasoleva hoogsa kodanliku natsionalismi vastase kampaania taustal näha seda asjaolu teadusliku uurimise sihiliku nurjamise katsena – äraspidise loogilise tõlgendusena leiti, et monograafia väljaandmine on H. Kruusi poolne teadlik nooremate uurijate teemaga tegelemisest kõrvalehoidmine „ettekäändega, et teemaga juba tegeletakse“.⁵⁴⁴

Naastes esimese intelligentsi kongressi juurde – kõigi sõnavõtjate kõnesid läbis üks mõte: vabariigi majandus, kultuur, teadus ja kunst saavad areneda ainult nõukogude korra alusel tihedas sõbralikus koostöös suure vene rahva ja teiste Nõukogude Liidu vennasrahvastega.⁵⁴⁵ Kongressi üldine meelolu oli suhteliselt heatahtlik, hiljem tavaliseks saanud konkreetsete süüdistuste esitamist ja süüdlaste otsimist veel polnud, sõna said enne sõda tunnustatud kultuuritegelased. Sõnavõttude sisu oli paiguti üsna julge ja optimistlik – näiteks F. Tuglas kaitses oma kõnes

542 Samas, lk. 30-31.

543 Kogu Eesti ajaloo periodiseerimist peeti ajaloolaste esmaülesandeks, kuivõrd pelgalt sündmuste liigendamise kõrval oli periodiseerimisel ka suur ideoloogiline roll tähtsamate mõistete ja tõlgenduste defineerimisel ja juurutamisel ning ajaloo protsessidele hinnangu andmisel. Ülaltoodud ja mõnda aega püsijäänud periodiseeringuni jõuti 1948. aastal – vt. Eesti ajaloo periodiseerimisest. Eesti Bolševik. 1948, nr. 17, lk. 39-58. (selle autorinimeta artikli koostajaks oli ilmselt spetsiaalselt periodiseerimiseks moodustatud komisjon koosseisus H. Kruus, A. Vassar, A. Liebman ja G. Naan – Viires, A. Eesti ajalugu stalinlikus haardes. – Tuna. 2003, nr. 1, lk. 45.).

544 Maamägi, V., Vassar, A. Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis. – Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940-1950. Tallinn 1950, lk. 31.

545 Sõna võtsid: H. Kruus, A. Jakobson, M. Metsanurk, F. Tuglas, Adamson-Eric, E. Jaanimägi, J. Vares, L. Tangsoo (TRÜ üliõpilaste esindaja), E. Oja (Nissi mittetäieliku keskkooli juhataja) jt. Pikema sõnavõttuga esines ÜK(b)P KK Eesti büroo liige G. Perov, kes veelkord toonitas kongressi tähtsust ja kiitis selle kokkukutsumise eest nõukogude võimu. – Eesti NSV intelligentsi ..., lk. 37.

kultuuri järjepidevust, öeldes: „Sotsialistlik ühiskond toetub vaimselt kodanliku aja pärandile. Hoolimata meie mineviku hallusest, on meil küllalt ka positiivseid traditsioone.“⁵⁴⁶ Lõppnoodina jäi muidugi kajama uute pöördunud ideoloogiliste hoiakute toonis seisukohtade rõhutamine. Kongressil osalenute lõpplâkituses Nõukogude Eesti intelligentsile deklareeriti: „Eesti intelligents ei ole unustanud, et ta oma arenemise eest senise tasemeni võlgneb tänu eelkõige vene rahva progressiivsele intelligentsile.“⁵⁴⁷

Selle kongressiga seati seega esimesed üldised sihid ja suunised intelligentsile, sarnases toonis, kuid tugevneva ideoloogilise surve all jätkati haritlaskonna elu ja tegevuse suunamist ja kontrollimist partei juhtimisel ka edaspidi. Partei visioonide selgitamisse ja rakendamisse intelligentsi ühiskondliku rolli määratlemisel oli haaratud kogu parteiasutuste võrk. Eesti tasandil oli kõrgeimate suuniste andjaks EK(b)P KK büroo, mille koosolekutel ja pleenumitel arutati tööd intelligentsiga korduvalt, sarnaseid erineva ulatusega koosolekuid ja kongresse peeti edaspidigi (nt intelligentsi teine kongress peeti 1948. aasta kevadel).

Eesti intelligentsi hoiakud ja etteantud mudelisse sobitamine

Nii nagu polnud päris vankumatu ja muutumatu nõukogude võimu üldine kultuuripoliitiline joon, võib välja tuua erinevusi ka lähenemisel intelligentsi ühiskondlikule positsioneerimisele ja juhtimisele ning kontrollile. Mitte just mitut eraldiseisvat nõukogulikku haritlaspoliitikat, küll aga selle erinevaid tõlgendusi täheldab ka V. Sirk – rakendati nii järjekindlalt ortodoksset, rõhutatult suurrahvalikku, kui mõnevõrra paindlikumat, veidigi kohalikke tingimusi arvestavat liini. Mida aeg edasi, seda enam hakkasid domineerima esimese, jäiga ja rangelt dogmaatilise suuna esindajad.⁵⁴⁸ Kas tegemist oli võimude poolt taktikaliselt kavandatud mudeliga või totalitaarse režiimi kultuuripoliitika sisemise arenguloogikaga, igal juhul näis see ideoloogia pealesurumisel toimivat. Leebemalt ja liberaalsemalt joonelt aina karmimale ja reglementeeritumale suunduv intelligentsi paikapanemine ja ohjamine töötas paljudel juhtudel üsna tõhusalt. Uue võimu poolt pealesurutud ideoloogia eitajate ja vastuastujate kõrval (kes partei karmi käe surve ja repressiivsetel meetoditel vähemalt avalikkuse silmist kõrvaldati või vaikima sunniti), oli küllalt ka neid, kes uue kultuuripoliitikaga kohanesid. Vaevalt, et ainsaks seletuseks saaks olla mingisugune hiiliv taktika või režiimi leebema palge serveerimine uue korra kehtestamise algaegadel. Teatud määral pidi intelligents kui ometi analüüsivõimeline ja ka Nõukogude Liidus varem toimunud mingitki aimdust omav ühiskonnakiht uue kultuuripoliitika

⁵⁴⁶ Sirk, V. Haritlaskond osutus..., lk. 55-56.

⁵⁴⁷ Eesti NSV intelligentsi... lk. 95.

⁵⁴⁸ Sirk, V. Haritlaskond osutus..., lk. 59-60.

ahistavat ja piiravat olemust siiski aimama. Samas, adudes küll rangust kultuurielu juhtimisel ja selle kultuuripoliitika üliideoloogiseeritud olemust, suudeti vaevalt hoomata selle kavandatavat kõikehõlmavust või ette näha nii totaalset sallimatust. Seega, leppimata lähenemisega, mis võimu poolt pealesurutud ideoloogiaga kohanemisi üksnes naiivsuse või totaalse teadmatusena põhjendab, tuleb selgitusi intelligentsi mugandumisele ja kohandumisele otsida ka mujalt. Nende selgituste otsimisel võib omakorda eristada väliseid, otse võimu poolt genereeritud ja sisemisi, maailmavaatelistest taustast tulenevaid tegureid.

Välised tegurid

- *Intelligentsi austusväärne positsioon nõukogude ühiskonnas*

Nagu eespool kirjeldatud, aetas nõukogude võim intelligentsi mõjukale ja tunnustatud ühiskondlikule positsioonile. Koos parteiliidrite ja eesrindlaste-stahhaanovlastega omandas haritlaskond stalinistlikus ühiskonnas privilegeeritud staatuse, mida rõhutati ka avalikult.⁵⁴⁹ Täiesti tavalised olid sellised seisukohavõtud, nagu leiame N. Karotamme kirjutisest „Kommunistlik partei ja nõukogude võim tahavad, et meie kirjandus areneks hoogsalt ja teevad omalt poolt kõik tarviliku selleks, et meie kirjanduse arenemine oleks viljakas. Nad on loonud kirjanikele sellised soodsad töövõimalused, millest eesti kirjanikud kodanliku klikivõimu päevil ei võinud unistadagi. Nõukogude võim on nõukogude kirjaniku tõstnud poliitiliselt silmapaistvale kohale meie riigis.“⁵⁵⁰

Järjekindel loovisikute ja kultuuritegelaste juhtrolli rõhutamine viis koguni nii kaugemale, et näiteks kirjanikke hakati valitseva asiaatliku kultuurimentaliteedi kohaselt pidama pooleldi heroilisteks isikuteks, kes sõna abil rahva südameid mõjutada suutsid.⁵⁵¹ Kahtlemata mõjus eelistatud eesrindlikule positsioonile asetamine ühiskonnas kirjanikele ja kunstnikele (vähemalt osale neist) enesehinnangut tõstvalt. Marksismi teoreetilisest kontseptsioonist lähtuvalt käsitleti filosoofiat praktilisest, elu mõjutavast seisukohast. Samadel alustel muudeti intellektuaalid nõukogude ühiskonnas kasulikuks, mis rahuldab kahtlemata selle nõudliku, kapitalistlikus ühiskonnas sotsiaalsete arengute äärealadele surutud kontingendi ambitsioone.⁵⁵²

- *Majandusliku kindlustunde loomine*

Eelispositsioonile seadmine ei piirdunud ainult loovisikute sisemise tunnustusvajaduse rahuldamisega sõnades ja rahva liidrite oreooli loomises. Võim hoolitses intelligentsi eest üsna

549 Intelligentsi eristaatuse rõhutamist avalikkuse ees võib tõlgendada ka omamoodi kilbileseadmisena – juhtimaks tähelepanu kõrvale kõige enam privilegeeritud poliitiliselt eliidilt ja välistamaks võimalikku üldrahvalikku rahulolematust võimufunktsionääride iseenda hüvedega ülekülvamise osas, rõhutati võimu kultuurisõbralikkust ja loovisikute toetamist – Fitzpatrick, S. *Everyday Stalinism ...*, pp. 95-96.

550 Karotamm, N. Märkusi kirjanduslikest päevaküsimustest. – Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi. Kõnesid ja kirjtusi 1942-1947. Tallinn 1947, lk. 107.

551 Märka, V. Kala hakkas ..., lk. 205.

552 Miłosz, C. Vangistatud mõistus ..., lk. 14.

märkimisväärselt ka majanduslikult – süsteemitruud kirjanikud ja kunstnikud ei pidanud muretsema olmeprobleemide pärast (eriti pärast kultuurielu reguleerivate asutuste-institutsioonide süsteemi käimalükkamist). Muidugi ei laienenud soodustused ja hüved põlualustele ja institutsioonidest kõrvaletõrjutute haritlastele. Üheks näiteks kitsikuses virelevatest haritlastest oli pärast 1950. aasta pleenumit avaldamiskeelu alla pandud M. Metsanurk, kellel hulk aega üldse mingit teenistust leida ei õnnestunud, lõpuks teenis ta elamiseks hädapärast sissetulekut öövahina.⁵⁵³

Majanduslike võimaluste loomist loovkultuuriga tegelemiseks võib käsitleda nii positiivsest aspektist kui sõltuvusttekitava võimudepoolse survevahendina. Loometingimuste, tellimuste, preemiate ja isiklikku heaolu tõstvate vahendite abil õnnestus režiimile kasvõi väliselt lojaalsust ilmutava loovintelligentsi hoidmine võimutruul rajal. Ühelt poolt seadis see kindlasti raamid kultuuritoodangu sisule, mille osas tuli loovintelligentsil mõõndusi teha puhtalt äraelamise kaalutlustest lähtuvalt. Ideoloogiline surve maksti stalinismi ajal lihtsalt kinni – kui honorarid oleksid olnud sama väikesed kui näiteks töötasu kolhoosis, poleks ilmselt kirjanduse vallas leidunud niipalju „ideoloogiliselt õiges suunas“ kirjutajaid.⁵⁵⁴

Teisalt eeldas hüvedest osasaamine osalemist (vähemalt formaalset) kultuurivaldkondade juhtimiseks loodud institutsioonides – näiteks loomeliidu liikmeks olemata oli oma loomingu avaldamine ülimalt raske.

- *Hirm*

Nende kahe „prääniku“ kõrval pidasid võimuliidrid vajalikuks ka „piitsa“ kasutamist. Ohjaks, mis pidi loovintelligentsi hoidma „õigel“, võimude poolt aktsepteeritud teel, oli hirmu kultiveerimine rahva teadvuses. Stalini aja repressioonide kontekstis polnud mõistagi hirmu kammitsais ainult intelligents, vaid kõik ühiskonnakihid Suure Juhi lähikondlastest tavakodanikeni. Põhimõtteliselt pole selles vahendis midagi seninägematut, hirmu on nimetatud ammu tuntud ühiskondlikuks tsemendiks.⁵⁵⁵ Seda tsementi kasutas stalinistlik riigiaparaat aga ülisuurtes kogustes, nii et stalinliku ajajärgu määratlemisel on hirmu käsitletud ühe olulisema mõistena.⁵⁵⁶ Avaliku arvamuse kontrollile allutamisel ja Nõukogude Liiduga vastliidetud alade tasalülitamisel valisid võimuorganid hirmu kontsentratsiooni suurendamise tee. Nagu juba öeldud, tunti hirmu ka kõrgemate võimukandjate tasandil, iial ei võinud teada, millal võidi ise hirmu kultiveerinud subjektist muutuda selle objektiks. Selles mõttes oli hirm ka väliselt kaheks

553 Roos, J. Läbi punase öö. IV. Tartu 2004, lk. 159.

554 Annuk, E. Tekstid ja vastutekstid: lk. 845.

555 Miłosz, C. Vangistatud mõistus ..., lk. 193.

556 Vseviov, D. Hirm EK(b)P Keskkomitee salajases kirjavahetuses. Stalinlik ajastu. – Tuna. 1998, nr. 1, lk. 34.

– atomiseeritud inimhulgaks ja riigiaparaadiks – jagatud ühiskonda ühendavaks teguriks.⁵⁵⁷ Säärast pideva ohutunde ja ebamäärasuse tunde tekitamist võib pidada süsteemi teadlikuks ühiskonna ohjamise vahendiks.⁵⁵⁸

Sisemised tegurid

- *Vasakpoolne maailmavaade*

Kommunism ja sotsialism kui ideoloogiad polnud suurele osale Eesti haritlaskonnast iseenesest vastuvõetamatud. Juba traditsiooniliselt on haritlaskond pigem vasakpoolse maailmavaatega, ideedesse võrdsusest ja vendlusest on ikka sümpaatiaga suhtunud. Võttes kommunismi pigem marksistlikule filosoofiale toetuva maailmakäsitlusena, jälgisid paljud Eesti intellektuaalid selle praktilise elluviimise katset Nõukogude Venemaal huviga ega osanud ei kõrvalt ega ette näha iseenesest õilsate ideede rakendamist vägivaldse, sallimatu ja ahistava režiimi teenistusse säärasel määral, nagu see tegelikkuses teoks sai. See, et Marxi ja teiste nõukogude klassikute vaateid oli režiimile vaja vaid niivõrd, kui võrd nad sobisid õigustama totalitaarse võimu mõnda kampaaniat, ja et tervikliku filosoofilise kontseptsiooni ellurakendamise asemel lähtuti parasjagu esiletõstatavate vaadete valikul puhtalt võimu pragmaatikast, selgus alles pärast okupatsiooni kehtestamist.⁵⁵⁹ Seega polnud alguses kultuuriringkondade kaasatõmbamine kaugeltki mitte ületamatu takistus, vähemalt 1940. aastal. Siis ühines suur osa intelligentsist poliitiliste sündmustega spontaanselt, suures osas uudishimust ja siirast huvist sotsiaalse õigluse nimel revolutsiooni ja massidega kaasa minna.⁵⁶⁰ Pärast sõda aga, kui nõukogude võimu teistkordselt kehtestama asuti, oli väljakutse juba pisut keerulisem, kui võrd esimesel nõukogude aastal oli režiim nii mõnegi sammuga ka kaunitele ideaalidele vastanduva karmi praktika rakendusi avaldanud ja ennast mõneti kompromiteerinud.

- *Vastandumine 1930ndate aastate autoritaarsele režiimile*

Maailmavaatelist poolehoidu sotsialismile ja kommunismile süvendas Eesti haritlaskonna puhul kindlasti veelgi 1930ndate aastate lõpust valitsenud Pätsi autoritaarne režiim. Lisaks üldisele surutisele vaimuelus oli loomeringkondi häirinud ka nn vaikiva ajastu bürokraatlik kultuurielu juhtimisskeem. Kasvõi selles osas näis nõukogude kord esialgu võimaldavat loovintelligentsile suuremaid otsustamisvõimalusi, pakkudes senise ametnikekeskse süsteemi asemel juhtivaid positsioone kultuurielus loovringkondade esindajatele.⁵⁶¹ Olles seega eelnenud riigikorras

557 Ruutsoo, R. Stalinlus Eesti ..., lk. 74.

558 Vseviov, D. Hirm EK(b)P ..., lk. 38.

559 Kangilaski, J. Kohanemised marksismidega. – Sarapik, V., Kalda, M., Veidemann, R. (Koost.) Kohandumise märgid. Tallinn 2002, lk. 17.

560 Liivrand, H. Eesti kunstiteadus esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal: kollaboratsiooni geneesist. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. EKA Toimetised nr. 9, Tallinn 2002, lk. 115.

561 Luts, H. M. Stalinismi ohvrid. Eesti kunstnikud ja muusikud. Magistritöö, juhendaja Karjahärm, T., Tallinna Pedagoogikaülikool, Tallinn 2004, lk. 17.

pettunud ja uskudes nõukogude ideoloogias väliselt reklaamitud loominguvabadusse ja võrdseisse võimalustesse, lootis intelligents uuest korrast vastandit autoritaarselt piiravale režiimile.⁵⁶²

Seega on Eesti intelligentsi uue kultuuripoliitikaga leppimise, mugandumise ja kaasamineku põhjendamisel mitmeid faktoreid. Lähtuvalt välisele survele allumise erinevast määrast ja sisemiste hoiakute mitmekesisusest omasid need tegurid muidugi erinevatel juhtudel eri kaalu. Igatahes võttis Eestisse jäänud ja uute oludega kohanduma sunnitud intelligents uue võimu doktriinid teatud määral omaks. Suures osas lähtuti muidugi lihtsalt olupoliitikast ja seda, kas oma loomingulist tegevust jätkates oli tegemist kollaboratsiooni või lihtsalt püüdega haritlasena ära elada, on pea võimatu konkreetselt määratleda.⁵⁶³ Intelligentsi ja võimu vahelisi suhteid nõukogude ühiskonnas saab tõepoolest iseloomustada väga erinevates kategooriates. Jättes kõrvale võimu ja seda õigustava ideoloogia täieliku eitamise, mis tõi kaasa kas füüsilise kõrvaldamise või intelligendi staatuse kaotamise (vähemalt sellest vaatenurgast, et intelligentsi tuleks käsitleda loova või mingil muul viisil ühiskonnaga suhtleva ja suhestuva ühiskonnakihina), oleks intelligentsi hoiakuid ja tegutsemisviise sobilik iseloomustada kui kohanemisi võimuga. Seejuures võib selle kohanemise määratluse alla paigutada erinevaid kategooriaid. Kasutatud on mõisteid konformism, konjunktuurlus, ellujäämine, kollaboratsioon, kaasajooksiklus jne. Suuremal või vähemal määral hinnangulised, on kõik need mõisted üsna avara tõlgendamisruumiga. Neutraalsemad, pehmemad ja avatumad; samas kõige laialivalgumad ja ühtlasi üha enam kasutatavad neist on konformism ja konjunktuurlus.

Konformism e. tavakasutuses muganemine, kohanemine ühiskonna standarditega,⁵⁶⁴ sisaldab endas kohandumist ühiskondlike, st sotsiaalsete ja ideoloogiliste väärtustega. Inimese positsiooni määratlemisel nõukogude ühiskonnas sisaldab „konformismi“ kasutamine siiski ka võimalust ettekirjutatud ühiskondlikest normidest kõrvalekaldumiseks. Teisitimõtlemise kultuuris võis see avalduda kas teistsuguse loomingu või mittestandardse eluviisina, kuid näiteks E. Annuki sõnul sai selline teisitimõtlemine võimalikuks alles pärast Stalini surma.⁵⁶⁵ Päris nõustuda sellega ei tahaks, kuivõrd Eesti puhul võib veel kuni 1948/1949. aastani rääkida võimude poolt pealesurutud loome- ja elustandardite kinnistumatusest – nõutavate raamide sees jätkus paljuski mänguruumi. Näiteks parteiliidrid, olles küll üldisesse skeemi kohandatud ja teadlikud oma alluvusest Moskva ülemvõimule, näitasid üles initsiatiivi ja lausa üllataval määral iseseisvust.⁵⁶⁶

562 Liivrand, H. Eesti kunstiteadus..., lk. 119.

563 Sampson, S. Ida-Euroopa kollaboratsiooni ..., lk. 117.

564 Tuginetud on ÕS-i definitsioonidele. – Erelt, T. Eesti keele sõnaraamat. ÕS 1999, Tallinn 1999, lk. 321.

565 Annuk, E. Totalitarismi ja/või ..., lk. 29.

566 Näiteks ilmutasid Eesti parteifunktsionäärid omapoolset initsiatiivi ilmselgelt nende tegelikku kompetentsi mittekuuluvates küsimustes Eesti NSV sõjaeelse piiri taastamisest kuni välispoliitiliste ettepanekuteni Moskvas.

Seda usutavasti pigem lähtuvalt arusaamast, et ka nõukogude ühiskonnas on võimalik dialoog ja teatud paindlikkus võimuhierarhia sees kui vastandumisest totalitaarse ühiskonna rangelt tsentraliseeritud ja omaalgatuslikke ideesid välistavale süsteemile. Kui juba kohalik võimuladvik, kes ometi oli Eesti NSV-s standardeid kinnistav ja nende järgmist kontrolliv institutsioon, reeglitest täielikult kinni ei pidanud, siis ühiskonnas laiemalt esines kanoniseeritusest kõrvalekaldumisi küllalt. Näiteks 1940ndate teise poole koolide õhustikku meenutades oli toleleagsete õpilaste sõnul võimalik õpetamine pea Eesti-aegses vaimus. Ettenähtud üleliidulised tõlkeõpikud olid küll koolides olemas, kuid paljud õpetajad ei pruukinud neid kasutada ja rääkisid ka programmiväliseid asju.⁵⁶⁷

Seega oldi suures osas teadlikud ühiskondlikest nihetest ja kõrvalekalletest kultuuri loogilisest arengust.

Konjunkturlust kui üldmõistena konjunkturi e. kujunenud olukorra ärakasutamist on nõukogude kultuurielu kirjeldava kategooriana eelkõige kasutatud loomingus väljenduva kohandumise iseloomustamisel. Isegi kui nõukogude võimu totalitaarset ja loovintelligentsi eneseväljendusi propagandarelvaks suruvat loomust taibati, ei saanud seda ometi täielikult eirata ja nii tuli haritlaskonnal, kes mingilgi määral tegutseda soovis, nõukogude võimu kui paratamatusega leppida. Väidetavalt suutis haritlaskond kui leidlik ühiskonna osa oludega mitte lihtsalt leppida, vaid režiimiga ka enda huvides manipuleerida.⁵⁶⁸

Igal juhul omandas intelligents kiiresti nõukogude korra poolt nõutava retoorika, mille varjus võis öelda väga erinevalt tõlgendatavaid asju. Esirinnas säärast kaksikmoraali edastavate tekstide omaksvõtmisel ja levitamisel olid Eesti kirjanikud.⁵⁶⁹ Kompromissi otsimine sisemise väljendusvajaduse ja väljaõeldu lubatavatesse raamidesse surumise vahel lahendati esmalt ohtrate „klassikute“ tsitaatide kasutamisega. H. Liivrand tõlgendab tsiteerimisrohkest aastatel 1940-1941 formaalse vastutulekuna riiklikult juhitud ideoloogiale, passiivse, käepärase ja kirjutajale ohutu väljenduslaadina, mis jätab autorist mulje kui entusiastlikust revolutsiooniliste sammudega kaasatulist.⁵⁷⁰

Aja jooksul õpiti avalikke tekste koostama üsna mänguliselt. Nii leiti võimalusi lisaks puhtalt ja siiralt võimu suunistele vastavalt kirjutamisele lahendada ideoloogilistele nõuetele vastutulek ka kriitilise, rituaalse (kui teksti põhiosale oli tervikule pealtnäha õige ideelise joone andmiseks

– Vsevirov, D. Hirm EK(b)P ..., lk. 34-35.

567 Suulised mälestused M. Kaldalt ja A. Tammelt.

568 Liivrand, H. Eesti kunstiteadus ..., lk. 114.

569 Märka, V. Kala hakkas ..., lk. 105.

570 Liivrand, H. Eesti kunstiteadus ..., lk. 114.

lisatud sisuga üsna lõdvalt seotud tsitaate) või koguni iroonilise lähenemise kaudu.⁵⁷¹

Võib arvata, et tühjade tsitaatide ja läägete propagandalausetega lisamine oma tekstidele polnud kirjutavale intelligentsile just meelepärane tegevus. Oma otse hämmastavalt avameelses kirjas Keskkomitee ideoloogiasekretärile E. Pällile 1946. aasta sügisel püüdis M. Metsanurk põhjendada, miks pole selliste kirjutiste loomine mitte ainult vastumeelne, vaid ka vähetõhus oma läbinähtava pinnapealsuse tõttu, järgmiselt: „Uue korra liigne ülistamine, olgu proosas või luules, propaganda kirjanduses või kõnedes mõjub aga pigemini tagasitõukavalt kui soovitavas suunas kasvatavalt.“⁵⁷²

Mis puutub ilukirjanduslikesse tekstidesse, mida ei saanud ju lihtsalt tsitaatide tuima lisamise teel nõutavatele kaanonitele vastavaks muuta, siis siin leiti võimalusi näiteks žanrivalikute tegemisel. Otseselt loometööst küll eemalduv, kui ometi kirjandusega tegelemist võimaldav valdkond oli tõlketöö. Peamiselt tõlgiti muidugi vene keelest ja nõukogude autoreid. Lisaks said Eesti kirjanduses aastatel 1944-1948 domineeriva positsiooni teatud žanrid – näiteks perekonnaromaanid, memuaarid (enamasti väga varasest noorusest), publitsistikanupud.⁵⁷³ Omaette „oasiks“ on nimetatud rannakirjandust, mis eristus muust stalinismiajastu kirjandusest oma isikupärasema stiili ja realistlikuma lähenemise poolest. Seda eelkõige tänu asjaolule, et erinevalt maaelu kujutamise rangetest kaanonitest, puudusid üleliidulised üksikasjalikud eeskujud ja piirangud rannaelu edasiandmisel.⁵⁷⁴

Kirjanike looming kõikus sõjajärgsetel aastatel vaikimisest ja tõlketöösse süvenemisest kõige ortodokssemate ja võimutruumate tekstideni. Seejuures võib eristada kahe perioodi, mille piiriks võib seada 1946. aasta kui süvendatud ideoloogilise pealetungi alguse.

Esimestel sõjajärgsetel aastatel tundsid kirjutajad endid igatahes vabamalt, ilmunud tekstid olid mitmekesisemad. Nimetatud karmistuvad ideoloogilist survet kinnistavad otsused, kirjutised ja pleenumid panid aga mitmeid esialgu oma kohanemisteid otsivaid ja kirjutada püüdvaid kirjanikke järjest enam vaikija rolli tõmbuma. Ühe näitena võiks tuua K. Merilaasi ja A. Sanga. Merilaasi sarjati juba eesti kirjanduse aruteludel pärast ÜK(b)P KK otsust ajakirjadest Zvezda ja Leningrad. Edaspidistel aastatel pigem kirjandusest kõrvalejäämine ei toonud aga suhtumise leevenemist ega süüdistuste lõppu. Nii näiteks tõstas K. Merilaasi ja A. Sanga küsimus pärast Keskkomitee VIII pleenumit aprillis 1950 peetud verisel ja teravatest süüdistustes kubiseval Kirjanike Liidu partei algorganisatsiooni koosolekul seoses D. Vaarandi ja J. Smuuli personaalküsimustega. Lisaks minevikust otsitud süüdistustele heideti Merilaasile ja Sangale ette

571 Kangilaski, J. Kohanemised marksismidega ..., lk. 17-19.

572 Metsanurk, M. Kiri E. Pällile ..., lk. 86.

573 Kalda, M. Vana kaader ..., lk. 55-56.

574 Märka, V. Kala hakkas ..., lk. 105.

vaikimist ja eemalehoidmist, et nad „poevad tõlkimisse“, „maskeeruvad“ ja „vaatavad meie [ENKL] kui „punaste“ peale“.⁵⁷⁵ See, kas taunitud vaikimine oli solvunud ja haavatud kirjanike valik või väliselt pealesunnitud piirang, ei mänginud taoliste süüdistuste puhul mingit rolli.⁵⁷⁶ Fakt oli see, et „ajakohast“ ja nõutavat ideoloogiat propageerivat loomingut vaikijad ei produtseerinud ja seda tuli kirjanduselu funktsionääridel partei suunistest lähtuvalt hukka mõista. Ka näiteks F. Tuglasele heideti ette vaikimist, kuigi tema puhul oli loomingulise tegevuse katkemine seoses põlu alla sattumisega 1949. aastast alates selgelt võimudepoolsete aktsioonide tulemus. Tuglase vaikimasundimine viis koguni nii kaugele, et 1951. aasta sügisel olevat Elva kandis levinud jutud, et kirjanik on kas surnud või arreteeritud.⁵⁷⁷ Kui 1955. aastal Tuglase loomingut avaldamine taas võimalikuks sai, võib isegi tema muidu ülimalt lakoonilistes ja kommentaarivaestes „Eluloolistes märkmetes“ märgata ühelt poolt vahepealsete aastate rasket painet ja teisalt heameelt, et lõpuks ometi, viie-kuueaastase vaheaja järel, on võimalik tema loomingut, kas või tõlkeidki, oma nime all avaldada.⁵⁷⁸ Või nagu Tuglase abikaasa Elo oma mälestustes kirja on pannud, olevat kirjanik nentides, et Kirjanike Liidust väljaheidetuna ei saanud teda tollaste vaadete järgi kirjanikuks pidada „Olen siis algaja, niiöelda noorkirjanik. Lepin ka sellega.“⁵⁷⁹

Teiselt poolt ei pruukinud ka ülimalt võimutruu kirjanduse produtseerimine kirjanikke süüdistustest, hukkamõistust ja/või põlu alla sattumisest säästa. „Kummardusi võimu ees“ – nõukogude võimu, selle liidreid ja saavutusi ülistavaid poeesiat, proosapalu ja publitsistikat tuli aeg-ajal kirjutada pea kõigil tolle ranga 1940ndate aastate lõpu ideoloogilise surve alla sattunud kirjanikel. Ehedaima kaanoneid valdava ja ka võimudepoolse tunnustuse teeninud loominguga paistis silma näiteks Juhan Smuul. Rääkimata „Poeemist Stalinile“ on tema loomingus küllalt näiteid võimudele meelepärastest teostest. Üheks värvikamaks neist on pärast 1950. aasta VIII pleenumit kirjutatud „Inglise brigg“, milles Smuul ründab kodanlikku natsionalismi tervikuna ja teravate isiklike süüdistuste vormis ka juba hukkamõistetud kultuuritegelasi – Andresenit, Semperit, Kruusi, Adamson-Eric'ut.⁵⁸⁰ Sellest hoolimata ei pääsenud süüdistustest ja etteheidetest ka Smuul ise. Juba viidatud, peamiselt eraelulistel asjaoludel tõstatatud Smuuli

575 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku protokoll nr. 3, 19.-20.04.1950. – ERAF F 2473 N 4 S 1 L 21.

576 „Vaikimine“ ei tähendanud sugugi, et A. Sang ja K. Merilaas oleks põhimõtteliselt keeldunud nõukogude tingimustes kirjanduslikku tegevust jätkama. Omal moel püüti luua ja avaldada, mis kutsus esile koguni teatud osa haritlaste meelepaha ja pettumuse. Näiteks Jaan Roos leidis 1947. aastal Rahva Hääles avaldatud A. Sanga luuletuse „Lõikuslaul“ olevat ilminguks sellest, et luuletaja on muutunud nõukogude luuletajaks ja üle läinud „eesti rahva reetjate rindele.“ – *Roos, J. Läbi punase öö. II. Tartu 2000, lk. 150.* Ilmselt ei leidnud aga võimuesindajad ei 1947. aasta ega järgnevat A. Sanga loomingut analüüsisides seda piisavalt nõukoguliku olevat.

577 Roos, J. Läbi punase öö. IV. Tartu 2004, lk. 95.

578 Tuglas, F. Eluloolisi märkmeid ..., lk. 61-71.

579 Tuglas, E. Elukiri ..., lk. 91.

580 vt. Lisa 9.

personaalküsimust arutanud ENKL-i partei algorganisatsiooni koosolekul 1950. aasta aprillis heideti Smuulile ette küll suhteid Sanga ja Merilaasiga, küll muidu ebaprintsiipiaalset käitumist, asi lõppes parteilise karistuse määramisega.⁵⁸¹

Oma loomingus truult partei joont järginud kirjaniku hukkamõistmine külvas ülejäänud kirjanikkonnas segadust. See ilmnes näiteks pärast eesti kirjanduse dekaadi 1950. aasta maikuu Moskvas peetud eesti kirjanike koosolekul, kus A. Hint arvas, et J. Smuuli, nagu ka teisi kirjanikke, peaks hindama eelkõige tööst ja loomingust lähtuvalt. Säärase arvamuse naiivsus, et hinnang kirjanikule sõltub eelkõige viimase loomingust, paljastati kohe ja koosolekul jäi kõlama seisukoht, et kirjaniku isikut ei saa tema loomingust lahutada.⁵⁸²

Muidugi ei piirdunud ka J. Smuuli looming ainult parteile ja selle liidritele ülistuslaulu laulmisega. Ühelt poolt võiks käsitleda säärast loomingut kohandumise näitena – puhtalt võimudele vastutulekuna vajalike tekstide kirjutamisena tõsisema kirjandusliku tegevuse võimaluste kindlustamiseks. Sarnaselt on tagantjärele oma teoseid välja vabandanud mitmed kirjanikud (kasvõi A. Kaalepi püüe ennast võimutruu luuletusega ähvardavast ohust säästa), suhtumist stiilis „aeg nõudis ja tuli kirjutada“ võib täheldada ka tollase kirjanikkonna tagantjärele esitatud hoiakutes. J. Smuuli puhul annaks selliseks tõlgenduseks alust muidu mitte just lepliku ja allaheitliku loomuga Nigol Andreseni suhtumine, kes teda „suureks, raske kaliibriga suliks“ nimetanud Smuulile neid epiteete sisaldava „Inglise briggi“ kirjutamise kommentaarideta andestanud olevat.⁵⁸³ Samas pole ehk ka kõige karmimal stalinismajal avaldamist leidnud teoste autorite loomingut laia lehega nõ pãris, sisemisest tungist ja tühjaks, välisele survele vastutulekust kirjutatud tekstideks jagamine pãris õigustatud. Ajastust, kontekstidest jms sõltuvalt põimusid ilmselt ellujäämistahet, avaldamissoov ja tegelik loominguline kreedo omavahel suuremal või vähemal määral nii üht kui teist laadi tekstides. Näiteks Smuuli loomingu puhul on A. Tamm arvanud, et „Smuulile endale oli see tollal kõik üks ja sama, minu arust ta ei kalkuleerinud ega konjunktuuritsenud, ta laulis oma laulu ja see oli õige mitmetahuline.“⁵⁸⁴

Seega suutis suur osa Eesti kirjanikkonnast kohaneda, olla (kasvõi väliselt ja oma sisemisi loomeimpulsse ja veendumusi ohvriks tuues) need, kelleks olemist süsteem neilt eeldas. Diskursust vallates – st. kirjandusele seatud kitsaid raame tunnetades oli kirjandusliku tööga võimalik üsna hästi ära elada.⁵⁸⁵ Ehk nagu ülimalt paindlikult oludega kohandunud üks tollaseid

581 Resolutsioon ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni kinnise koosoleku 19.-20.04.1950 juurde. – ERAF F 2473 N 4 S 1 L 48-49.

582 ENKL-i EK(b)P algorganisatsiooni laiendatud töökoosolek Moskvas 28., 30.05.1950. – ERAF F 2473 N 4 S 1 L 50-59.

583 Suuline teade R. Parvelt.

584 Tamm, A. Aga see oli ..., lk. 613.

585 Olesk, S. Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper. – Eesti kirjanduse kontekstidest XX sajandi keskel. – Olesk, S. Tõdede vankuval müüril. Tallinn 2002, lk. 96.

juhtfigure Eesti kultuurielus, J. Semper, on hiljem kirjutanud: “Nõukogude kirjanik ei peaks mitte seda kirjutama, mis talle kõige enam meeldib, vaid seda, mida kõige enam tarvis on.”⁵⁸⁶

Loovintelligentsi positsioon nõukogude ühiskonnas oli idee poolest väga kõrgele seatud. Konkreetsete isikute puhul sõltus nende staatus paljuski mitte ainult püüdest ja oskusest tegeleda ideoloogiliselt „puhta“ loominguga. Lisaks õigele teemavalikule, nõutud käsitusviisi järgmisele ja aktsepteeriva retoorika kasutamisele määrasid loovintelligentide elukäiku ja tegevust paljuski loomevälised tegurid – nii varasem kui uutes avalikkuse sfäärides kujunenud ühiskondlik positsioon, eelkõige aga isiklikud suhted ja sidemed. Nõukogude ühiskonnas said üsna tavalisteks 1930ndatel aastatel väljakujunenud omalaadsed patronaažisuhted – paljudel kirjanikel, kunstnikel, heliloojatel olid toetajad ja eestkostjad kõrgete võimufunktsionääride seas. Need nn poliitilised patroonid hoolitsesid ühelt poolt oma intelligentidest hoolealuste ainelise käekäigu eest (näiteks elamispindade ja puhkusetuusikute muretsemisel), olulisemgi oli aga moraalne toetus. Nii sai kõrge parteifunktsionäär säästa oma eestkostetavaid kirjanikke-kunstnikke repressioonidest ja nende kaitseks sõna võtta. Võib arvata, et poliitilise eliidi esindajad omakorda lootsid oma „klientidelt“, lisaks lihtsalt sidemete nautimisele kultuuriringkondades, pooldava hoiaku avalikku väljanäitamist loomingu ja avalike sõnavõttude kaudu.⁵⁸⁷ Seega võib nõustuda väitega ambivalentsest kahesuunalisest suhtest kultuuritegelaste ja võimukandjate vahel – mõlemad vajasid teineteist (võim intelligenti enda legitimeerimise huvides; intelligents omakorda võimu materiaalsetel kaalutlustel ja loominguliste tegutsemisvõimaluste leidmiseks) ega vastandunud seetõttu enamasti teineteisele.⁵⁸⁸ Kliendipatrooni suhted toimusid peamiselt kirjavahetuse kaudu – rea intelligentide jaoks sai üsna harjumuspäraseks saata mingi probleemi puhul kiri kõrgemale tasandile. Kirju saadeti palvete ja ettepanekutega nii majanduslikes kui loomingulistes küsimustes, tihti pöörduti endi eestkostjate poole aga ähvardavate rünnakute korral nii enda kui teiste vastu. Nii näiteks astus M. Gorki kirja teel korduvalt välja rünnakute vastu Petrogradi intelligenti suhtes Kodusõja ajal ja 1930ndatel aastatel.⁵⁸⁹ Ka jäigastuva ideoloogilise surve tingimustes ei loobunud kultuuritegelased lootmast säärase märguande- või kaitsekirjade mingilegi mõjule. Kui 1946. aastal võeti vastu ÜK(b)P KK otsus ajakirjadest Zvezda ja Leningrad, ehmatas ja jahmatas see ühelt poolt oma tooniga, aga kindlasti konkreetsete kriitikaaluste valikuga suurt osa kirjanikkonnast. Trotsides ohtu ise põlu alla sattuda, hoidis rida mainekaid kirjandustegelasi ohvrite, eriti Anna Ahmatova poolele. Nii saatis omaaegne tunnustatud kirjandusajaloolane ja -kriitik Jakov Tšernjak⁵⁹⁰ – – 1946. aasta

586 Semper, J. Mõtterännakud II ..., lk. 302-303.

587 Fitzpatrick, S. Everyday stalinism ..., pp. 110-111.

588 Nugin, R. Institutsioonide roll ..., lk. 68.

589 Fitzpatrick, S. Everyday stalinism ..., pp. 112.

590 Tšernjak oli töötanud VK(b)P KK Lenini Instituudis, kirjastuses Academia, NSVL MN

sügisel kirja Ahmatova loomingu kaitseks Stalinile endale.⁵⁹¹ On selge, et olgu tegemist kuitahes maineka kirjandustegelasega, et saanud kirja eesmärk olla partei keskkomitee juba vastu võetud otsuse muutmine, küll aga lootis Tšernjak ilmselt säärase sammuga saavutada pisutki leebemat hoiakut otsuse tõlgendamisel Ahmatova suhtes. Heaks saavutuseks oluks kasvõi juba ette kantud, kuid veel trükkis avaldamata A. Ždanovi karmide kõnede ilmumise ärahoidmine.⁵⁹² Kas kiri ka Stalinini jõudis, pole teada, igal juhul Ždanovi kõned ilmusid ja Ahmatova pidi kannatama nii otsusest kui sellele järgnevate riigi juhtideoloogi sõnavõttudest lähtuvate rünnakute tagajärgede all. Ka Eesti kontekstis mängisid isiklikud sidemed kirjanike ja parteifunktsionääride vahel küllalt suurt rolli. Kuni 1950. aastani oli ju rida kõrge ühiskondliku positsiooniga võimukandjaid – N. Andresen, J. Semper, ka N. Karotamm – suured Eesti kultuuri ja kirjanduse asutajad ja toetajad või omasid koguni olulist kohta selle loomises. Seega polnud 1940ndate aastate teisel poolel välistatud üsna julgetes toonides kirjade saatmine „ülespoole“. Üheks selliseks näiteks on M. Metsanurga 24. augustil 1946 tollasele keskkomitee propagandasekretärile E. Pällile saadetud kiri.⁵⁹³ Selles kirjas tahtis Metsanurk juhtida keskkomitee tähelepanu katastroofilisele olukorrale maal pärast maareformi. Kuigi väliselt võimu poolt aktsepteeritud hoiakuga kirjutatud, võib kirjast välja lugeda tugevat süsteemikriitikat. Võimalik, et Pälli-Metsanurga vahel toimus midagi analoogset eespool kirjeldatud patrooni-kliendi suhtega.⁵⁹⁴ Teiselt poolt suunati Nõukogude Eesti kirjandusloomingut osaliselt isiklike sümpaatiate baasil kõrgeimal tasandil. Nii pälvis kõrge tunnustuse (kuni Stalini preemiani välja 1949. aastal) 1948. aastal eesti kirjanikkonna tähelepanuta jäänud H. Leberechti „Valgus Koordis“ väidetavalt tänu juhuslikult teost lugenud Stalini repliigile, et tegemist on „kõva looga“, mida rahvas tingimata lugema peaks.⁵⁹⁵

Seega põimusid nõukogude kultuuripoliitika väljatöötamisel ja ellurakendamisel režiimi ideoloogilised alused, akuutne ühiskondlik-poliitiline situatsioon (nii sise- kui ka välispoliitilised protsessid), isiklikud suhted ja võimuvõitlus.

Kinematograafiaalitsuses.

591 Черняк, Я. З., Письмо в защиту ...

592 Samas.

593 Metsanurk, M. Kiri E. Pällile ..., lk. 79-86.

594 Feest, D. Metsanurga kiri Pällile. – Tuna. 2003, nr. 1, lk. 77.

595 Tuulik, Ü. Stalin, Leberecht ..., lk. 1247.

Kohanemise näide – Johannes Semper ja Nigol Andresen

Järgnevalt püüan iseloomustada kohanemist nõukoguliku kultuuripoliitikaga kahe isiku näitel, kes Eesti tasandil olid ühelt poolt üldiselt reglementeeritud kultuuripoliitika elluviimise vahendajateks, teiselt poolt ise nende objektideks.

Johannes Semperi⁵⁹⁶ ja Nigol Andreseni ühisjoonteks on nn Eesti-aegne taust tunnustatud kultuuritegelastena, juhtiva positsiooni omandamine võimuorganites kohe nõukogude võimu kehtestamise algaastatel, teravate rünnakute ja repressioonide ohvriks langemine seoses ideoloogiliste ja poliitiliste puhastustega 1949.-1950. aastal, ühiskondliku positsiooni taastamine pärast rehabiliteerimist 1950ndate aastate teisel poolel. Püüdes kirjeldada ja analüüsida stalinistliku kultuuripoliitika mehhanismide rakendumist Eestis, ei saa kahtlemata neist meestest mööda minna. Juba formaalselt olid nende ametipositsioonid küllalt kõrged. J. Semper oli haridusminister J. Varese valitsuses, Kunstide Valitsuse juhataja (aastatel 1941-1948), ENKL-i pika-aegne juhatuse liige (aastatel 1946-1950 juhataja).⁵⁹⁷ N. Andresen oli J. Varese valitsuse välisminister, ENSV RKN esimehe asetäitja (aastatel 1940-1946), hariduse rahvakomissar (aastatel 1940-1944), ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja (aastatel 1946-1949), oli ka ENKL-i liige alates 1943. aastast.⁵⁹⁸ Lisaks ametipositsioonidele olid nad ka ise kirjanduseluga seotud. J. Semper sai 1945. aastal ka ENSV teenelise kirjaniku tiitli, käsitletaval ajajärgul ilmus tema loomingust peamiselt konjunktuursete tekstidena käsitletavaid näidendeid. N. Andresenit seevastu on peetud Nõukogude Eesti kirjanduskriitika rajajaks, kusjuures peamiselt oli tema huviorbiidis eesti kirjandusklassikute rahvuslik pärand (Tuglase, Vilde, Koidula looming).

Peamiselt olid nad aga laia silmaringiga haritud mehed, kes suutsid nõukogude oludega edukalt kohaneda, institutsioonides austusväärset positsiooni saavutada ja enda ametiülesandeid üsna edukalt täita.

Nende nõukogude võimuga kohanemist võiks pidada seega kiireks ja osavaks – varem väljakujunenud vasakpoolse maailmavaate ja haritud ja laia silmaringiga inimestena pidid nad igal juhul oskama enda rolli uutes oludes küllalt kiiresti määratleda. Ometi sattusid nad võimuinstitutsioonide arengut edasiviivast tegevusest hoolimata põlu alla. Siinjuures olid põhjustena nende endi tegevus režiimi ideoloogiliste ja poliitiliste aluste järgimisel ilmselt marginaalses seisus. Pigem põimusid välised tegurid – poliitilised mängud, võimuvõitlus ja

596 J. Semperi kui „kõige tõsiseltvõetavama, Loomingu peatoimetajana institutsionaalselt keskse tegelase kaotatud Eesti Vabariigi kirjanduselus, kes sidus end uue võimuga nii jäägitult“ kohanemise näidet on käsitlenud S. Olesk. – Olesk, S. Ühe kohanemise ..., lk. 90.

597 Kruus, O. (Koost. ja toim.) Eesti kirjarahva leksikon. Tallinn 1995, 520-522.

598 Samas, lk. 38-39.

ideoloogilised puhastused nii Eestis kui üleliidulisel tasandil, lisaks veel isiklikud vastuolud. Näiteks Andreseni „lahtikangutamisel“ olevat erilist initsiatiivi üles näidanud I. Käbin, kes J. Zubkova sõnul Eesti süüasja läbiviimisel kohaliku tasandi võtmefiguuriks oli. Põhjuseks, miks Käbin eriti teravalt Andreseni vastu oli ja korduvalt signaale tema ebasobivusest nõukogude juhtorganite süsteemi kõrgemale poole saatis, oli J. Zubkova hinnangul puhtisiklik kadetus, et Andresenil kui temaga samade valdkondade alal tegutsenud persoonil (ideoloogia) oli intelligentsi ringkondades suurem autoriteet.⁵⁹⁹ Lisaks isiklikele vastuoludele põimused siin ka veel Moskva võimuvõitluse peegeldused Eestis – N. Andresen kui „Ždanovi mees“ oli loogiliselt endise Nõukogude Liidu peaideoloogi rivaali Malenkovi leeri (mis omakorda oli VIII pleenumi korraldamise initsiaatoriks) kuuluva I. Käbini vastane.⁶⁰⁰

Igal juhul tõi too Zubkova mõistekasutuses „Eesti süüasi“ – 1950. aasta VIII pleenumiga kulmineerunud forsseeritud kampaania Eesti liiduvabariigi ühtesulatamisel Nõukogude Liidu süsteemi – teiste eestiaegse taustaga 1940. aastal nõukogude võimuga liitunud kõrvaldamise käigus kaasa ka J. Semperi ja N. Andreseni ühiskondliku staatuse hävitamise. Mõlemad vabastati kõigist ametitest, heideti välja Kirjanike Liidust ja parteist, Andresen vangistati. Semper jäi küll vangistamata,⁶⁰¹ kuid see-eest pidi ta aastaid elama põlu all ja pidevas hirmus.⁶⁰²

Komplitseeritud ja paljude tegurite põimumisel teoksaanud nõukogude esimese aastakümne kultuurielu mõjukate juhtfiguuride represseerimise kõrval on teiseks mitmetahuliseks ja intrigeerivaks küsimuseks süüasja ohvrite sotsiaalse staatuse taastamise protsess. Pärast Stalini surma ja EK(b)P KK VIII pleenumi otsuste-seisukohtade revideerimist tuli rehabiliteerimine. Andresen naases vangistusest 1955. aastal, mõlemad võeti 1950ndate lõpus-1960ndatel alguses tagasi nii Kirjanike Liidu kui partei liikmeteks.⁶⁰³ Esmapilgul mõneti ootamatult võib mõjuda see, et pärast nendevastaste süüdistuste revideerimist jätkasid J. Semper ja N. Andresen nõukogude võimu teenimist, mis ometi nende kallal säärast vägivalda ja alandust oli tarvitanud. Ilmselt käsitlesid nad nõukogude võimu pärast Stalini surma uue või vähemalt kõvasti teisenenud korrana, mille algsetesse ideelistesse alustesse usku kaotatud poldud. Ka näiteks Kaarel Ird on

599 Зубкова, Е. Ю. Эстонское Дело ...

600 Olesk, S. ENSV Kirjanike Liit ..., lk. 1553.

601 Semperi kaitseks olevat välja astunud NL kirjanduselu üks juhtfiguure A. Fadejev, kes kirjutas 1951. aastal kirja I. Käbinile palvega aidata eksinud seltsimehel romaan lõpetada ja välja anda. – Olesk, S. Ühe kohanemise ..., lk. 93.

602 Noil sotsiaalse isoleerituse aastail olevat Semper elanud pideva kahtluse ja hirmu paine all. Tänavatel olevat endine teeneline kirjanik kõndinud pea maas, kui tema kodust üle tee olevas majas elanud Hans Kruus arretereeriti, olevat Semperite peres valitsenud pidev hirmuõhkkond vangistamisohu ees. – *Suulised mälestused R. Parvelt*.

603 ENKL-i liikmestaatused taastamisel ilmes Andreseni üsna julge ja enesekindel hoiak hoolimata 5-aastasest vangistusest. Ta saatis oma Kirjanike Liidu liikmelisuse osas 1956. aasta jaanuaris kirja ENKL-i juhatusele, milles palus teateid enda väljaheitmise koosoleku kohta (lähemalt – kas esitati sisulisi põhjendusi tema väljaheitmiseks, missuguseid ja kelle poolt; kas oli vastupidiseid ettepanekuid, kelle poolt; /.../; kas hääletuse taga oli mingi väline asjaolu, näiteks kellegi varem avaldatud seisukohad, eriti M. Laossoni artiklid Eesti Bolševikus ja Loomingus) – N. Andreseni kiri ENKL-i juhatusele jaanuaris 1956. – *EKM EKLA F 311 M 3:23 L 1*.

oma mälestustes omaaegsest ülikooli prorektorist H. Habermanist⁶⁰⁴ meenutanud, kuidas nad tagantjärele 1949.-1950. aasta puhastustega seonduvat arutades olevat jõudnud järelduseni, et nende usku parteisse ei saanud kõigutada see, mis neid isiklikult oli tabanud, nad olevat „teadnud, et nõukogude korruga sünnib maailma uus ühiskondlik kord ja ilma valuta ei sünni midagi suurt.“⁶⁰⁵ Igatahes tegutses näiteks N. Andresen ehk ootuspärase võimust ärapöördumise asemel hoopis aktiivselt selle huvides, et tema parteiliikmelisus taastataks.⁶⁰⁶

Nii J. Semper kui N. Andresen olid osavalt omandanud käitumismudelid, kuidas nõukogude oludes hakkama saada ja tegutseda. Ka näiteks V. Adams küsis oma N. Andreseniga peetud kirjavahetuses viimaselt nõu, kuidas õppida „taktikat“, et mitte jääda „surnud kirjaniku“ staatusesse.⁶⁰⁷ Kui üldiselt on N. Andresenit meenutatud terava ja järsu kõnemehena ning paljuski kultuurielu korraldusega rahulolematuna,⁶⁰⁸ siis samas säilitas ta alati teatud ettevaatlikuse. Viimase kohta on ta ise kirjutanud „/.../ ei mina oma pead silmuseni pista miski asja pärast /.../“.⁶⁰⁹

Lisaks sisemistele mõõndustele tuli minna ka välistele kompromissidele. 1950ndate aastate teisel poolel olid nii J. Semper kui N. Andresen otseselt seotud julgeolekuga. Mainekaid ja autoriteetseid kultuuritegelasi püüti kasutada eelkõige salainformaatoritena võitluses paguluse vastu.⁶¹⁰ Semper olid värvatud agendiks Aviksoni nime all ajavahemikul juuli 1958 – detsember 1959;⁶¹¹ Andresen võeti agendina Jaan Reeberg'i nime all arvele 1958. aastal, hiljem õnnestus tal agentuurvõrgust välja rabeleda.⁶¹² Nii Andreseni kui ka Semperi puhul on ilmne, et agendistaatus oli neile vaheetapiks parteistaaži ja märtsipleenumil kaotatud ühiskondliku positsiooni taastamiseks, koostööle allakirjutamine oli neile I. Jürjo hinnangul olnud suhteliselt kerge liigutus.⁶¹³

Kindlasti tuleb määratleda nende esimesel nõukogude võimu aastakümnel Eestis ühelt poolt ise kultuurielu suunanud ja teiselt poolt selle hierarhilise, tsentraliseeritud, kuid samas käsuliinide paljususe ja alluvussuhete kattuvuse tõttu ähmaste tegevuspiiridega süsteemi objektideks olnud kultuuritegelaste tegevust kohanemisena. Seda üldist ja tõlgendamisvõimaluste paljususe tõttu pea hinnanguvaba määratlust võib muidugi kasutada pea kõigi nõukogude süsteemis ellu jäänud,

604 H. Haberman oli seoses 1949. ja 1950. aasta puhastustega ülikoolis prorektori kohalt omal soovil tagasi astunud, hiljem suunati ta Moskvasse doktorantuuri. – *Raid, L. Vaevateee ..., lk. 96.*

605 Ird, K. Ühest isehakanud tartlasest. – Portreevisandeid: [Tartu kultuuritegelastest]. Tallinn 1967, lk. 15.

606 Olesk, S. ENSV Kirjanike Liit ..., lk. 1582.

607 V. Adamsi kiri N. Andresenile 30.04.1965. – EKM EKLA F 311 M 5:6 L 19/49-19/50p.

608 Tamm, A. Aga see..., lk. 19-31.

609 N. Andreseni kiri V. Adamsile 15.07.1973. – EKM EKLA F 344 M 102:6 L 7/12-7/12p.

610 Jürjo, I. Pagulus ja Nõukogude Eesti ..., k. 186.

611 Samas, lk. 188.

612 Samas, lk. 186-188.

613 Samas, lk. 188-189.

veelgi enam oma erialalist või lausa ühiskondlikku tegevust jätkanud inimeste kohta. Seetõttu vajaks Andreseni ja Semperi puhul nende hoiakute ja suhtumiste iseloomustamine pisut konkreetsemat väljendit. Seda on läbi aegade – alates nende kaasaegsest kuni tänaste kirjandus- ja kultuuriuurijateni välja – ka korduvalt tehtud. Positsiooni fikseerimine kohanemise skaalal sõltub muidugi suuremal või vähemal määral ka iseloomustaja enda ühiskondlikust staatusest ja hinnangutest nõukogude korda. Ühelt poolt on Semper ja Andresen paigutatud äärmiste kollaborantide, lausa reeturite kilda, kes Eesti iseolemise maha parseldasid ja kultuuri nudistasid. Sääraste määratlejate hulka kuuluvad peaaesjalikult need, kellel endal tollaste olude kogemus puudub – tagantjärele hinnangu andjad ja näiteks väliseestlased. Nii iseloomustas 1944. aastal Rootsi emigreerunud A. Adson Semperit kinnise ja ettevaatlikuna, kellel olid „sõrmed konksus enda poole“ ja kes koos J. Vares-Barbarusega Vabariigi maha müüs, mille juures Vares-Barbarus olla mänginud orkestris esimest viiulit, kuna Semperi osaks jäänud hoopis kõrvalisel bratshel saadet tõmmata.⁶¹⁴ Nende seas, kellel endil tolle segase alles käitumisprintsiipe paikaseadva, lõppjärgus igasuguse loogika ja inimlikkuse kaotanud süüdistuste ajastu õhkkonna kogemus seljataga on, levisid palju mitmetahulisemad hoiakud. Võimuga selgelt opositsioonis olevad haritlased kipuvad andma negatiivseid, reeturiteks ja kaasajooksikuteks tembeldavaid hinnanguid.⁶¹⁵ Teiselt poolt on nii J. Semperit ja N. Andresenit kui ka H. Kruusi ja N. Karotamme iseloomustatud eesti kultuuri toetavate, pigem traditsioone jätkata kui katkestada püüdvate isikutena.⁶¹⁶ Meenutagem kasvõi eespool viidatud väidetavat Käbini vaenu N. Andreseni vastu just tema autoriteetse positsiooni tõttu tollastes kultuuriringkondades – see peaks ju tunnistust andma pigem liberaalsemast ja endise kultuuri suhtes sõbralikumast joonest kui ortodoksse parteilise juhtimise liini järgimisest. Ka praegusaja kirjanduslõulased on, eriti võrreldes 1950ndate algusaastate totaalse madalseisuga Eesti kirjanduselus, pidanud J. Semperit Kirjanike Liidu edukaks juhiks, kes suutis kirjandust kui institutsiooni siiski elus hoida.⁶¹⁷

Eesti kultuuri austamine käis muidugi nõukoguliku tegelikkuse võimaluse piirides, kuid siin ei tahaks näiteks J. Semperi tegevust küll valgustada ainult kui kavalat laveerimist ja iga hinna eest kõrgemalt etteantud poliitika teadlikku väänamist – pigem suutis ta siiralt näha etteantud ideoloogilistes juhistes seda, mida Eesti oludele kohandada. A. Annisti hinnangul jäi Semper kogu oma teadliku arenguaja jooksul truuks kord omandatud vasakpoolsele maailmavaatele, püüdes olla kõigiti õige marksist just nõukogude aja tegevuses.⁶¹⁸ Nõukogude korda Semper eitama ilmselt ei hakanud. Kuidas muidu selgitada tema ainsa nõukoguliku romaani „Punased

614 Adson, A. Siuru raamat. Vadstena 1949, lk. 156-157.

615 Korduvalt on Andreseni ja Semperi kohta väga halvustavaid ja kritiseerivaid, koguni parastavaid hinnanguid nii enda kui teiste tollaste kirjanike-haritlaste suu läbi esitanud Jaan Roos. – *Roos, J. Läbi punase öö...*

616 Näiteks suulised mälestused A. Kaalepilt, R. Parvelt.

617 Olesk, S. Ühe kohanemise ..., lk. 96.

618 A. Annist. Mälestusi ja muljeid Johannes Semperist 1965. – EKM EKLA F 218 M 93:8 L 4.

nelgid“ ilmumist ajal (1955. aastal, kuigi valmis olevat see saanud juba 1950. aastal), kui selleks enam mingit otsest, autori ühiskondlikule positsioonile kasutoovat tulu tõusta ei saanud.⁶¹⁹

Kodanliku natsionalismi vastase kampaania kontekstis nägi ka võim ise nn vana kooli kultuurielu juhte pigem vanade traditsioonide, mitte võimule kaasajooksikutena, nagu teatud kildkonnad juba võimupositsioonil olemise fakti pärast tollaseid kultuurielu juhtfigure määratlesid. Ometi pole isegi nõukogude ideoloogia kohaselt õigustatud käsitleda J. Semperi või fabritseeritud poliitilise süüdistuse alusel nõukogude võimude poolt vangistatud N. Andreseni tegevust nõukogude kultuurielu juhtidena õõnestava või võimuvastasena. Ka võimuesindajate hoiakute muutustest selles vallas annab tunnistust asjaolu, et pärast kampaaniate lõppu nad rehabiliteeriti, nende tegevusel nõukogude võimu teenistuses lubati jätkuda.

Ilmselt oskasid haritud ja Eesti vabariigi kogemusega juba väljakujunenud maailmavaatega mehed näha nõukogude võimus nii neile ideeliselt vastuvõetavaid teoreetilisi ideoloogilisi aluseid kui teisalt karme, kultuuri- ja inimvaenulikke rakendusi. V. Adams meenutab ühes oma kirjas N. Andresenile kunagist kohtumist Ateena kohvikus 1940. aastal, kus Andresen olevat öelnud „Ma ei kavatse kusagil istuda, peale kohviku.“ Adamsi tõlgenduses tähendas see, et küllap pidi Andresen juba 1940. aastal teadma, et valida tuleb oma ebavabadus ja pidas oma repliigiga silmas üsna suurt tõenäosust nõukogude võimu kehtestamisel vangi sattuda.⁶²⁰

Seega ei saanud ei N. Andresen ega J. Semper ilmselt olla ei uue korra jäägitud pooldajad ega vastased. Hästi sobiks nende hoiakuid iseloomustama Mai Levini pakutud „optimistlik konformism“ – et nad küll teadvustasid nihkeid ja hälbeid uue võimu poliitikas, kuid püüdsid end veenda selles, et hälbed leiavad aset ülla eesmärgi nimel ega suuda viimast kompromiteerida.⁶²¹

Kõige ilmekamalt mõjub aga ehk A. Annisti iseloomustus J. Semperi kohta: „Ta on kandiline ehituskivi, mis sobib hästi mitmesugustesse seintesse. Küllap ka üsna mitmeis hooneis.“⁶²²

619 S. Olesk tõstatab küsimuse ultrakollaboratsionalistliku loomingu avaldamise motiividest ajal, mil see enam otseselt vajalik polnud – kas oli tegemist veendumuse, aususe või hoopis künismiga? – *Olesk, S. Ühe kohanemise ...*, lk. 98.

620 V. Adams'i kiri N. Andresenile 11.10.1965. – EKM EKLA F 311 M 5:6 L 20/52-20/53p.

621 Levin, M. Sotsialistliku realismi ..., lk. 200.

622 A. Annist. Mälestusi ja muljeid Johannes Semperist. 1965. – EKM EKLA F 218 M 93:8 L 1-6.

KOKKUVÕTE

Käesoleva magistritöö teemakäsitus keskendub stalinistlikule kultuuripoliitikale kui võimuorganite poolt suunatud ja kontrollitud kultuurielu juhtimise alustele ja rakendustele Eesti NSV-s. Vaatlusaluseks perioodiks on aastad 1944-1954 – nõukogude võimuinstitutsioonide ülesehitamise, ideoloogiliste printsiipide kehtestamise ja nõukogude mentaliteedile vastavate toimimisreeglite kinnistumise ajajärk Eestis. Kultuuripoliitika arengutest lähtuvalt eristuvad selle Teise maailmasõja lõpu ja stalinistliku totaalise surveõhkkonna liberaliseerumise alguse aastatega piiritletud perioodi sees erinevad ajalõigud. Muudatusi märkivatena olen esile toonud 1946. aasta kui ideoloogilise pealetungi alguse ja selle kõige karmima surve rakendumise kõrgaja 1949/1950, mil viidi läbi kultuuriringkondi ja ühiskonda tervikuna tasalülitavate aktsioonidena stalinismi kõige laiaulatuslikumad repressioonid (märtsiküüditamine 1949. ja EK(b)P KK VIII pleenum 1950. aastal). Seega eristub ajajärk 1946-1949/1950 – vahetult sõjajärgsetele organisatsiooniliste aluste korraldamise aastatele järgnenud järk-järguline ideoloogilise pealetungi rakendamise aeg. Vaadeldes kultuurielu ideologiseerimise esmase sihtgrupi – Eesti intelligentsi – hoiakuid ja reageeringuid, tuleb teiselt poolt märkida, et 1950. aastaks lõppesid senini üha harvemini tulemuslikud püüded seniseid kultuuritraditsioone jätkata. Nõu piiride otsimise perioodi lõpetas aastaid väldanud süvenevale ideoloogilisele propagandale lisaks rakendatud järsk ja valus võimu sallimatuse demonstratsioon 1949. ja 1950. aastal haritlaskonda tabanud kohaliku kultuuri vastaste kampaaniate ja laiahaardeliste repressioonide näol. Sellele järgnenud hirmust varjutatud, paljude jaoks põlu all olemise ning avalikkusest ja loomingulisest tegevusest kõrvaltõmbumise aastate õhkkonna leevenemise alguse tinglikuks piiriks olen toonud 1954. aasta. Selleks ajaks jõudsid Eesti kultuuriellu märgid stalinistliku joone revideerimisest ja teatavad liberaliseerumistendentsid kultuuriloomingule ja kultuuritegelaste tegevusele seatud tingimuste osas.

Kultuuripoliitika käsitlemisel eristuvad selle erinevad tahud:

- ideoloogiliste printsiipide kujundamine – nii üleliidulisel tasandil kui ideeliste aluste Eesti oludele kohandamise aspektist;
- toimumismehhanismid – printsiipide elluviimise rakendused institutsioonide, isikute ja kultuuritoodangu nõukogude ideoloogiaga tasalülitamisel;
- kultuuripoliitika retseptioon – kuidas Eesti intelligents ideoloogia juurutamisele ja Eesti kultuuri nõukogustamisele reageeris, millised olid haritlaskonna võimalused.

Nende aspektide kirjeldamise ja analüüsimise loogikast lähtuvalt olen oma uurimuse liigendanud neljaks peatükiks.

Esimene peatükk iseloomustab kultuurielu institutsionaalset juhtimist nõukogude ühiskonnas kõige üldisemalt. Püüdes anda süsteemset ülevaadet kultuuripoliitika mehhanismidest, tuleb tõdeda, et hoolimata hierarhilisest tsentraliseeritud ühiskonnakorraldusest, mis justkui looks eeldused reguleeritusele ja skemaatilisusele, ei õnnestu ometi selgelt ja üks-üheselt välja tuua alluvusvahekordi. Olukorra tagantjärele jälgimise teevad keeruliseks ühelt poolt stalinistliku masinavärgi tohutu bürokratiseeritus, teisalt käsuliinide paljusus ja topeltalluvuste süsteem. Kindlalt võib välja tuua vaid selle, et kõrgeim otsustus-, käsu- ja kontrolliõigus oli kõiges kommunistliku partei juhtorganitel eesotsas Stalini endaga. See, et paralleelselt toimisid mitmed valitsusasutused ja kultuuritegelaste kesksed institutsioonid, mille vastutusalaks mitmed küsimused formaalselt määratud olid, ei luba ometi eeldada, et neil oma pädevusse kuuluvates valdkondades alati tõepoolest ka otsustusõigus oli. Lisaks tuleb nentida, et Stalini aja riigikorralduse eripäradest lähtuvalt (isikukeskne juhtimine, pseudoinstitutsioonide rakendamine, valitsenud telefoniõigus) on tagantjärele pea võimatu protsesside algpunkte, ajendeid ja kogu arengulugu selgitada. Siiski osutus võimalikuks visandada kõige üldisem kultuuripoliitika elluviimise skeem.

Kultuurielu juhtivate ja kontrollivate organite süsteemi kirjeldamisel tuleb välja tuua kolmes liinis tegutsevaid institutsioone – partei, valitsusasutused ja loomeliidud. Olgu kohe märgitud, et partei andis suuniseid ja kontrollis oma tipporganite ning allorganisatsioonide kaudu, mis olid loodud pea kõigi asutuste ja ühiskondlike organisatsioonide juurde, kõiki institutsioone. Seega oli kultuurielu nõukogustamisel küll oma roll täita nii kultuuriasutuste juhtimiseks loodud ENSV RKN/MN j.a. Kunstide Valitsusel kui loomeliitudel, kuid neist käis üle partei otsustus- ja kontrollijõud. Kitsamalt ühe valdkonnasisese otsustusõiguse ja vastutusmäära piiritlemisel hägustas alluvussuhteid impeeriumi ülesehitusest tulenev tsentraliseeritud juhtimisskeem – igal valitsusasutusel ja loomeliidul oli oma katusorganisatsioon impeeriumi keskuses, mis allorganisatsioonide tegevust omakorda kontrollima ja juhtima pidi. Seetõttu valitses kultuurielu institutsioonilises juhtimises topeltalluvuste ja paralleelsete käsuliinide tõttu paras segadus. Stalinistliku režiimi üldise hirmuõhkkonna tingimustes ei viinud see aga mitte niivõrd vastutuse hajumise või konkreetse juhi ühese määratlemise raskusest tuleneva illusioonini iseotsustamise võimalustest, kui pigem topeltkontrollist ja ebakindlusest tuleneva eriti ettevaatliku ja alalhoidliku käitumiseni.

Kultuuripoliitika elluviimise hoobadeks olid kõrgemate parteiorganite otsused ja parteiliidrite seisukohavõtted. Neist olulisemana, järgnevateks aastateks suundaandva ja senist pisut liberaalsemat õhkkonda revideerivana tõuseb esile ÜK(b)P KK otsus ajakirjadest Zvezda ja Leningrad 14. augustist 1946. Ideoloogilisi printsiipe kehtestavate parteitekstide käsitlemine, nende suuniste rakendamine ja täitmise kontroll oligi kultuuripoliitika elluviimine tollases ühiskonnas. Nende protsesside jälgimisel ja kirjeldamisel olen analüüsinud parteiorganite ja Eesti kultuuritegelasi koondavate loominguliste liitude dokumente – EK(b)P KK büroo ja kultuuriinstitutsioonide parteialorganisatsioonide ning loomeliitude koosolekute protokolle, stenogramme, vastuvõetud otsuseid, kirjavahetust.

Nõukogude kultuuripoliitika stalinismi tingimustes samastub ideoloogilise pealetungiga. Kultuur pidi olema ideoloogiline propagandavahend, mida režiim kasutas rahva vaimseks tasalülitamiseks enda legitimeerimise huvides. Tajudes ilmselt stalinismile omase agressiivse ja repressiivse valitsemisviisi tõhususe ebakindlust, käivitati paralleelselt otsese vägivaldpoliitikaga ka elanikkonna vaimne tasalülitamine. Võim seadis oma eesmärgiks elanikkonna sisemiste hoiakute ja põhimõtete kujundamise selliseks, et lojaalsus, võimutruudus ja ennastohverdav režiimi teenimine ei tuleneks mitte välistest sunnimehhanismidest vaid sisemistest veendumustest. Teisisõnu – ideaalpilt *homo soveticus*'est kujutas endast võimupoolset teadlikkuse kehtestamist, mille kohaselt paratamatu ja soovitu muutus inimese jaoks üheks ja samaks, oludest sunnitud käitumine sisemiste hoiakute peegelduseks. Seda riigitruudust ja teadlikkust kehtiva korra õigsuses ning eesrindlikkuses püüti sisendada nõukoguliku ideoloogia levitamise teel. Ideoloogia, mis kätkes endas võimu õigustust ja määratles rahvamasside eeldatava positsiooni ning hoiakud, pidi olema tervet impeeriumit ühteliitvaks murenematuks ehitusseguks, mille koostisosad ja kasutamiseviisid olid rangelt ainuvõimu teostava partei valida ja määrata. Ideoloogia juurutamist pidi vastavalt partei soovidele etteantud rakendusmehhanismide raames ellu viima eelkõige kultuurielu kaudu. Sellest lähtuvalt muudeti kõik kultuurivaldkonnad propagandakanaliteks, igasugune kunsti- ja kirjanduslooming, filmid ning teatrietendused pidid üheselt täitma ideoloogia juurutamise eesmärki. Seega said kultuuriinstitutsioonid ja loovintelligents ühelt poolt ühiskonnas väliselt esiletõstetud autoriteetse tähtsat ülesannet täitva positsiooni, teisalt lõigati läbi senised traditsioonid ja mis peamine – kultuuriloomelt ja intelligentsi tegevuselt võeti igasugune vaimne vabadus. Eelistatud, samas kõige karmimat survet taluma pidanud kultuurivaldkonnaks sai kirjandus, kui stalinistliku kontseptsiooni kohaselt inimhinge sügavuseni tungiv, uuest peagi saabuvast „õitsvast sotsialistlikust tegelikkusest“ ideaalpilti loov, rangelt sotsialistliku realismi kaanonitest lähtuv propagandarelv.

Teiseks, igapäevaseks ja seetõttu veelgi otsesemaks ning väljendusvabadustelt ahistatumaks propagandavahendiks sai ajakirjandus. Meediaväljaanded muudeti kollektiivseteks propagandistideks, perioodika informeeriv ja vahendav roll suruti võimuideoloogiat kandvate parteitekstide varjujäävana sootuks tahaplaanile.

Sellest lähtuvalt olen oma magistritöös pärast üldiste kultuuripoliitiliste mehhanismide kirjeldamist selle konkreetsema rakenduse ilmestamiseks valinud kirjanduse ja trükiajakirjanduse näited. Nende valdkondade nõukogustamise protsessi olen nii üldiste mehhanismide kirjeldamise kui konkreetsete näidete varal analüüsinud eraldi peatükkides. Ajakirjanduse puhul olen eelkõige andnud ülevaate selle parteilisest juhtimisest – EK(b)P organite poolsest trükimeedia kujundamist ja kontrolli EK(b)P KK büroo dokumentide toel. Kirjanduse valdkonda olen käsitlenud eeskätt kirjandusinstituutsioonide, konkreetsemalt Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu, hierarhilisse partei poolt juhitava kirjanduse reguleerivasse süsteemi lülitamise toel. Üldistavalt võib öelda, et ideoloogiline pealetung, surve tugevnemise protsess alates 1946. aastast ja totaalne sallimatuse fikseerumine aastatel 1949 ja 1950, kajastuvad tollaste kirjandus- ja ajakirjandusringkondade hoiakutes üsna ilmekalt. Ideoloogiliste kaanonite kinnistumine ametlike dokumentide keeles ja üha intensiivsemad rünnakud konkreetsete isikute ja teoste vastu loomeliitudes viitavad võimupoolsete suuniste ja käskude omaksvõtmisele kultuuriringkondade poolt avalikus sfääris. Seda, millisel määral ideoloogilised rünnakud kultuuritegelaste sisemiste hoiakute ja veendumusteni jõudsid, on juba märksa raskem määratleda. Mõningal määral olen intelligentsi reageeringuid ja tegelikke hoiakuid nõukogude kultuuripoliitikale püüdnud iseloomustada töö viimases peatükis. Mõistagi pole ideoloogilise surve mõju Eesti haritlaskonna mõtteviisi ja maailmavaate kujundamisel üheselt fikseeritav, reaktsioonid ulatusid täielikust eitamisest äärmusliku kollaboratsioonimini. Huvipakkuvad on kohanemise näited, mis asetuvad sel skaalal kuskile vahepeale – elu- ja töövõimalusi otsides nõutud vooluga mingil määral kaasaminek ei pruukinud veel tähendada sellele tingimusteta kõiges pimesi allumist. Lisaks lihtsalt äraelamise vajadusele mõjutasid nõukogude võimu vastuvõtmist soodustavana mitmed faktorid. Võimude poolt rakendatud abinõudele – ustavale intelligentsile ühiskondliku positsiooni ja majandusliku heaolu tagamine käsikäes hirmu kultiveerimisega – lisandusid vaimse eliidi paljudel juhtudel juba varem väljakujunenud vasakpoolne maailmavaade, mida oli veelgi süvendanud vastandumine Eesti Vabariigi lõpuaega iseloomustanud autoritaarsele režiimile. Kahe nõukogude okupatsiooni algaegadel mõjukal positsioonil olnud haritlase, Johannes Semperi ja Nigol Andreseni, näitel ilmnes aga, et kohanemisstrateegiate valikul mingit loogilist lahendust leida oli praktiliselt pea võimatu. Ka koostöö võimudega ei taganud kindlustunnet, kultuuripoliitiliste arengute põimumisel Nõukogude Liidu välispoliitiliste

suunamuutustega Ida-Euroopa sovjetiseerimise ja külma sõja vallandamise ning sisepoliitilise võimuvõitlusega seoses vahetati 1950. aastal Eesti poliitiline ja vaimne eliit pea täielikult välja. Teisalt tõid järgnevad aastad põlu alla sattunutele võimaluse ühiskondliku positsiooni osaliseks taastamiseks, mida võib tõlgendada võimudepoolse ettekavandatud strateegiana intelligentsi jätkuval lõa otsas hoidmisel. Igal juhul otsis intelligents kui avalikkusega suhtlemist vajav ühiskonnakiht oma tegutsemisvõimalusi, olgu siis oskusliku puhtalt väliselt poliitilise keele ja nõukogulike käitumisstrateegiate omandamise kaudu või sisemiste kompromisside teele minnes.

Kultuuripoliitika rakenduste tõhusust silmas pidades võib võimupositsioonilt lähtuvalt tuua välja mitmeid aspekte, mis viitavad justkui ideoloogilise surve edukusele. Vähemalt pealtnäha iseloomustasid käsitletava perioodi lõpu kultuurielu järgmised aspektid: seniste kultuuritraditsioonide lõhkumine ja eesti kultuuri meelevaldne sidumine vene kultuuriga; kultuuri täielik allutamine poliitilise ideoloogia teenistusse, range tsensuur (teostati nii tsensuuri-, partei- kui valitsusasutuste liinis); sotsialistliku realismi ainuvõim loomemeetodina; otsesed repressioonid kultuuritegelaste vastu jms.

Teisalt olid tollasele kultuurielule omased järgmised tendentsid: rahva depolitiseerumine ja kaugenemine võimust; topeltnõuetamise ja -käitumise kujunemine; intelligentsi kohandumine võimuga selles võtmes, et pealtnäha võimule kasulik olles osati režiimi enda huvides rakendada (nauditi pakutavaid materiaalseid hüvesid ja mõjukat positsiooni, oskuslikult nõukogude retoorikat kasutades ja võimutruu tegevuse varjus suudeti samas leida võimalusi oma sisemise loomingulise kredo säilitamiseks, olgu või ajutise vaikimise hinnaga); otsuste mehhaaniline käsitlemine, mis seadis viimased nii koosolekute sõnavõttudes kui kirjutistes kohati koguni naeruväärsele positsioonile või vähemalt osutas pea avalikult nende deklaratiivsele täitmisele. Vähemalt kirjanikkond kui sõnaosav ja osalt kergesti kohanev ringkond omandas õige kiiresti kohalikku keelt, rääkimata kultuurilistest nüanssidest, mittetundva võimuladviku soovitatavatele kaanonitele vastava otsuste ja kirjutiste vormimise stiili. Nii näiteks võeti Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu koosolekutel vastu sõnaohtraid nõukogulikus retoorikavormis otsuseid, mis väliselt justkui kirjanike propagandisti rolli omaksvõtmisele viitasid. Seda aga, et sõnadest enamasti kaugemale ei jõutudki, ja et otsus iseenesest ideoloogiat rahva teadvuses veel ei juuruta, mõistsid ka parteifunktsionäärid, kes väljendasid üha enam ja enam rahulolematust otsuste täitmise osas.

Seega ei saa nõukogude kultuuripoliitikat Eestis stalinismi perioodil lugeda ei läbinisti õnnestunuks ega täielikult läbikukkunuks. Teatud jälje pidi ideoloogiline surve elanikkonnale

kahtlemata jätma. Kui mitte positiivses suunas innustava, tegudele kutsuva või kaasamõtlemit tekitavana, siis vähemalt tegi see nii üldsusele laiemalt kui intelligentsile selgeks lubatavad käitumisreeglid ja loomevõimalused – hiljemalt 1949. aasta küüditamine ja 1950. aasta EK(b)P KK VIII pleenum tegid lõpu piiride kompamise ja avalikult nõukogude ideoloogiat kahtluse alla seadvaid väljendusi võimaldavale ajastule. Selles mõttes võiks öelda, et teatud ühtsus oli saavutatud ja laiem avalik vastuseis nõukogude režiimile murtud. Teisalt ei tähendanud vaikiv ja neutraalne käitumine veel sisemist poolehoidu kehtivale korrale. Pigem suudeti kultuuri kaudu kogu ühiskonda tasalülitavaid repressiivseid mehhanisme vaikides taluda, jõudes nii ära oodata liberaliseerumistendentsid kultuurielus pärast Stalini surma, mis hakkasid avalikke märke ilmutama alates 1954. aastast. Tahtmata säärast alahoidlikkust teadlikuks kollaboratsioonismiks tembeldada, tuleb mõnda, et kohanemisvõime oli ja on siinsel elanikkonnal olnud alati märkimisväärne; näiliselt võimule lojaalsust või vähemalt neutraalseid hoiakuid väljendava lihtsalt ellujäämist ja äraelamist võimaldava käitumise varjus suudeti suuresti säilitada oma sisemised veendumused. Nii omandas intelligents range välise tsensuuri tingimustes üsna kiiresti enesetsensuuri oskused ja võimudiskursuse poolt nõutava retoorika.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et pealtnäha 1930ndate keskel Nõukogude Liidus väljatöötatud kultuuripoliitika printsiipide ja mehhanismide ületoomine Eesti NSV-sse 1940ndatel aastate teisel poolel justkui toimus. Vähemalt väljastpoolt jäi mulje toimivast institutsioonide süsteemist ja ideoloogiliselt puhastatud loovintelligentsist (kui mitte varem, siis alates 1950ndast aastast). Samas, kui silmas pidada stalinistliku kultuuripoliitika lõppeesmärki – vaimse kultuuri võimudele allutatud nõukogude ideoloogiliseks propagandarelvaks muutmist – ei saa selle täielikust realiseerumisest küll rääkida. Soovitud mõtete kontrolli intelligentsi ega laiemalt avaliku sfääri üle saavutada ei suudetud. Eesti kultuuriringkondades osati hoolimata surve ja repressiivsetest meetoditest (või siis just vastureaktsioonina neile) säilitada piisavalt endist mõtteviisi, traditsioone ja hoiakuid, et pärast olude liberaliseerumist kultuuri vägivaldselt katkestatud arengutele tagasi pöörduda.

KASUTATUD LÜHENDID

EK(b)P	Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei
EKM EKLA	Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv
EKP	Eestimaa Kommunistlik Partei
ELKNÜ	Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing
ENHL	Eesti NSV Heliloojate Liit
ENKL	Eesti Nõukogude Kirjanike Liit
ENKuL	Eesti Nõukogude Kunstnike Liit
ENSV= Eesti NSV	Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik
ERA	Eesti Riigiarhiiv
ERAF	Eesti Riigiarhiivi Filiaal (Parteiariiv)
ERK	Eesti Riiklik Kirjastus
ETA	Eesti Telegraafiagentuur
j.a.	juures asuv
KAK	Kultuurhariduslike Asutuste Komitee
KK	Keskkomitee
KuK	Kunstide Komitee
KV	Kunstide Valitsus
MN	Ministrite Nõukogu
NAK	Noorte Autorite Koondis
NKL	Nõukogude Kirjanike Liit
NL	Nõukogude Liit
NLKP	Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei
NSV	Nõukogude Sotsialistlik Vabariik
NSVL	Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit
RB	Rahvuskomisjonide Büroo
RKN	Rahvakomissaride Nõukogu
TA	Teaduste Akadeemia
TASS	Telegrafnoe agentstvo Sovetskogo Sojuza (eesti keeles: Nõukogude Liidu Telegraafiagentuur)
TK	Täitevkomitee
TRÜ	Tartu Riiklik Ülikool
TSN	Tööraha Saadikute Nõukogu
VK(b)P	Venemaa Kommunistlik (bolševike) Partei
ÜK(b)P	Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

1. Allikad

• *arhiiviallikad*

1) Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM EKLA)

F 166 – Ajakirja Looming toimetuse materjalid.

F 218 – August Annist.

F 258 – Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu Tartu osakond.

F 301 – Eesti Nõukogude Kirjanike Liit.

F 311 – Nigol Andresen.

F 344 – Valmar Adams.

2) Riigiarhiiv (ERA, ERAF)

ERA F R-1765 – Eesti NSV Kirjanike Liit.

ERAF F 1 – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee.

ERAF F 132 – Ajalehe Rahva Hääl toimetuse parteialgorganisatsioon.

ERAF F 151 – Tartu Riikliku Ülikooli parteialgorganisatsioon.

ERAF F 287 – EKP Tallinna linna Keskrajooni Komitee.

ERAF F 2473 – ENSV Kirjanike Liidu parteialgorganisatsioon.

ERAF F 2477 – ENSV Kunstnike Liidu parteialgorganisatsioon.

ERAF F 3729 – Ajalehe Sirp ja Vasar toimetuse parteialgorganisatsioon.

ERAF F 5072 – Tartu Riikliku Ülikooli ELKNÜ komitee

3) Tartu Ülikooli Raamatukogu Käsikirjade ja Harulduste osakond (TÜR KHO)

F 141 – Hillar Palamets.

• *mälestused*

1) suulised mälestused (märkmed autori valduses)

K a a l e p, A i n – vestlus autoriga 15.02.2005.

K a l d a, M a i e – vestlus autoriga 21.04.2005.

P a r v e, R a l f – vestlus autoriga 23.04.2005.

T a m m, A k s e l – vestlus autoriga 23.04.2005.

2) kirjalikud mälestused

H i n r i k u s, R. (Koost.) Eesti Rahva Elulood. I-III. Tallinn 2000-2003.

T a m m e r, E. (Koost.) Nõukogude aeg ja inimene. Tallinn 2004.

A u v ä ä r t, V a s s i l i – Auväärt, V. „Punalipu“ toimetuses 1951-1954. – Meie jäljed jäävad. Eesti ajakirjanike elulood I. Tartu 2004, lk. 82.-95.

Haberman, Harald – Ird, K. Ühest isehakanud tartlasest. – Portreevisandeid: [Tartu kultuuritegelastest]. Tallinn 1967.

Kollin, Viktor – Kollin, V. Nuputrealist värsisepaks. – Meie jäljed jäävad. Eesti ajakirjanike elulood I. Tartu 2004, lk. 58-77.

Roos, Jaan – Roos, J. Läbi punase öö. I-IV. Tartu 1997-2004.

Semper, Johannes – Semper, J. Mõtterännakud II. Tallinn 1971.

Tuglas, Elo – Tuglas, E. Elukiri 1952-1958. Tallinn 1993.

Tuglas, Friedebert – Tuglas, F. Eluloolisi märkmeid II 1944-1959. Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 12. Tartu 1997.

Trull, Boris. – Anupõld, E. Kriitiline aeg oli reede hommikupoolik. Intervjuu Sirbi ja Vasara vastutava sekretäri Boris Trulliga. – Kultuurileht 06.10.1995, lk. 2.

Vaarandi, Debora – Tammer, T. Debora Vaarandi: Hea jääb enda teada. – Kultuurileht 06.10.1995, lk. 5.

• *publitseeritud allikad*

Eesti NSV intelligentsi esimene kongress. Tallinn 1945.

Eestimaa K(b)P KK büroo 18. sept. 1946. a. otsusest kirjandus- ja kunstiajakirja „Looming“ kohta. – Sirp ja Vasar. 05.10.1946, nr. 40, lk. 1.

EK(b)P KK 8. pleenumi stenogramm – Akadeemia. 1998, nr. 12, 1999, nr. 1-10.

Esimese eesti nõukogude kirjanike kongressi resolutsioon. – Looming. 1947, nr. 1/2, lk. 110-113.

Karotamm, N. Ideoloogilise töö olukord ja ülesanded. Kõne vabariiklikul nõupidamisel ideoloogilise töö küsimuste kohta 10.09.1946. – Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi. Kõnesid ja kirjutusi 1942-1947. Tallinn 1947, lk. 125-154.

Karotamm, N. Kiri "Postimehe" toimetusele. – Sirp ja Vasar. 09.05.1947, nr. 19, lk. 3.

Karotamm, N. Märkusi kirjanduslikest päevaküsimustest. – Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi. Kõnesid ja kirjutusi 1942-1947. Tallinn 1947, lk. 107-123.

Karotamm, N. Sm. Karotamm kõneles TRÜ kollektiivile. – Tartu Riiklik Ülikool. 15.04.1949, nr. 13, lk. 1-2.

Metsanurk, M. Kiri E. Pällile 24.08.1946. – Tuna. 2003, nr. 1, lk. 76-86.

Nurmsalu, E. Kuidas kodanlikud natsionalistid viisid mind eksiteele. – Kiir [EKP Põltsamaa rajoonikomitee ja Põltsamaa rajooni TSN häälekandja]. 12.02.1953, nr. 19, lk. 1.

Semper, J. Eesti nõukogude kirjandus pärast ÜK(b)P KK otsuseid kirjanduse ja kunsti kohta. Kokkuvõtte sm. J. Semperi ettekandest eesti nõukogude kirjanike konverentsil 14. juulil 1947. a. – Sirp ja Vasar. 21.07.1947, nr. 29, lk. 6-7.

Semper, J. ÜK(b)P KK otsusest ajakirjade "Zvezda" ja "Leningrad" kohta ja eesti nõukogude kirjanduse ülesandest. Kõne eesti nõukogude kirjanike koosolekul 14. sept. s.a. – Sirp ja Vasar. 21.09.1946, nr. 38, lk. 2.

Ždanov, A. Seltsimees Ždanovi kõne ajakirjade „Zvezda“ ja „Leningrad“ kohta. – Looming. 1946, nr. 10/11, lk. 1114-1124.

Ždanov, A. Sm. A. Ždanovi kõne Suure Oktoobrirevolutsiooni 29. aastapäeval Moskva Nõukogu pidulikult istungil 6. nov. 1946. a. – Eesti Bolševik. 1946, nr. 21, lk. 1533-1547.

Черняк, Я. З., Письмо в защиту Анны Ахматовой. – На этой стороне. Публикация Е.

Ефимова. – Вопросы литературы 2003, № 2, <http://magazines.russ.ru/voplit/2003/2/stor.html> (03.06.2005).

Viis aastat ÜK(b)P Keskkomitee otsusest ajakirjade „Zvezda“ ja „Leningrad“ kohta. – Looming. 1951, nr. 8, lk. 893-902.

Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)-ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКД о культурной политике. 1917-1953 гг. Москва 1999.

ÜK(b)P KK otsused „Ajakirjadest Zvezda ja Leningrad“. „Draamateatrite repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks,“ „Kinofilmist „Suur elu“ ja „V. Muradeli ooperist „Suur sõprus“. Tallinn 1953.

ÜK(b)P põhikiri. Vastu võetud ÜK(b)P XVIII kongressil. Tallinn 1951.

Üliõpilaskonna kommunistlikule kasvatusesele pühendatud konverents. – Tartu Riiklik Ülikool, 15.04.1949, nr. 13, lk. 1.

2. Kirjandus

Aarelaid, A. Ikka kultuurile mõeldes. Tallinn 1998.

Aarelaid, A. Topeltnõuetlemise kujunemine kahel esimesel nõukogulikul aastakümnel. – Akadeemia. 2000, nr. 4, lk. 755-773.

Adson, A. Siuru raamat. Vadstena 1949.

Agarin, T. Demographic and Cultural Policies of the Soviet Union in Lithuania from 1944 to 1956. – Mertelsmann, O. (Ed. by) The Sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Tartu 2003, pp. 111-126.

Аймермахер, К. Политика и культура при Ленине и Сталине 1917-1932 гг. Москва 1998.

Аймермахер, К. Партийное управление культурой и формы и самоорганизации (1953-1964/67). – Идеологические Комиссии ЦК КПСС. Культура и Власть от Сталина до Горбачева. Москва 1998, стр. 5-22.

Ajalooline sõnnik Glavsnablesis. – Õhtuleht. 01.10.1948, nr. 233, lk. 4.

Andresen, A. (Koost.) Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Tartu 2001.

Andresen, N. Andrei Andrejevitsš Ždanov ja nõukogude kirjandus. – Looming. 1948, nr. 10, lk. 1240-1247.

Annuk, E. Tekstid ja vastutekstid: kirjavahetused stalinismi kontekstis. Keel ja Kirjandus. 2003, nr. 11, lk. 838-848.

Annuk, E. Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: Miks ja kuidas uurida nõukogude aega? – Krikmann, A., Olesk, S. (Koost.) Võim ja kultuur. Tartu 2003, lk. 13-39.

Annus, E., Epner, L. jt. Eesti Kirjanduslugu. Tallinn 2001.

Bela-Krūmiņa, B. Tavaliselt mahavaikitud. Muutuv maailm apoliitilises eluloos. – Jaago, T., Kõiva, M. (Toim.) Pärimuslik ajalugu. Tartu 2001, lk. 132-136.

Больше внимания на идеологическим вопросам. – Правда. 21.11.1951, № 325, стр. 3.

Clark, K. Utopian Anthropology as a Context for Stalinist Literature. – Stalinism. Essays in Historical Interpretation 1977, pp. 180-198.

Eesti ajaloo periodiseerimisest. Eesti Bolševik. 1948, nr. 17, lk. 39-58.

Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. I osa. Kunsti- ja kultuuriasutuste ajaloo teatmik. Tallinn 1982.

Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. V osa. Loomingulised liidud ja ühingud 1940-1970. Tallinn 1986.

Eesti Nõukogude Heliloojate Liidu kogunemisest 20.09.1946. – Sirp ja Vasar. 28.09.1946, nr. 39, lk. 6.

Ефимов, Е. (Публ.) На этой стороне. Письмо Я. З. Черняка в защиту Анны Ахматовой. – Вопросы литературы. 2003, № 2. – <http://magazines.Russ.ru/voplit/2003/2/stor.html> (03.06.2005).

Erelt, T. (Toim.) Eesti keele sõnaraamat. ÕS 1999. Tallinn 1999.

Feest, D. Metsanurga kiri Pällile. – Tuna. 2003, nr. 1, lk. 77-78.

Fitzpatrick S. Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. NY, Oxford 1999.

Groys, B. Stalin-stiil, Akadeemia. 1998, nr. 2-5.

Grönholm, P. Jutustus ja argumentatsioon. Diskursianalüüs nõukogude ajalookirjutuse kriitilises lähivaates. – Ajaloolise tõe otsinguil II. Suur kunst metodoloogia. Tallinn 2000, <http://www.okupatsioon.ee/ajaloolisetoe/ajaloolitode2.html> (03.06.2005).

Grönholm, P. Rahvusliku ebaõnnestumise ajalugu – Eesti Vabariigi aeg Eesti NSV üldkäsitlustes. – Ajalooline Ajakiri. 1999, nr. 1, lk. 43-55.

Haav, K. Ruutsoo, R. Eesti rahvas ja stalinlus. Tallinn 1990.

Haberman, A. Suure Isamaasõja-aegne Eesti rindelaul võitlusrelvana. – Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940-1950. Tallinn 1950, lk. 279-294.

Hagopian, M. N. Režiimid, liikumised, ideoloogiad. Tallinn 1993.

Harro, H. (Toim.) Meediaorganisatsioon I. Tartu 1998.

Hasselblatt, C. The Fairy Tale of Socialism: How „Socialist“ was the „New“ Literature in Soviet Estonia – Mertelsmann, O. (Ed. by) The Sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Tartu 2003, pp. 227-236.

Helme, S. Sõjajärgse kunsti uurimisest ja uurimustest. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. EKA Toimetised nr. 9, Tallinn 2002, lk. 127-137.

Hennoste, T. Kuidas me uurime kirjandust. – Keel ja Kirjandus. 1999, nr. 5, lk. 297-309.

Hennoste, T. Postkolonialism ja Eesti. – Kirikiri. http://www.kirikiri.ee/article.php3?id_article=201 (03.06.2005).

Hion, L. Eesti teater stalinismi ajal. Uurimisega seotud allikakriitilised ja psühholoogilised probleemid. – Sarapik, V., Kalda, M., Veidemann, R. (Koost.) Kohandumise märgid. Tallinn 2002, lk. 87-98.

Hobsbawm, E. Äärmuste ajastu. Lühike 20. sajand 1914-1991. Tallinn 2002.

Нови, К. Rahvusvaheliste suhete ajaloo metodoloogiast. – Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguil II. Suur kunst metodoloogia. <http://www.okupatsioon.ee/ajaloolisetoe/ajaloolitode2.html> (03.06.2005).

Ивкин, В. И. (Сост.) Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923-1991. Историко-биографический справочник. Москва 1999.

Jaago, T., Kõiva, M. (Toim.) Pärimuslik ajalugu. Tartu 2001.

- Jansen, E. Humanitaaruuringutest Eesti Teaduste Akadeemias nõukogude ajal. – ETA ülevaateid ja muutusi, Tallinn 1998, lk. 110-118.
- Joželev, A. 1946. aasta lämbe suvi. Kuidas võeti vastu otsus ajakirjade "Zvezda" ja "Leningrad" kohta? – Õhtuleht. 05.07.1988, nr. 154, lk. 3.
- Jürjo, I. Pagulus ja nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn 1996.
- Kaalep, A. Kolm Lydiat. Eesti mõttelugu 18. Tartu 1998.
- Kaalep, A. Luuletuse sahtli põhjast. – Vikerkaar. 1988, nr. 12, lk. 30-34.
- Kaalep, A. Per Aspera. Arvustus Evi Puskari teosele *Ad astra*, Tartu 2004. – Akadeemia. 2004, nr. 12, lk. 2736-2740.
- Kaalep, A. Tehast külastades. – Stalinlik Noorus. 1949, nr. 9, lk. 30.
- Kalda, M. Vana kaader järel-eesti ajal võimalusi proovimas. – Sarapik, V., Kalda, M., Veidemann, R. (Koost.) Kohandumise märgid. Tallinn 2002, lk. 55-66.
- Kalda, M. Kirjandusprotsess 1950.-1970ndail aastail. – Keel ja Kirjandus. 1980, nr. 7, lk. 388-402.
- Kalits, J. (Koost.) Võidu parool. Ülevaade EKP rahvuspoliitikast. Tallinn 1986.
- Kalm, M. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn 2002.
- Kangilaski, J. Kohanemised marksismidega. – Sarapik, V., Kalda, M., Veidemann, R. (Koost.) Kohandumise märgid. Tallinn 2002, lk. 11-19.
- Kangilaski, J. Nõukogudeaegne kantseliit kunstist kõnelemisel. – Eesti kunsti sotsiaalsed portreed. Kaasaegse Kunsti Eesti Keskus 2003, lk. 17-23.
- Kangilaski, J. Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine. – Ajalooline Ajakiri. 1999, nr. 1, lk. 23-29.
- Kangilaski, J. 20. sajandi kunstiteooriatest. – Kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. EKA Toimetised nr. 9, Tallinn 2002, lk. 138-147.
- Kibuvits, L. Rikka rahva kongress. – Rahva Hääl 29.01.1945, nr. 23, lk. 4.
- Kinkar, F. EKP ideelis-poliitilisest kasvatustööst talurahva hulgas. – Töid NLKP ajaloo alalt IX. Tartu 1971, lk. 70-107.
- Kinkar, F. Rindejooneta võitlus. – Kalits, J. (Koost.) Võidu parool. Ülevaade EKP rahvuspoliitikast. Tallinn 1986, lk. 67-87.
- Kirme, K., Kirme, M. (Toim.). Eesti kultuur 1940. aastate teisel poolel. Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. Humaniora A19, Tallinn 2001.
- Kokkuvõtte kevadkõlvi tööde käigust vabariigi kolhoosides ja üksiktalundites seisuga 15.05.1950. – Talurahvaleht. 18.05.1950, nr. 59, lk. 1.
- Kosmopoliit taskuväljaandes – Noorte Hääl. 30.07.1949, nr. 178, lk. 2.
- Костырченко Г. В. Идеологические чистки второй половины 40-х годов: псевдопатриоты против псевдокосмополитов. – Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. Том 2. Апогей и крах сталинизма, стр. 90-149.
- Kreegipuu, T. Nõukogude Liidu kultuuripoliitika ja selle rakendamine Eesti NSV ajakirjanduse ja kirjanduselu juhtimisel 1944-1949. Lõputöö, juhendaja Tannberg, T., Tartu Ülikooli Ajaloo osakond, Tartu 2001.
- Krikmann, A., Olesk, S. (Koost.) Võim ja kultuur. Tartu 2003.

- Kruus, O. (Koost. ja toim.) Eesti kirjarahva leksikon. Tallinn 1995.
- Kuuli, O. Muutuvad parteitekstid (1946-1950). EKM-i 16.-17. mail 2003 peetud konverentsi „Kohanevad tekstid“ ettekande teesid – http://www.eki.ee/km/konv/teesid_koond.htm (03.08.2005).
- Kuuli, O. Salajased ja avalikud parteitekstid. EKM-i 23.-24. aprillil 2004 peetud konverentsi „Kohanevad tekstid II“ ettekande teesid – http://www.eki.ee/km/konv/kohanevad2_teesid.pdf (03.08.2005).
- Kuuli, O. Sotsialistid ja komunistid Eestis 1917-1991. Tallinn 1999.
- Kuuli, O. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953-1969. Tallinn 2002.
- Kuuli, O. Pärast Stalinit. Muutusi ENSV kirjanduskliimas aastail 1954-1955. – Ajalooline Ajakiri. 2001, nr. 1/2, lk. 85-94.
- Laak, M. (Koost.) Traditsioon ja pluralism. Tartu 1998.
- Laak, M., Olesk, S. (Koost.) Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Tartu 2000.
- Lapin, L. Nõukogude okupatsioon ja avangard. – Avangard. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professori Leonhard Lapini loengud 2001. aastal. Tartu 2003, lk. 139-154.
- Lapin, L. Ääremärkusi Boris Groysi staliniaanale. – Akadeemia. 1998, nr. 5, lk. 1111-1118.
- Lepik, P. Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris. – Akadeemia. 2000, nr. 4, lk. 718-754.
- Levin, M. Sotsialistliku realismi uurimise probleeme. – Kunstiteaduslikke uurimusi 7. Tallinn 1994, lk. 199-208.
- Liivrand, H. Eesti kunstiteadus esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal: kollaboratsiooni geneesist. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. EKA Toimetised nr. 9, Tallinn 2002, lk. 111-120.
- Lilja, P. Ždanovlusest sulailmadeni. Märkmeid nõukogude eesti kirjanduspoliitikast. – Keel ja Kirjandus. 1990, nr. 3, lk. 156-166, nr. 4, lk. 229-238, nr. 5, lk. 286-294.
- Luts, H. M. Stalinismi ohvrid. Eesti kunstnikud ja muusikud. Magistritöö, juhendaja Karjahärm, T., Tallinna Pedagoogikaülikool, Tallinn 2004.
- Lõhmus, M. „Esineb ideoloogiliselt ebatäpseid formuleeringuid...“. Avalike tekstide kontrolli mudelist totalitaarses süsteemis. – Akadeemia. 2004, nr. 4, lk. 699-717.
- Lõhmus, M. Toimetamine: kas looming või tsensuur. Tartu 1999.
- Maamägi, V., Vassar, A. Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis. – Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940-1950. Tallinn 1950, lk. 11-42.
- Maid, A. Kah kangelased. – Tartu Riiklik Ülikool. 16.12.1948, nr. 4, lk. 3.
- Maimik, P. Eesti ajakirjandus nõukogude tsensuuri all. – Eesti ajakirjanduse ajaloo IX. Tartu 1994, lk. 85-107.
- Mertelsmann, O. (Ed. by) The Sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Tartu 2003.
- Miłosz, C. Vangistatud mõistus. LR 1999, nr. 18-20.
- Misiunas, R., Taagepera, R. Balti sõlтеаastad 1940-1990. Tallinn 1997.
- Mõningaid märkmeid "Loomingu" käesoleva aasta numbrite kohta. – Rahva Hääl. 02.06.1948, nr. 129, lk. 3.
- Märka, V. Kala hakkas mädanema südamest. (Sotsialistlikust realismist ENSV kirjanduses

- 1945-53). – Vikerkaar. 1998, nr. 10/11, lk. 81-111.
- Möldre, A. Raamatute kirjastamine Eestis 1940. aastate teisel poolel. – Kirme, K., Kirme, M. (Toim.) Eesti kultuur 1940. aastate teisel poolel. Tallinna Pedagoogikaulikooli Toimetised. Humaniora A19, Tallinn 2001, lk. 62-71.
- Недопустимый факт. – Правда. 28.01.1950, № 28, стр. 2.
- Николаев, К. Что мешает подготовке научных кадров. – Правда. 17.12.1951, № 351, стр. 2.
- Николаев, К., Котта, Ф. Путаные комментарии. – Правда. 21.11.1951, № 325, стр. 3.
- Nugin, R. ENSV Kunstide Valitsus kunstipoliitika suunajana 1946-1949. Peaseminaritöö, juhendaja Kangilaski, J., Tartu Ülikooli Ajaloo osakond, Tartu 1998.
- Nugin, R. Institutsioonide roll nõukogude kunstipoliitikas ning neist lahtirakendamise mõjud 1990. aastatel. – Acta Historica Tallinnensia 2004 (8), lk. 61-76.
- Nõukogude kirjanduse suured ülesanded. – Sirp ja Vasar. 12.07.1947, nr. 28, lk. 1.
- Об одной порочной пьесе. – Советская Эстония. 30.11.1951, № 281, стр. 2.
- Ohmann, V. Nõukogude perioodi ajaloo allikalise baasi avardumine. – Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguid I. Tallinn 1999, lk. 53-65.
- Olesk, S. Eesti kirjanduse ajalugu 1940-1991. – Laak, M. (Koost.) Traditsioon ja pluralism. Tartu 1998, lk. 228-236.
- Olesk, S. ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum. – Looming. 2002, nr. 10, lk. 1552-1567.
- Olesk, S. Kontekst kirjanduse tegijana. – Olesk, S. Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest. Tartu 2002, lk. 13-23.
- Olesk, S. „Laine põhi“. Kirjandusest ja selle kontekstist Eestis aastatel 1950-1953. – Krikmann, A., Olesk, S. (Koost.) Võim ja kultuur. Tartu 2003, lk. 465-479.
- Olesk, S. Neljakümnendad I: murrang kodumaal. – Laak, M., Olesk, S. (Koost.) Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Tartu 2000, lk. 149-172.
- Olesk, S. Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest. Tartu 2002.
- Olesk, S. Võim kirjanduse kallal: dokument eesti kirjanduse juhtimisest 1950. aastal. – Krikmann, A., Olesk, S. (Koost.) Võim ja kultuur. Tartu 2003, lk. 481-525.
- Olesk, S. Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper. – Eesti kirjanduse kontekstidest XX sajandi keskel. – Olesk, S. Tõdede vankuval müüril. Tallinn 2002.
- Orlova, M. Stalinistlik arhitektuurikorraldus Eestis 1944-1955. Magistritöö, juhendaja Kalm, M., Eesti Kunstiakadeemia, Tallinn 2003.
- Palamets, H. (Koost.) Lugusid vanast Tiigist. Tartu 2004, lk. 218-228.
- Parteikoosolekud kujunegu bolševistliku kasvatuse kooliks. – Rahva Hääl. 18.02.1949, nr. 41, lk. 1.
- Партийное руководство местными издательствами. – Правда. 29.08.1953, № 241, стр. 1.
- Павлова, И. В. Понимание сталинской эпохи и позиция историка. – Вопросы истории. 2002, № 10, стр. 3-18.
- Peiruma, R. Hruštšovi aja „sula“ ning muudatused ENSV kunstipoliitikas ja -elus 1950. aastate teisel poolel. Magistritöö, juhendaja Kangilaski, Tartu Ülikooli Ajaloo osakond, Tartu 2002.

- Pessimismi ja passiivsuse luule. – Rahva Hääl. 05.02.1948, nr. 29, lk. 3.
- Пихоя, Р. СССР: История власти. 1945-1991. Москва 1998.
- Raid, L. Vaevatee. Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940-1952. Tartu 1995.
- Raud, E. Õppisin suhtuma teadlikult oma töösse ja kohustustesse. – Tartu Riiklik Ülikool. 20.05.1949, nr. 18, lk. 3.
- Raudsepp, A. Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis. – Laak, M., Olesk, S. (Koost.) Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Tartu 2000, lk. 136-148.
- Ritter, R. Prescribed Identity: The Role of History for the Legitimization of Soviet Rule in Lithuania – Mertelsmann, O. (Ed. by) The sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Tartu 2003, pp. 85-110.
- Ruutsoo, R. Stalinlus Eesti rahvuslikku iseolemist ja demokraatiat hävitamas 1940-1941. – Haav, K. Ruutsoo, R. Eesti rahvas ja stalinlus. Tallinn 1990, 60-75.
- Rüdiger, R. Prescribed Identity: The Role of History for the Legitimization of Soviet Rule in Lithuania. – Mertelsmann, O. (Ed. by) The Sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Tartu 2003, pp. 85-110.
- Salu, H. Nõukogude Eesti luulet. Kaheksa kogu luuletusi Tallinnast. – Vaba Eesti tähistel. Valimik tsensuurivaba eesti mõttelugu aastaist 1948-64. Tallinn 2000, lk. 56-58.
- Sampson, S. Ida-Euroopa kollaboratsiooni antropoloogiast. – Vikerkaar. 1995, nr. 5-6, lk. 114-121.
- Sarapik, V., Kalda, M., Veidemann, R. (Koost.) Kohandumise märgid. Tallinn 2002.
- Schmuul, J. Et õunapuud õitseksid. Tallinn 1951.
- Siilivask, K. Muudame oma teaduskonna eesrindlikemaks ülikoolis. – Tartu Riiklik Ülikool, 22.04.1949, nr. 14, lk. 1.
- Sirk, V. Haritlaskond osutus visaks vastaseks. – Tuna. 2004, nr. 1, lk. 51-69.
- Smirnov, D. Sovietization, Terror and Repression in the Baltic States in the 1940s and 1950s. – Mertelsmann, O. (Ed. by) The Sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Tartu 2003, pp. 55-62.
- Соколов, А. К. Наука, искусство и социальные реалии минувшего столетия. – Отечественная История 2002, № 1, стр. 60-71.
- Strunnikov, P. Bolševistliku ajakirjanduse levitamine on suur poliitiline ülesanne. – Rahva Hääl. 04.01.1945, nr. 2, lk. 3.
- Swain, G. „Cleaning up Soviet Latvia“: The Bureau for Latvia (Latburo), 1944-1947. – Mertelsmann, O. (Ed. by) The Sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Tartu 2003, pp. 63-84.
- Зубкова, Е. Ю. Сталин и общественное мнение в СССР. – Сталинское десятилетие холодной войны. Факты и гипотезы. Москва 1999, стр. 151-170.
- Зубкова, Е. Ю. Эстонское Дело 1949-1952 гг. – Мир Истории. 2001, № 1, <http://www.tellur.ru/~historia/archive/01-01/zubkova.htm>. (03.06.2005).
- Taavi, M. Vinta-vänta, virra-vurra. – Õhtuleht. 14.11.1953, nr. 269, lk. 5.
- Tamm, A. Aga see oli üks mees. Eluvisandeid. Tallinn 2003.

- Tammistu, K. Tasalulitamine 1-64. – Õhtuleht. 26.04.1989-18.08.1989.
- Tannberg, T. Nõukogude aja uurimisest Venemaal: uuemaid arhiiviteatmikke ja allikaõpetuslikke käsiraamatuid. – Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguil I. Tallinn 1999, lk. 89-104.
- Tarvel, E. Ajaloolase analüüsist. – Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguil II. Tallinn 2000, <http://www.okupatsioon.ee/ajaloolisetoe/ajaloolitode2.html> (03.06.2005).
- Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguil I. Tallinn 1999.
- Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguil II. Suur kunst metodoloogia. Tallinn 2000, <http://www.okupatsioon.ee/ajaloolisetoe/ajaloolitode2.html> (03.06.2005).
- Tarvel, E. Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. – Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguil I. Tallinn 1999, lk. 105-115.
- Tarvel, E. (Toim.) Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940-1991. Tallinn 2002.
- Tuulik, Ü. Stalin, Leberecht, Käbin ja Tuglas. – Looming. 2000, nr. 8, lk. 1247-1251.
- Undusk, J. Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses. – Krikmann, A., Olesk, S. (Koost.) Võim ja kultuur. Tartu 2003, lk. 41-68.
- Undusk, J. Stalinismi müstilised ja maagilised märgid. – Akadeemia. 1994, nr. 9, lk. 1863-1889.
- Uus, S. Toimetuse töökorraldus. Eilsest tänasesse. – Harro, H. (Toim.) Meediaorganisatsioon I. Tartu 1998, lk. 5-20.
- Vahtre, L. Elu-olu viimasel vene ajal. Riietus, mööbel, toit ja tarberiistad, sõiduvahendid, eluase ja muu. Tallinn 2002.
- Vahtre, L. Nõukogude aja periodiseerimine. – Andresen, A. (Koost.) Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Tartu 2001, lk. 373-384.
- Vainiko, M. Kultuuriajakirjanduse nõukogustamise ja kontrollimise algus Eesti „Sirbi ja Vasara“ näitel. Bakalaureusetöö, juhendaja Lauk, E., Tartu Ülikooli Ajakirjanduse osakond, Tartu 2001.
- Veidemann, R. Kirjandus sotsiaalse sidususe tegurina. Eesti juhtum. – Krikmann, A., Olesk, S. (Koost.) Võim ja kultuur. Tartu 2003, lk. 155-170.
- Veidemann, R. Kohandumise kool. Valmar Adamsi juhtum. – Sarapik, V., Kalda, M., Veidemann, R. (Koost.) Kohandumise märgid. Tallinn 2002, lk. 40-54.
- Veispak, T. Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944-1952). – Looming. 1990, nr. 9, lk. 1260-1268.
- Velsker, M. Stalinismi võidud ja kaotused kuuekümnendatel aastatel. – Vikerkaar. 1998, nr. 10/11, lk. 119-127.
- Veskimägi, K.-O. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn 1996.
- Vihalemm, P. Lauristin, M. Eesti ühiskonna ja meedia muutumine 1965-2004. – Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965-2004. Toim. P. Vihalemm, Tartu 2004, lk. 1-22.
- Viiding, P. Eesti nõukogude kirjanduselust möödunud aastal. – Sirp ja Vasar. 03.01.1948, nr. 1, lk. 3.
- Viiding, P. Pärast esimest kongressi. – Looming. 1947, nr. 1/2, lk. 114-117.

- Viires, A. Eesti ajalugu stalinlikus haardes. – Tuna. 2003, nr. 1, lk. 32-47.
- Волков, В. За кулисами. Некоторые комментарии к одному постановлению. – Аврора. 1991, № 8, стр. 42-51.
- Volt, M. Kriitiline diskursianalüüs. Kasutamismõimalusi teksti ja kultuuri uurimisel. – Vikerkaar. 1997, nr. 12, lk. 51-58.
- Vsevirov, D. Hirm EK(b)P Keskkomitee salajases kirjavahetuses. Stalinlik ajastu. – Tuna. 1998, nr. 1, lk. 34-39.
- Vsevirov, D. Repatrieerimisretoorika kui abivahend kohandamiseks tagasipöördumisideega (1945-1953). – Sarapik, V., Kalda, M., Veidemann, R. (Koost.) Kohandamise märgid. Tallinn 2002, lk. 67-87.
- Vsevirov, D. Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses. – Tarvel, E. (Toim.) Ajaloolise tõe otsinguil I. Tallinn 1999, lk. 117-121.
- Vääri, E. Humanitaarõppejõudude ja üliõpilaste vastu suunatud ideoloogilised rünnakud ajalehtedes "Postimees" ja "TRÜ" aastail 1945-1953. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXVII, Tartu 1993, lk. 75-81.
- Vääri, E. Kuhu jäid õppejõud? – Tartu Riiklik Ülikool. 08.04.1949, nr.12, lk. 2.
- Õim, A. Võim keeles. – Krikmann, A., Olesk, S. (Koost.) Võim ja kultuur. Tartu 2003, lk. 417-435.
- ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn 1946.
- Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. III osa (juuli 1940-1958. aasta). Tallinn 1972.
- Yekelchik, S. Diktat and Dialogue in Stalinist Culture: Staging Patriotic Historical Opera in Soviet Ukraine, 1936-1954. – *Salvic Review*. 2003, vol. 3, pp. 597-624.
- Yekelchik, S. *Stalin's Empire of Memory*. Toronto 2004.

SUMMARY

The period of Soviet occupation in Estonia has remained a problematic and challenging research issue that is still offering plenty of uncovered aspects to examine. The possibilities to study the events and processes in Soviet society have widened enormously as a result of liberating the science of history from totalitarian pressure and revealing so far inaccessible archive sources. Still, there is no, and probably will hardly be found an unanimous opinion or coherent attitude towards this period.

The Stalinist era is traditionally considered the darkest and the most repressive period of the Soviet times. Current thesis is also aimed at the analyses of the first post-war years of the Soviet occupation in Estonia. More precisely, the chronological borders of the research are set as 1944-1954. In 1944, when the war activities in Estonia came to an end, the building of Soviet institutional, political and economical system started and ideological pressure to the whole society, especially to culture, was cultivated. Year 1954 (a year after Stalin's death) on the other hand represents the time of some liberate tendencies and softening the ideological pressure.

In order to describe and analyse the social and political developments during the Stalinist era, I chose the most sensitive and, as claimed, the most repressed, aspect of social sphere – cultural life. Thereby I handled the creative culture as an object of Soviet cultural politics and tried to give an overview of actions and measurements of the power institutions used for the sovietization of the Estonian culture. Soviet leadership saw and used culture and intellectuals as their propaganda tools, admitting great importance to them as mediators of introducing Soviet ideological doctrines to the public. Thus the Soviet cultural politics was a tool of legitimization and stabilisation of the Soviet regime in incorporated areas and in the whole empire.

The leading position in cultural politics as well as in every other social (not mentioning the political) sphere, was symptomatically to Soviet society held by the Communist Party. Therefore all principles of cultural policy, ideological doctrines and mechanisms of cultivating the policy were worked out in the Party structures. The most important ideological document during the years 1944-1954 was the decree “About the journals *Zvezda and Leningrad*” of the of the Central Committee (CC) of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) from the 14th of August 1946. That decree released aggressive and total ideological pressure aimed not only at literary journals or literature but the culture and intelligentsia as a whole. The decrees and directions of the highest Party organs were the main instruments of introducing political statements and principles worked out by the top leaders of culture – Stalin himself and Andrei Zhdanov, secretary of ideology, who was considered and presented as main ideologist of Soviet Union in

the late 1940's. It became a custom and a requirement to take this kind of decrees as dogmas to be followed without reservations. These documents were published in press and spread all over the country. All structure units of the Party and every other institution had to “discuss” (in reality repeat and approve) the contents of documents released by highest power institutions and to meet the constituted demands. As the Soviet society was strictly hierarchical and centralized, all institutions (not only the structures of the Communist Party) had to follow the instructions from above and also compose similar documents to direct the institutions under their subordination. For example – in order to follow the ideological directions set by previously mentioned decree of CPSU, the Central Committee of the Estonian Communist Party (ECP) released an analogous document about a local literary journal *Looming* in September 1946.

The most important official documents of the Stalinist era are the texts compiled by the top Party structures. In order to follow the cultural politics cultivated and managed by the Soviet power institutions I based my study mainly on the documents of the Communist Party – protocols, letters, decrees etc of ECP and it's apparatus. Most of the source-materials I used, are located in the Estonian State Archive's Branch (Party Archive). For the observation of the reactions to the official cultural politics and the ideological pressure, I also used the documents of formally intelligentsia-centred institutions like the creative unions (mostly the documents of the Estonian Soviet Writer's Union). Taking into consideration that in conditions of the Soviet reality all the public organisations and legal societies could exist and produce documents only under the terms and rules set by the Party, one has to look for the alternative sources while trying to characterize the actual and immediate reactions and attitudes towards the official pressure. Therefore the memories (both written and oral) of contemporary intellectuals are involved in the current study.

The master thesis consists of four chapters. The first chapter gives a general overview of the principles and mechanisms of the Soviet cultural politics applied in Estonian Soviet Socialist Republic (ESSR) during the years 1944-1954. After defining the position of ideology as the main characteristic of the Soviet cultural politics, a short description of political system regulating the cultural life is given. As mentioned, the most important instance of the governing system was the Communist Party and it's structural organs. In spite of this, the hegemony of the Party didn't exclude the existence of many other institutions. Furthermore, the system of different institutions and organisations was quite diverse. Unfortunately it only complicates the attempts of researchers to give an organized overview about the institutional regulation of the cultural life. In addition to the Party, cultural life was under the direction of the government offices – during 1940-1953 the matters of culture were submitted to the coordination of the Government of Arts (*Kunstide Valitsus*). Important institutions for organizing the life and creation of intelligentsia were creative unions. All the institutions were coordinated by the respective central organs in Moscow, at the same time every one of them was under the observation and control of the Party organs. Such

parallel subordination caused both confusion and insecurity but at the same time the situation enabled to make reservations about some directives by finding a way to manoeuvre between the different institutions. For example the leaders of the Estonian Soviet Writers' Union could reject some prescriptions of the Soviet Writers' Union located in Moscow or the ones of the Government of Arts by appealing to the contradictory remarks made by the Party functionaries. Still it was not very common to argue against the directions from above, such practice was used less and less as the structures of power ensured their positions. Instead of consciously opposing to the official demands, loyal obedience and supreme caution were more usual models of action. In fact it has been pointed out by some researchers that the plurality of institutions and unclear hierarchical centralized bureaucracy was used intentionally in order to confuse people. It obliged people to be especially obedient and cautious because soon it became clear that one could never be sure whether the actions weren't upsetting any institution. Fear was one consolidating factor of the Soviet society – in making people feel that they can never be sure about consequences of their actions was a way of the power institutions exercised in forming the loyal and obedient Soviet nation.

In the second chapter of the research I observed the role of journalism as a Soviet propaganda tool. Analysing the system of directing and controlling of the newspapers and journals reveals the fact that the power institutions handled press mainly as a channel of forwarding the ideological doctrines to people, cutting down all the other functions the press has in a liberal society. Through the studies of the Stalinist press, the ideological pressure launched in the second half of the 1940s can be observed. As any other public sphere, the media was also supposed to exist under the dictate of the Communist Party, in addition the newspapers and journals were strictly controlled by the officials of censorship. The domination over the publishing and editing of public texts by the Party is observed by analysing the documents of the Bureau of the Central Committee of ECP and the Party organisations of the editorial boards of the newspapers. The records reveal the ways how the media was converted from the object of information and analyses of the society into a subject of the Soviet ideological pressure itself, carrying on the canons and doctrines set by the power to public at the same time. In order to characterize the cultural politics of the Stalinist times, the press is quite expressive source material for following the ideological campaigns and doctrines. The writings handling the cultural themes and reactions of the Party institutions to those articles have been taken under special attention in the current research.

The third chapter concentrates on one aspect of the Soviet cultural politics – putting the Estonian literature under the ideological pressure and building of the Soviet institutional system in order to control and direct the creation and life of the writers. As the literature was situated in the top of the hierarchy of cultural spheres, the ideological pressure launched at literature was especially

intense. The literature politics formed by the ideological institutions was enforced through the Estonian Soviet Writer's Union that was transformed into a watching and restricting instrument of powers rather than a creative or professional union. As a part of the Soviet Writers' Union, the Estonian union on one hand had to follow the directions given by literature functionaries in Moscow, on the other hand the local literature life was coordinated by the Party and the governing organs as well. Such complicated multiple directing and controlling system left writers with little chances in continuation the traditions of the Estonian literature. The contents of creations was submitted under the standards of social realism. Starting from the above mentioned decree of CC of CPSU about the literature journals in August 1946, the launches against literature harshened, revealing their full extent in March 1950 when the VIII plenum of CC of EC (b)P was held. This event is often marked as a low tide of Estonian culture – several writers and other intellectuals suffered severe repressions. If not arrested as some prominent leaders of cultural life (N. Andresen, H. Kruus), many of them were cut off the possibilities to carry on any creative work. Thus compared to some kind of more liberate postwar years, the last years of Stalinism are justly called the darkest period in Estonian literature, when publishing was under strict control of censorship and life of intelligentsia was closely observed by power institutions. The tension loosened at some extent after Stalin's death, more liberate attitudes began to spread in 1954 when previous ultra orthodox ideological statements were to some extent revised.

Giving the overview and analyses of Soviet cultural politics – the principles, the institutional system and the practices of directing the culture life in Estonia concentrating on the fields of press and literature – raised the questions about actual reactions and attitudes towards official ideology and activities. In the last chapter of thesis I have tried to reflect the reactions of the Estonian intelligentsia to the ideological pressure and violence against the cultural traditions. Being tempted by an effort to answer the intriguing question whether the soviet cultural politics was successful or not (if the purposes of the power functionaries did realize), I have to admit that there can't be one clear answer, at least not yet. Constant ideological pressure had to affect the consciousness of the intelligentsia as well as the whole society. At the same time it is difficult, if not impossible, to measure the extent of the influence of the Soviet propaganda. The contemporary public texts carry strong ideological message but the conclusion of ideological turns in public mentality can't be drawn leaning on that fact alone. The exploitation of the political language in the public texts could indicate both, the true convictions as well as good skills of using the discourse favourable to powers in order to hide the expression of quite different and sometimes even controversial meaning. The so-called “unofficial sources” (memories, private letters, belletristic texts) are in some way more helpful while trying to explain the situation of the changes in the mentality of people though they are considered less reliable for being highly subjective. Yet it remains complicated to derive concrete conclusions, as the

evaluations to public attitudes and actions of intelligentsia range from faithful collaboration to principal resistance. The adaptation of the intellectuals with the Soviet cultural policy differs on a very large scale. Mostly some kind of compromise was found and the writers, artists, scientists etc tried to act according to the present situation. The cooperation with powers could have variable forms and was based on very different reasons.

In analysing the politics carried out by the power and the reactions of the intelligentsia towards it, following factors could be pointed out. To begin with, the Soviet power favoured intellectuals hoping they could serve as propagandists. The high reputation of the intelligentsia in the society was a priority of the power structures, the loyal-acting intellectuals were ensured also economically while the disobedient ones were cut off any chances not only for creative but also any other activities. The favouring interacted with the constant fear, a factor that embraced the whole society and resulted from the continual repressions extending up to the physical extermination of the persons. The Soviet leadership could also make use of the fact that many Estonian intellectuals did not oppose the left-wing or even the communist ideology in principle. Before having experienced the violent and intolerant side of the Stalinist state there were many, who were very much interested in the processes of the Soviet Russia, furthermore, they also felt sympathy towards communists. The pressure on cultural freedom imposed by authoritarian regime during the last years of Estonian Republic deepened in turn the hopes of Soviet functionaries that traditionally rather left-minded intelligentsia would welcome abolishing the old and imposing new social order.

To illustrate one way of conformism, a short descriptions of the fate of Johannes Semper and Nigol Andresen are given. Those two prominent culture functionaries held the leading positions in the power structures during the first Soviet years and later suffered the repressions of the same mechanism they have helped to build up. Their examples prove that one might serve Soviet power formally or truly believing in the ideas of communism, however it acted in such unexpected and unreasonable way that one could never ensure the approval to his/her person or actions.

In conclusion, the Soviet cultural politics in occupied Soviet Estonia has to be characterized as an aggressive ideological pressure on all the fields of culture that was carried out by the bureaucratic and hierarchical centralized system of institutions under the dominant position of the Communist Party. Despite of the repressive methods and strict control, the power institutions couldn't still achieve complete cultural hegemony over the society in order to form people and nations of the Soviet Empire into the loyal obedient mass.

LISAD

LISA 1

ÜK(b)P KK otsus ajakirjadest *Zvezda* ja *Leningrad* 14. augustil 1946.⁶²³

ÜK(b)P Keskkomitee märgib, et Leningradis väljaantavaid kirjandus- ja kunstiajakirju „Zvezda“ ja „Leningrad“ toimetatakse täiesti mitterahuldavalt.

Ajakirjas „Zvezda“ on viimasel ajal nõukogude kirjanike tähelepanuväärivate ja õnnestunud teoste kõrval ilmunud palju ideelagedaid ja ideoloogiliselt kahjulikke teoseid. „Zvezda“ jämedaks veaks on kirjandusliku tribüüni kasutada andmine kirjanik Zoštšenkole, kelle teosed on võõrad nõukogude kirjandusele. „Zvezda“ toimetusel on teada, et Zoštšenko on ammu spetsialiseerunud tühiste, sisutute ja labaste teoste kirjutamisele, roiskunud ideelageduse, labasuse ja apoliitilisuse jultustamisele, taotlusega desorienteerida meie noorsugu ja mürgitada tema teadvust. Viimane Zoštšenko avaldatud jutustustest, „Ahvi seiklused“ („Zvezda“ nr. 5-6, 1946. aasta), on labane paskvill nõukogude elu ja nõukogude inimeste kohta. Zoštšenko kujutab nõukogude inimesi laimavalt primitiivseina, vähekulturseina ja rumalaina, väikekodanlike maitsete ning kommetega. Meie tõsielu kuritahtlikult ulakliku kujutamisele Zoštšenko poolt kaasnevad nõukogudevastased rünnakud.

„Zvezda“ veergude kasutada andmine niisuguseile labastajale ja jätistele kirjanduses, nagu Zoštšenko, on seda lubamatum, et „Zvezda“ toimetusel on hästi teada Zoštšenko füsiognoomia ja tema vääritud käitumine sõja ajal, mil Zoštšenko ei abistanud millegagi nõukogude rahvast tema võitluses saksa röövvalutajate vastu ning kirjutas koguni säärase jälgi teose, nagu „Enne päikese tõusu“, mille kohta samuti nagu ka kogu Zoštšenko kirjandusliku „loomingu“ kohta oli antud hinnang ajakirja „Bolševik“ veergudel.

Ajakiri „Zvezda“ populariseerib igati ka naiskirjaniku Ahmatova teoseid, kelle kirjanduslik ja ühiskondlik-poliitiline pale on nõukogude avalikkusele ammust ajast tuntud. Ahmatova on meie rahvale võõra, tühise, ideelageda luule tüüpiline esindaja. Tema luuletused, mis on tulvil pessimismi ja dekadentsi vaimu, mis väljendavad vana salongiluule maitseid, mis on tardunud kodanlik-aristokraatliku esteeditsemise ja dekadentsuse „kunst kunsti pärast“ seisukohtadel ega taha sammu pidada oma rahvaga, kahjustavad meie noorsoo kasvatamist ja neid ei saa sallida nõukogude kirjanduses.

Zoštšenkole ja Ahmatovale aktiivse osa etendamise võimaldamine ajakirjas on kahtlemata toonud ideelise segaduse ja desorganiseerimise elemente Leningradi kirjanike keskkonda. Ajakirjas on hakanud ilmuma teoseid, mis kultiveerivad nõukogude inimestele mitteomast kaasaegse lääne kodanliku kultuuri ees lõimitamise vaimu. On hakatud avaldama teoseid, mis on täis norutsemist, pessimismi ja elustpettumist. (Sadofjevi ja Komissarova luuletused ajakirjas nr. 1, 1946. a. jne). Nende teoste avaldamisega on toimetus oma vigu süvendanud ja ajakirja ideelist taset veel rohkem alla kiskunud.

Võimaldades ideeliselt võõraste teoste tungimist ajakirja, on toimetus vähendanud ka nõudlikkust avaldatava kirjandusliku materjali kunstilise väärtuse suhtes. Ajakirja on hakatud täitma mittekunstipäraste näidendite ja jutustustega (Jagdfeldi „Aja tee“, Šteini „Luikede järv“ jne.) Niisugune valimatus materjalide avaldamisel on ajakirja kunstilise taseme alla viinud.

Keskkomitee märgib, et eriti halvasti toimetatakse ajakirja „Leningrad“, mis on pidevalt andnud oma veerge kasutada Zoštšenko labaseile ja laimavaile kirjutistele ja Ahmatova tühiseile ning apoliitilistele luuletustele. Nagu „Zvezda“ toimetus, nii on ka ajakirja „Leningrad“ toimetus teinud suuri vigu, avaldades rea teoseid, mis on täis lõimitamisvaimu kõige välismaise suhtes. Ajakiri avaldas rea vääri teoseid (Varšavski ja Resti „Juhtum Berliini kohal“, Slonimski „Vahipostil“). Hazini luuletustes „Onegini tagasitulek“ on kirjandusliku paroodia ettekäändel laimatud kaasaegset Leningradi. Ajakirjas „Leningrad“ avaldatakse peamiselt sisutuid ja alaväärtuslikke kirjanduslikke materjale.

Kuidas võis juhtuda, et ajakirjad „Zvezda“ ja „Leningrad“, mida antakse välja Leningradis, kangelaslinnas, mis on tuntud oma eesrindlike revolutsiooniliste traditsioonidega, linnas, mis on olnud alati eesrindlike ideede ja eesrindliku kultuuri taimelavaks, lasksid oma veergudele smugeldada nõukogude kirjandusele võõrast ideelagedust ja apoliitilisust?

Milles seisab ajakirjade „Zvezda“ ja „Leningrad“ toimetuste vigade tuum?

Ajakirjade juhtivad töötajad ja esijoones nende toimetajad sm-d Sajanov ja Lihharjov on unustanud leninismi selle teesi, et meie ajakirjad, olgu nad teaduslikud või kunstiajakirjad, ei saa olla apoliitilised. Nad on unustanud, et meie ajakirjad on Nõukogude riigi võimsaks vahendiks nõukogude inimeste ning eriti noorsoo kasvatamisel, ja seepärast peavad nad juhutama sellest, mis moodustab nõukogude korra elulise aluse – tema poliitikat. Nõukogude kord ei või sallida noorsoo kasvatamist ükskõiksuse vaimus nõukogude poliitika suhtes, käegaloomise ja ideelageduse vaimus.

Nõukogude kirjanduse, maailma kõige eesrindlikuma kirjanduse jõud seisab selles, et see on kirjandus, millel ei ole ega võigi olla teisi huve kui rahva huvid, riigi huvid. Nõukogude kirjanduse ülesanne seisab selles, et aidata riigil kasvatada õigesti noorsugu, rahuldada tema vajadusi, kasvatada uut põlvkonda, kes on südi, usub oma ülesandesse, ei karda takistusi ja on valmis igasugused takistused võitma.

623Kogumikust: ÜK(b)P Keskkomitee otsused „Ajakirjadest „Zvezda“ ja „Leningrad““, „Draamateatrite repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks“, „Kinofilmist „Suur elu“ ja „V. Muradeli ooperist „Suur sõprus““. Tallinn 1953, lk. 3-7.

Seepärast on igasugune ideelageduse, apoliitilisuse ja „kunst kunsti pärast“ jutlustamine võõras nõukogude kirjandusele, kahjulik nõukogude rahva ning riigi huvidele, ja sellel ei tohi olla kohta meie ajakirjades.

Ideelisuse puudumine „Zvezda“ ja „Leningradi“ juhtivate töötajate juures on viinud samuti selleni, et need töötajad on oma suhetele kirjanikega aluseks seadnud mitte nõukogude inimeste õige kasvatamise ja kirjanike tegevuse poliitilise suunamise huvid, vaid isiklikud, sõbramehe huvid. Et mitte sõbramehelikke suhteid rikkuda, nürines kriitika. Kartusest solvata sõbramehi, lasti trükki ilmselt kõlbmatuid teoseid. Sedalaadi liberalism, mille juures rahva ja riigi huvid, meie noorsoo õige kasvatamise huvid tuuakse ohvriks sõbramehelikele suhetele ja mille juures summutatakse kriitika, viib selleni, et kirjanikud loobuvad end täiustamast, kaotavad oma vastutustunde rahva, riigi ja partei ees ega arene edasi.

Kõik ülalöeldu tunnistab, et ajakirjade „Zvezda“ ja „Leningrad“ toimetused pole toime tulnud neile pandud tööga ja on teinud tõsiseid poliitilisi vigu ajakirjade toimetamisel.

Keskkomitee märgib, et Nõukogude Kirjanike Liidu juhatus ja eriti tema esimees sm. Tihhonov pole rakendanud mingeid abinõusid ajakirjade „Zvezda“ ja „Leningrad“ sisu parandamiseks ja mitte ainult et ei ole pidanud võitlust Zoštšenko, Ahmatova ning teiste taoliste mittenõukogulike kirjanike kahjulike mõjudega nõukogude kirjandusele, vaid on isegi võimaldanud nõukogude kirjandusele võõraste tendentside ning meelelaadi tungimist ajakirjadesse.

ÜK(b)P Leningradi Linnakomitee pole märganud ajakirjade suuri vigu, on eemaldanud ajakirjade juhtimisest ja võimaldanud nõukogude kirjandusele võõrastel inimestel, nagu Zoštšenko ja Ahmatova, ajakirjades juhtivale seisukohale asuda. Veel enam, teades partei suhtumist Zoštšenkosse ja tema „loomingusse“, kinnitas Leningradi Linnakomitee (sm-d Kapustin ja Širokov), ilma et oleks omanud selleks õigust, linnakomitee otsusega 26. juunist s.a. ajakirja „Zvezda“ toimetuse kolleegiumi uue koosseisu, kuhu määrati ka Zoštšenko. Sellega tegi Leningradi Linnakomitee jämeda poliitilise vea. „Leningradskaja Pravda“ tegi vea, avaldades Juri Germani kahtlase kiidurensensiooni Zoštšenko loomingu kohta käesoleva aasta 6. juuli numbris. ÜK(b)P KK Propagandavalitsus pole taganud vajalikku kontrolli Leningradi ajakirjade töö üle.

ÜK(b)P Keskkomitee otsustab:

1. Kohustada ajakirja „Zvezda“ toimetust, Nõukogude Kirjanike Liidu juhatus ja ÜK(b)P Keskkomitee Propagandavalitsust rakendama abinõusid käesolevas otsuses esiletoodud vigade ning puuduste tingimusteta kõrvaldamiseks ajakirjast, andma ajakirjale õige suuna, kindlustama ajakirja kõrge ideelise ning kunstilise taseme ja lõpetama Zoštšenko, Ahmatova ja nendetaoliste juurdepääsu ajakirjasse.
2. Lähtudes sellest, et kahe kirjandus- ja kunstiajakirja väljaandmiseks Leningradis pole praegu vastavaid tingimusi, lõpetada ajakirja „Leningrad“ väljaandmine ja Leningradi kirjanduslikud jõud koondada ajakirja „Zvezda“ ümber.
3. Ajakirja „Zvezda“ toimetuse töös vajaliku korra jaluleseadmise ja ajakirja sisu tõsise parandamise eesmärgil määrata ajakirjale peatoimetaja ning tema juurde toimetuse kolleegium. Kindlaks määrata, et ajakirja peatoimetaja kannab täielikku vastutust ajakirja ideelis-poliitilise suuna ning selles avaldatavate teoste kvaliteedi eest.
4. Kinnitada ajakirja „Zvezda“ peatoimetajaks sm. A. M. Jeglin, jättes ta edasi ÜK(b)P Keskkomitee Propagandavalitsuse ülema asetäitja ametikohale.

LISA 2

EK(b)P KK büroo otsus ajakirjast *Looming* 18. septembril 1946.⁶²⁴

ÜK(b)P KK otsus 14. augustis 1946. a. ajakirjade „Zvezda“ ja „Leningrad“ kohta, mis paljastab tõsiseid ideelisi vigu Leningradi ajakirjade ja kirjanike organisatsioonide töös, on meie partei tähtsaimaks dokumendiks, mis määrab kindlaks edasise töö suuna ideoloogilise rinde olulisemas osas, ilukirjanduse alal.

Selle otsuse valguses paljastuvad suured vead ja puudused kirjandus- ja kunstiajakirja „Looming“ toimetuse töös.

Eestimaa K(b)P KK büroo märgib, et kirjandus- ja kunstiajakirja „Looming“, Eesti NSV Kirjanike Liidu häälekandjat, toimetatakse täiesti mitterahuldavalt.

Õnnestunud teoste kõrval on ajakirjas 1946. aasta jooksul ilmunud palju ideelagedaid apoliitilisi jutustusi ja luuletusi. Ajakirja „Looming“ toimetuse andnud oma ajakirja lehekülgedel ruumi kunstivormis ideelageduse, apoliitilisuse ja „kunst kunsti pärast“ jutlustamisele.

Eestimaa K(b)P KK büroo märgib, et selliste teoste hulka, mis jutlustavad apoliitilisust ja ideelagedust, kuuluvad esimeses järjekorras K. Merilaasi luuletused ja mõned D. Vaarandi värsid.

Ajakirjas 1946. a. jooksul ilmunud 14 novellist käsitleb ainult neli novelli tänapäeva probleeme, meie maa majanduse taastamist. Nii on J. Peegli jutustus „Saaremaa motiive“ täis müstikat ja odava morraali jutlustamist. Jutustuses „Sae laul“ on kirjanik L. Kibuvits valinud teemaks kodanliku koloneli hellitatud pojakese ümberkasvatamise nõukogude inimeseks, mis ei ole meie ajale tüüpiline. Sotsialistliku töö asemel on näidatud noorte tööd eraomaniku kasuks. Jutustuse ideeline suund on väär.

Suure Isamaasõja ja fašistliku okupatsiooni aega käsitlevaist jutustusist on kõige nõrgemaks R. Sirge jutustus „Samm-sammult“, mis ei näita fašistlike okupantide tõelist nägu, ja P. Viidingu jutustus „Oleks võinud olla ka teisiti“, mis jutlustab leplikkust inimeste suhtes, kes koos sakslastega ära läksid.

Toimetuse on puudulikult töötanud noorte autoritega, mille tõttu ajakirjas on ilmunud nii ideeliselt kui ka kunstiliselt seisukohalt nõrku jutustusi ja luuletusi noortelt autoritelt (F. Kõllilt, E. Ertiselt, K. Mullaselt, K. Maidilt jt).

Ajakirja lehekülgedel ei anta küllaldaselt ruumi vene klassikalisele ja nõukogude kirjandusele. Peaaegu täielikult puudub kirjanduskriitika. Avaldatud arvustustes jutlustatakse „kunsti kunsti pärast“ (A. Sang) ja hoidutakse teoste ideelisest analüüsist (P. Viiding).

Selline olukord ajakirjas „Looming“ võis välja kujuneda seetõttu, et toimetuse on unustanud, et „meie ajakirjad, on nad teadus- või kunstiajakirjad, ei saa olla apoliitilised... Meie ajakirjad on Nõukogude riigi võimsaks vahendiks nõukogude inimeste ning eriti noorsoo kasvatamisel ja seepärast peavad nad juhinduma sellest, mis moodustab nõukogude korra elulise aluse – tema poliitikast.“ (ÜK(b)P KK 14. augusti otsusest.)

Ajakirja „Looming“ toimetuse on unustanud, et Nõukogude kirjanduse ülesanne seisneb selles, et aidata riigil kasvatada õigesti noorsugu, rahuldada tema elutarbeid, kasvatada uut põlvkonda, kes on südi, usub oma ülesandesse, ei karda takistusi ja on valmis ületama igasugused takistused. Sellepärast on igasugune ideelageduse, apoliitilisuse ja „kunst kunsti pärast“ jutlustamine võõras nõukogude kirjandusele, kahjulik nõukogude rahva ning riigi huvidele ja sellel ei tohi olla kohta meie ajakirjades.“ (ÜK(b)P KK 14. augusti otsusest.)

Eestimaa K(b)P KK büroo konstateerib, et ajakirja „Looming“ juhtivate töötajate mitteküllaldane ideelisus on samuti põhjastanud asjaolu, et nad on rajanud oma suhted kirjanikega sageli sõbramehe-rühmahuvidel. Selle tagajärjel keeldus „Looming“ avaldamast A. Jakobsoni väljapaistvat teost „Elu tsitadellis“. Selle tagajärjel on ajakirja arvustused ja kirjandus-teoreetilised sõnavõttud mannetud ja kannavad vahel otseselt „oma inimeste“ ülistamise iseloomu. (Kangro-Pooli avalik kiri.)

Lähtudes ülaltoodust, tunnistas Eestimaa K(b)P KK büroo kirjandus- ja kunstiajakirja „Looming“ toimetuse töö mitterahuldavaks.

Eestimaa K(b)P KK büroo kohustas ajakirja „Looming“ toimetust ja Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu juhatust tarvitusele võtma kõik abinõud käesolevas otsuses märgitud vigade ja puuduste kõrvaldamiseks, võtma oma töö aluseks ÜK(b)P KK otsuse „Ajakirjadest „Zvezda“ ja „Leningrad““ ning kindlustama ajakirja kõrge ideelise ja kunstilise taseme, pidades meeles, et nõukogude kirjanduse ülesandeks on inimeste kasvatamine kommunismi vaimus, et nõukogude kirjanduse, maailma kõige eesrindlikuma kirjanduse jõud seisneb selles, et ta on kirjandus, millel ei ole ega saagi olla teisi huvisid peale rahva huvide, Nõukogude riigi huvide.

„Loomingu“ toimetuse ei tohi lubada ajakirjas ideelageduse, apoliitilisuse, „kunst kunsti pärast“ jutlustamist, mis on kahjulik nõukogude rahva ja riigi huvidele, ei tohi trükki lasta kõlbmatuid teoseid sellepärast, et ta ei taha rikkuda sõbramehesuhteid, vaid peab juhinduma kõrgest ideelisusest ja eesmärgist kasvatada inimesi, kes on ustavad Nõukogude kodumaale, kes on vastupidavad, elujulged ja valmis võitma kõik takistused teel kommunismile.

Põhimõttelise ja terava kirjanduskriitika taseme tõstmiseks, mis näitab kirjandusliku teose ideelist olemust ja soodustab kommunistliku teadlikkuse kasvatamist, peab Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu juhatuse korraldama loominguilisi arutluskoosolekuid üksikute kirjanduslike teoste, samuti ajakirja „Looming“ numbritel kirjanike, arvustajate ja lugejate aktiivi osavõtul.

„Loomingu“ toimetusel tuleb perioodiliselt korraldada ajakirja kaastööliste loominguilisi kohtumisi lugejate aktiiviga.

⁶²⁴Eestimaa K(b)P KK büroo 18. septembri 1946. a. otsusest kirjandus- ja kunstiajakirja „Looming“ kohta. – Sirp ja Vasar. 05.10.1946, nr. 40, lk. 1.

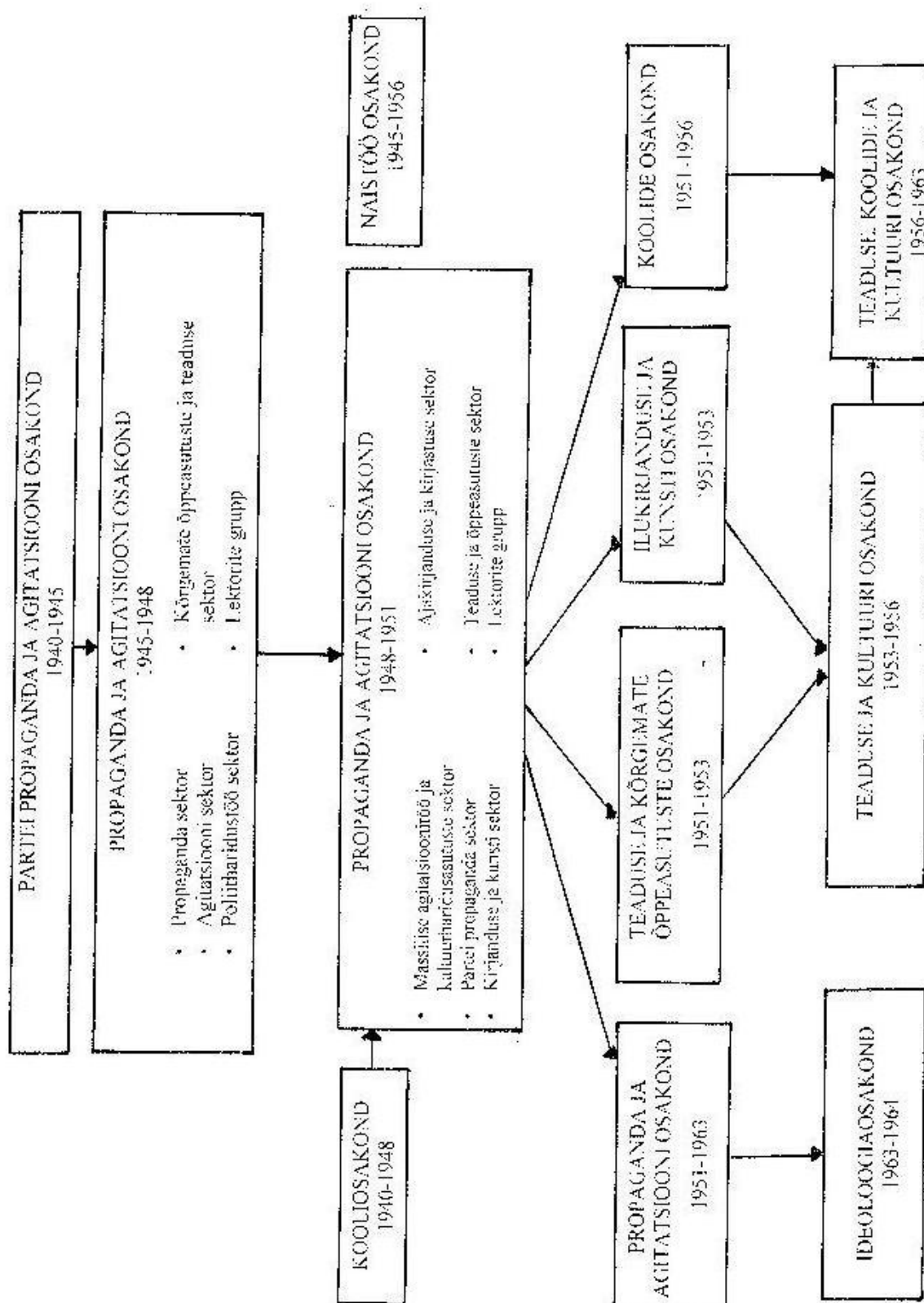
ENSV Nõukogude Kirjanike Liidul ja „Loomingu“ toimetusel tuleb pidada alatist sidet algavate autoritega, korraldada neile konsultatsioone ja loomingulisi kohtumisi.

ENSV Nõukogude Kirjanike Liidul ja „Loomingu“ toimetusel tuleb arutada kirjanike loomingulisi kavasid oma laiendatud koosolekui, ergutades sellega kirjanikke ideeliselt ja kunstiliselt täisväärtuslikke teoste loomisele, mis kajastavad meie suurt ajastut, bolševistliku partei poolt kasvatatud nõukogude inimeste mõtteid, elamusi ja kangelastegusid.

Eestimaa K(b)P KK büroo soovib ajalehtede „Rahva Hää“, „Sovetskaja Estonia“ ja „Sirp ja Vasar“ toimetusele avaldada „Loomingu“ ilmunud numbrite arvustusi.

LISA 3

EK(b)P KK propaganda ja ideoloogia valdkondade juhtimise skeem. – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ..., lk. 256-257.

LISA 4

Karikatuur Õhtulehes 17.03.1951, nr. 64, lk. 5.

Nädala rinovaade PALK SILMAST!

Tähtsamat mõeldakse
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

Kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest
kõrvalt ja eest

See on tõsi, et ta
on tõsi, et ta
on tõsi, et ta

LISA 5

Kirjanike loomingulise töö plaanid

a) kirjanike loomingulised tööplaanid viisaastakuks 1946-1950

ISIKLIK TÖÖPLAAN 1946 - 1950.

1. Seevõtt Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keelteoskuse juhataesdi kirjanduse ajaloo kateedri (em. R. Tev) juhtimisel teostatavat eesti kirjanduse ajaloo koostamist. Kõrgetasemel on praegu sissejuhatus perioodile 1898 - 1917 ühenduses perioodiseerimisega teabekorraldusega tuleb läbi viia ja lõplikult valmistada periood 1917 - 1940. Minu osa eesti kirjanduse ajaloo koostamises on määratud a) perioodi 1898 - 1917 üldise ajaloolise iseloomatamise, kirjanduslike nähtuste ja ühiskondlike sündmuste sidumise, isikute ja teoste üldise iseloomustamisega ning geneetilise joone ja tõendavõitluse üldine kirjandus, b) sama perioodi kohta 1917 - 1940, peale selle selles perioodis esinevate kirjanike ühiskondlikkus. Töö valmib 1947. aasta 1. pol. lei.

2. Kirjandus "Eesti Lühirika areng". Teos käsitleb lühirika kui ühe aja kestel eesti juhtiva kirjandusliigi tekkimise ja arengi mõjusid ning eesti ühiskondlike sisenistest vahetõrkedest kui ka vene ja teiste rahvaste loomel väliskeskkonnast, ühtlasi on abiteos käsitletuse tõendavõitlusest 1917 ühenduses ühiskondlike võitlustega ja näitab loomel meisterlikkuse arengut. Töö valmimise aeg - 1949. aasta.

3. Juhan Viitaste "monograafia". Valmimise aeg - 1950. aasta.

Peale selle loovteen kirjutuste arvustusi ning sama võtta jooksva kirjandusliku elu kohta.

Õhulinnas,

5. sept. 1946.

N. Andresen
(N. Andresen)

Motta

Tööplaani põh
1946

16. IX. 46.

Kallis Sr. Viiding!

Minu viieaasta plaan:

Kõlas luuletuskoogu.

formene 1947 a.

Teine 1948.

Kõlitas 1950

luuletuste tekstinaid alla
planeerida on milingil vii-
mata.

Tõrvitusega
Felix Kotta

b) Osvald Toominga loominguline aruanne 1949. aasta kohta ja loominguline plaan 1950. aastaks.

KIRJANIK Toominga Osvald
(nimi ja eesnimi)

LOOMINGULINE PIAAN
1950. aastaks.

1950. aastal kavatsen ma kirjutada järgmised teosed (märkida žanr, teema, ulatus)
 - 1. ...
 - 2. 1950. aastal soovin oma loomingulise töö arvudes saavutada loomingu- ja kirjandusloomingu (märkida žanr, kui ka teema, millise teosega saavutatakse)
 - 3. Millised käsikirjad kavatsen esitada 1950. aastal kirjastusele
 - Millised "Loomingule" või teistele perioodilistele väljaannetele?
 - 4. Milliste teiste teoste ilmnemist on 1950. a. oodata? (märkida žanr, pealkiri, ulatus)

Autori allkiri

1950. a.

KIRJANIK Toominga Osvald
(nimi ja eesnimi)

LOOMINGULINE ARUANNE
1949. aasta kohta.

1949. aastal töötasin järgmiste teoste kirjutamisel
 - a) ...
 - b) ...
 - c) ...
1949. aastal olid järgmistes loomingu- ja kirjandusloomingutes
 - 1. ...
 - 2. ...
1949. aastal esitasin kirjastusele järgmised teosed
 - a) ...
 - b) ...
1949. aastal ilmusid trükitud, sõhjoelised
 - 1. ...
 - 2. ...

Autori allkiri

1949. a. Osvald Toominga loominguline aruanne 1949. aasta kohta. - EKM EKLA F 301 M 6:10 L 69.

Osvald Toominga loominguline plaan 1950. aastaks. - EKM EKLA F 301 M 6:10 L 70.

a) Ralf Parve lasteraamatu „Tahan ruttu kasvada“ kriitika
 Öhtulehe satiiribrüigis „Mesilane“. – *Taavi, M. Vinta-vänta, virra-vurra. – Öhtuleht 14.11.1953, nr. 269, lk. 5.*

9. lk. 2.

Mesilane

«Vend Ine, õnneksämpa ees, äga mina, viikenees, pänta-pänta ärele. Vennal käes on koolikott, soolikootis, sinidipoot, vinta-vähla, küpärastapp, viker-viker, kirkakäär, virra-vurra, püra-pööre, päevas kasvav väkka võrra, Kõõr me oame su ees, lastekirjaniku nõrga vems, plaks, «Ei, poleks» ütles, ja lütsid pead raputades, «Kõust sa misüksed! Mõistetud sõna oled õppinud – virra-vurra, vinta-vähla...»

Telne pois äga västac «Sõnad reas on lühid ja auki! Või-silpnis piid ja paun! Loed, ja korraga saama!»

Lendad sirul karpjähil, Tinnat-ans, armus on, västa sirna... Ja poisid, nätsid sõrmega, kasipuu aknale, Lastekirjanik heltsa piigu sõnne, õstetud R. Parve lasteraamatus «Tahan ruttu kasvada» ja mõists, Saati need poisid selle sparra-pörra võtadki, sõnastit see, kas lastekirjanik poisitele sel, ja, Kõnnes kasuõnne mõttes ta endamisi «Ei, kuu on zou, e a k e o t t e a i l k e d, pole arusaamist kõrgest tudekims, Sest, selgest värsimõõndust ega filmi-õnne!»

Ja nenda ta pahaselt õnri- sedes astus, – lüts «vurra-vurra, birc-urra...»

M. TAAVI

20 novembril 53

SKP Keskkorralduse sekretariaatile
 H. J. Kukkile

«Öhtulehes» nr. 269, 14. nov. k. a. ilmus satiirileheküljel «Mesilane» M. Taavi sõidet kirjaniku Ralf Parve loetu ja tema 10 lasteraamatu «Tahan ruttu kasvada» kohta käiv ühe kirja «Vinta-vähla, vära-vurra», mis on tekitanud kirjaniku mõne külgas viha peaju ja naerul, sest sellist esinomit aialhes ei saa nimetada ei kriitikaks ega satirikuks, vaid ainult naukvälliks, pahatahtlikuks laimaks kirjaniku aadressil, misgaaritatavaks kallaletoovaks kirjandusele. «Öhtuleht», kes R. Parve uus, kõigiti silmapaistva laste raamatu kohta pole seni veel esjalikku kriitikat suutnud anda, noppis mitmet eri luuletusest välja lastelemele läisli omaseid ja Parvel odukusikult kasutatud onomatopoeetilisi kõlakuundeid, lisas neile juurde ehtsusaureid loriisulka sõnu ja solivavaid märkusi autori kohta ning trakkis ära peaskvilli, millel pole midagi ühist satiriga, tekitades lugejas milje, nagu oleks R. Parve kühacolev lasteraamat olavkariuoslik praht ja k. Parve ise cluvooras kitarid, «Öhtulehes» praktikas pois see usmekordne, et ta lubab endale vaenulikku avaldusi kirjanduse ja kirjanike aadressil, nagu ois «sensatsiooniline» poriloopimine R. S. S. ja M. K. Kirjaniku pihta ning nende niigiruha raiskajaiks tunnustamine.

Kesti mõõdude kirjanike kollektiiv palub teid «Öhtulehes» ilmetust korrale kutsuda ja nõuda talit oma van parandamist.

KN Kirjanike Liidu
 juhatuse esimees
 (A. Schmitt)

LISA 7

Õõtuul

Must tuuleiil käis läbi linna ruttu,
et pajatada õudset muinasjuttu.

Kõik varises, kui korraks ta vaid vingus,
võis tappa igauhe tema hingus.

Siis longu langesid kõik puude rivid
ja paigalt põgenesid telliskivid.

Siis sadamasse saabus katkupaate
ja tänavale rullus okastrate.

Siis inimesi küljekile vajus,
tuul sõõrmeis, ta miasmid aga ajus.

Nahkhiired, aastad! Tuhat hallis jadas!
Neist nelikümmend akendesse sadas.

Õõ kiikus pilvis, ähvardav ja raske.
Näo asemel mu rahvas kandis maske.
August 1946.

* * *

Õõtuule must ja katkust lehkav ving
ei tapa seda veel, mil nimeks hing.

Ja hinge kui ei varjaks valest kest,
võiks lahvatada õõsse ta protest.

Nüüd aga ole valelik, posöör
ja sul. Või siis pane kaela nõõr.
September 1946.

Filosoofi laip

Lumi silitas ta luidrat palet,
tuul ta taskuis soris;
suu, mis iialgi ei õelnud valet,
külmus kraaviporis.

Sõitis talur, mässit sooja vaipa,
linna kaupa tooma;
peatas hobuse, kui nägi laipa,
ütles: „Vaene joomar!“
Detsember 1946.

Tuul

Jah, mille kallale ta kõik ei kipu.
Ta võtab näppu näiteks riigilipu
ja siblib seda, pilkesõnad suul,
ehk küll see üldse selleks seal ei ripu,
et seda naeraks kergemeelne tuul.
Juuli 1948.

Simson

Ta oli samba küljes ketis.
Ta, pime, nõutu, laulma sunniti.
Kuid tema naergi oli petis,
vaid viha kogus ta tund-tunniti.

Siis saabus päev, mil värsket jõudu
ta tundis käsivartes ärkamas;
ta naeru kuuldi veel, täis õudu –

Nüüd varemeil on rohi tärkamas.
September 1949.

Kohtumine Ahasveerusega

Ole rahulik veel ja ole üksi õõga,
kes teab, mis unistused on sul täõs!
Üks räbalates rauk läheb longates möõda
ja varjab kraega inimliku näõ.
Juuni 1950.

* * *

Suur kevad tuleb pea ja päästab naerdes valla
kõik vangistatud jõõd, mis jäise surve alla
on jääma pidanud kuu järel kuu ja kuu.
Päev, rohkem sära veel nüüd hangedele kalla,
sest väiksed ojadki on sula ootel ju –
ka neile vabadus on kallim kui kõik muu.
6. märts 1953.

LISA 8

Ajalehes Tartu Riiklik Ülikool ilmunud artikkel Ain Kaalepi ja Eno Raua peetud „kahvliiduelli“ vastu ja Ain Kaalepi illustratsioon. – Maid, A. Kah kangelased. – Tartu Riiklik Ülikool. 16.12.1948, nr. 4, lk. 3.

Vaeste asemel

Kah kangelased

Aja algus on öletl päris lihtne. Ajaloo-keeleteaduskonnas on nimelt teiste hulgas ka üliõpilasi: Eno Raud ja Ain Kaalep. Elavad ja üliõpivad päris niisama nagu kõik teised üliõpilased; käivad loengutel, õpivad, õendavad oma eksameid ja arvustusi. Kõigis neis lükkudes pole veel põhjust, miks need noormehed väariksid seda, et neist pikemalt ja eraldi juttu teha, et nendest saaksid küesoleva loo kangelased.

Enamik üliõpilasi pole täiesti ei Eno Raudast ega ka Ain Kaalepist kuigi palju kuulnud. Igatahes seda teavad ajnult väga vähesed, kui kangelaslik ja vaprer hing neis meestes peitub. Varem ei paistnud see nii väga välja. Aga nüüd paistab.

...Paar sajandit tagasi elas mees nimega Cervantes. See mees kirjutas romaani „Don Quijote“, mida meiegi põlevil loetakse huviga kui väljapaistvat kirjanduslikku meisterteost. Sellepärast pole midagi halba selles, et ka Ain Kaalep ja Eno Raud seda raamatut lugema juhtusid. Pisut halvem aga on see, et tolle aegrihtu hispaania aadlimehe tembud väikesed neil lugemisel pea pöörisesema.

Aga veel üks minevikuvärv mõjutas meie donkihottide mõtteid ja tegusid. See oli

endisaegse härrasburži vaim. Lupejale kuulatust ühines Don Quijote'i oda kõlra helitatud parunivõsude rapiiride täri-naga kunagistel duellidel. Ja meie kangelased lausa varisesid imellusest, mida kangemulle nad lugemistega võidid. „Milleme sangarlik aeg! Millised üllad inimesed!“ hüüdsid nad hardalt Cervantese teose lugemist lõpetades.

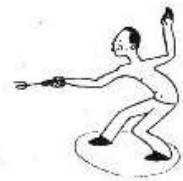
Ain Kaalep ja Eno Raud ei saanud nüüd enam rahu. Aja-jooksa valimis neis kindel otsus korraldada midagi sellistaolist, mida elas läbi iselise Don Quijote. Nad otsustasid saada tema „traditsioonide“ kandjaks ja edasiandajaks. Lepiti kokku selle, et tuleb korraldada kahevõitlus etu ja sarma peale. Suurte pingutustega lepitati kokku ka Dulcinea isikus, kuigi kummalgi donkihottidest oli oma siidamidaam. Aga ilms Dulcineat ei saa ju olla ka Don Quijote'i...

Ning ühel ilmsal õhtupoolikul otsisidki mõlemad donkihottid välja vooorimehe, kellel parasjasti midagi erilist teha pöidud, ning palkasid ta endale kutsariks. Mitrinal-kirinal sõideti siis loogiseral vooorimehevaatril läbi linna üliõpilasmajja, kus pidi toimuma ajalooaine sündmus: Don Quijote'i ja parunivõsude-riiukukkede

„õilsad“ hinget pidid taaselustama kahes linapäeva üliõpilases. Mõnseas, mõnugut vaidlust tekkis kull küsimuse ümber, et La Mancha kiltmaade ja üliõpilasmaja vahel on väike ühist ning et vooorimehehobune pole ka mingi õige Rosinante. Aga seal, kus Don Quijote meele rüütid hästa jättis, tuli neile appi nende teine eivanem ja nad lohnusid end sellega, et „vanasti tehti ka nii“.

Südamuskohale koguti trobikond asjahuviilisi ja tsirkus-sele sekundantide Andreseni, Hallapi ja mõne teise „vandeseltelase“ juuresolekul ajasid moodas donkihottid oma kuneid-sirgid maha ja saatsid teineteisele meitikut vihkumist äkkava pigi. Põrandale joonistati kummaagi duellandi jaoks sõõr, millest ta kahevõitluse kestel lahkuda ei tohtinud. Kole võitlus võis alata. Aga siiski – kõige tühtsam oli unustatud. Paudusid rõlvad! Mis nüüd ette võtta? Ent leidlikule vaimule pole ükski takistus ületamatu. Nii ka nüüd: et rapiire, odasid või midagi muud „õilsamat“ käepärast pöidud, haagiti kurtiki kahvliid, mis saadki kahevõitluse relvadeks.

Kogu nali ei kestnud kaua. Kuulsa „kurva kaju rüüti!“ märksa vähem kuulsad järeltulijad vehkisid tükki seega kahvliitega, ilmutades võitlusohverdust. Ja et nii sangar-

Donkihottid vehkisid hirmudratavalt kahvliitega

likkus kui vaimustust oli mõlemal „kahvlikangelasel“ võrdselt, siis duell mingeid selgeid tulemusi ei andnud. Aga kuna duellil siiski peab olema võitja, kes pöirb ülla Dulcinea sidome ja kaa, siis sedapuhku otsustati võitja ja kaotaja küsimus lihtsalt „kulli ja kirja“ heitmise teel. Juhtus, et Kaalepil oli rohkem õnne ja Raud pidi nii võitja-aust kui ka ihaldatud Dulcinea sidamest ilma jääma. Aga ega see Rauda nii väga ei kurvastanudki. Tuleb pidada meeles, et meil on ikkagi teinemat väga õilsabingeliste inimestega. Neid oma kõrgeid omadusi demonstreerisid „kahvlikangelased“ nüüdki, jändes omavahel ilmsasti ja korralikult kokkuleppele. Ning Don Quijote'i ja parunivõsukeste-üliõpilaste hingede taaselustumine ja ühinemine meie loo kangelaseltes lõppeb ühise jutupühimisega kohvikulana taga. Tuju oli hea

ja kuniast enesimeetlemist oli ka küllalt.

Mida ütelda siis selle loo kohta? Üks on pikematagi selge: meie üliõpilaskonna valdav enamik „nõukogulikult mõtleb enamik „häraste“ Raud ja Kaalepi imelust ei jaga. Kuigi me peame lugu Cervantese püüva väärteusega teosest, ei ole Don Quijote ise meile mingisuguseks eeskujuks. Ja lausa vastikud on meile helitatud parunivõsukeste nõndanimetatud „traditsioonid“, mille vastu ühelgi nõukogude üliõpilasel pole muud tunnet peale pilguse. Ja sellepärast me arvame, et Eno Raud ja Ain Kaalepil, aga ka nende mõttekaaslastel (ja neid mõni veel kahtlemata leidub) on väimasa aeg teiselt järele mõelda ja muuta oma vaadet elule ja tööle.

A. Maid

LISA 9

“Inglise brigg”

üks vana tundmatu autori meremuinasjutt, välja antud Tartus 18**, kaasaegsesse keelde tõlkinud
 Juhan Schmuul. – *Schmuul, J. Et õunapuud õitseksid. Tallinn, 1951. Lk. 69-79.*

PROLOOG

Sellel lool, nagu öeldakse, habe on pikk.
 Mitu sajandit lugu on vana.
 Ja ma kardan, kas kaasaegselt “inglise brigg”
 suudab mõjuda elavana.

Brigg ammu on põhjas ja kõduneb seal,
 kuhu päikene pilku ei heida.
 Neli versta on ookean püsti ta peal,
 seda kohta on võimatu leida.

Aga olgu... On tähtis siis – kuidas ja kus?
 Tähtis on ju, miks tuli ta meelde.
 Selles süüdi on kiiduväärt harjumus
 vahel vedada paralleele.

ESIMENE PEATÜKK

milles on antud brigi tegevuse lühike iseloomustus ja jutustatud tema salapärasest ilmumisest ja kadumisest.

Kõigist raamatuist kõige lühemalt teeb,
 kõige karmimalt – laevaraamat.
 Kolm rida – kui tapeti meremees,
 kaks märgivad väiksemat draamat.

Aga vanade laevade raamatuis
 olla olemas peatükke pikki,
 mis rääkivat tõsiselt sellest, kuis
 jälle kohati “inglise brigi”.

...Kuskil Atlandil. Laiust ja pikkust ei tea,
 kuud ja aastat – ka see pole tähtis,
 kuid mitmete kaptenisildade pealt
 seda brigi siis sageli nähti.

Brigg ilmub. Ta istub liig sügavalt vees,
 ta rängasti, rängasti lekib.
 Tast maha jääb imelik sogane tee,
 ja meeskond lööb pokkerit dekil.

Ta mastid on murdunud, pehastund raad,
 ta lehkab nii surma kui mulda.
 Ta purjede-kaltsudest aru ei saa –
 vist mitmete riikide puldan.

Ta pardas on augud, mis kahurid löönd,
 kui puusärk ta lainetel kiigub.
 Ta armastab ilmuda eriti öös,
 ka udus ta meelsasti liigub.

Ja oli kui reegel – kui kohanud laev
 loobus võitlusest, põgenes, taandus,
 - siis taibati varsti, et brigi laelt
 katk tervele laevale maandus.

Kui laev oli julge, kui rünnakuks tal
 mehi, närve ja teadmisi jätkus:
 brigg põgenes, uppumas löökide all,
 ja meeskond ei nakatund katku.

Nii mitmete laevade toredat teed,
 head kurssi brigg häirivalt lõikas.
 Ja mitmete rünnakulöökkide eest
 ta osavalt kõrvale põikas.

Sai hoope – ei uppunud. Tondina käis
ta Atlandil ringi ja lekkis.
Kuid iga aastaga – nõnda näis,
oli meeskonda vähem ta dekis.

Las lõppeda peatükk tsitaadiga
laevaraamatust:

“Räägitaks’, nagu
briggsi sadamat kindlaks eal teha ei saa
ega lugeda nime ja plagu.

Sellepärast, et pikksilma kardab see brigg,
seda nähes ta eemaldub ruttu.
Kuid tal on veel teine ja kavalam trikk –
sellel juhul ta mähib end uttu.

Täna ilmus ta jälle. Ei vedanud tal:
meie nägime plagu ja nime.
Briggsil sadamat pole, sest ahtri all
nime pole – me vaatasime.

Pool nimest on loetav – “Natsionalist”,
kuid teine on kuidagi kaetud,
ja arvame nõnda: juhtkonna poolt vist
on see teadlikult segaseks aetud.

Ta plagu – üks valge, üks sinine triip,
kuid keskpaik – piraatide moega.
Teist külge kord nägime – sitsis siin
kolm nälginud lõvipoega.

Brigg pageda püüdis. Täis udu ta siis
lõi mere. Me karstime – suleb
see meie eest briggsi. Kuid värskendav iil
siis udu Atlandilt minema viis.

Meie laev avas briggile tule.”

TEINE PEATÜKK

milles piirduakse peamiselt tsitaatidega briggsi laevaraamatust, mis langes võitnud laeva kapteni kätte ja milles on antud lühike iseloomustus
briggsi juhtkonna kohta.

Päev selgines. Udu on hajumas.
Päike helendas lainetelt vastu,
kui briggile, mis oli vajumas,
võitnud laevalt kontrollija astus.

Olid plagud seal mädad ja roostes kõik raud,
ja meri käis reelingust saadik.
Ja dekk oli tühi ja vaikne kui haud.
Siit edasi – jälle tsitaadid:

“Seal rotidki tundsid, et vajuti –
briggilt hoolega jalga nad lasid,
kuid astuti kapteni kajuti,
kus laual on säärane asi

kui briggsi päevik.

Sel kaanel embleem
on see, mida lipulgi kohtad.
Kuid avades päeviku – selle sees
kõik andmed on juhtkonna kohta.”

Väljavõtted briggsi päevikust

I

“Briggsil kapteniks oli meil osav mees,
meeskond tänuga meeles peab teda.
Sest sulist, kui van der Andersen,
vaid kiitvat võib kõneleda.

Ta terviseks juhtkond siin briggil jõi
ja kavatseb edasi juua.
Sest ta eluga näitas, kui palju võib
üks kapteni kahju tuua.

Oo, kapten, suur van der Andersen,
suur, raske kaliibriga sulii,

kui viltu ja valesti arenes see,
et ta tegevus ilmsiks ju tuli!

Ta oli laveerija, kaval ja peen,
ja paljugi hooleks tall' anti.
Ja osavalt vedas ta, Andersen,
väga ohtlikku konterbanti.

Ei orje, ei siidi, ei kulda, ei teed.
Muu kaup oli hoopis tal lastiks.
Kõik, mis vedas ta – alati sobis see
briggsi lipu ja vapiga mastis.

Need laadungid rändasid keerukaid teid,
läbi tegid maskeerivaid reise.
Ta vedas ju vanu praak-ideid,
ühest ajastust vedas neid teise.

Kõik surnud ja pehastund, vana ja väär
tema kätes end õitsele ajas.
Tema tõttu meil briggil on atmosfäär,
mis uut absoluutselt ei vaja!

Kapten toibutas vana. Ta armastas uut
nii, nagu koer armastab keppi.
Tuld uuele sülgasid kahurisuud,
brigg uuega iial ei lep!

Kapten "Noor-Westi" aegadest unistas vaid,
uut ja tervet ta poriga loopis.
Oo, sa õnnetu saatus! Just uue käest sai
kapten põdemapaneva hoobi...

Siukest tõbe kui ausus – van Andersen
mitte iialgi elus ei põdend.
Üldse oli ta hea katoliiklane.
Üle kõige ta põlgas tõde.

Tast sai merede hirm. Ja kui saatus ka nii
ülekohtuselt virutas talle,
et kaptenisillalt ta minema viis –
siis ta vaim elab briggsi peal alles!

Ning kui meeskonnalt küsida:
meeldib teil see
vana vaim ja ideeline krempel? –
seistes valvel, nad vastavad nagu üks mees
kaunis ladina keeles:
"Semper!"

2

"Ega kapteni tõbi veel hukatust too!
Meeskond, muidugi teada, närveerib.
Uus juhtkond aga, don Kurze ja Ko,
juba kaptenisillal patseerib.

Don Kruze on teadlane-tüürimees,
kõrge mänguga tema on harjund.
Tema väärrika doktorikolu sees
on tohutud teadmised varjul.

Tema tarkust vast iseloomustab see:
meeskond ristas ta Kavalaks-Antsuks.
Ta kodus on kõikides teadustes,
tema takti lööb, teadus lööb tantsu.

Ta kõneleb targasti:
"Teadus ei pea
iial laskuma madalasse.
Tema pühadest kõrgustest rahvas ei tea,
õige teadus ei tunnusta masse!"

Kuid eluga sidet ei kaota ju me:
kaks aastat mu agentuurist
magistrikaadiga teadlane
herne keemise seadusi uurib."

Mis on aga kruzelik “voolujoon”,
tähtis termin, mis käiku ta lasi?
Briggil igapäevane teema on too,
kogu meeskonda huvitav asi.

Vaat selline:

ühele võimule end
müü ihu ja hingega maha.
Teise võimu käest võta kui vaga vend
aga selle eest tiitleid ja raha.

See ongi don Kruze.

Ja endiselt teeb
brigg leekides Atlandil tuure.
Lipp lehvib – a la van Andersen,
vana kapteni vaim on ta juures...”

3

“Teine tüürman on Adamus Ericus,
rahvus teadmata, pärit Pariisist.
Tema peamine kirjatöö – “Loovimiskunst” –
on kreekamaa kirjaviisis.”

4

“Laeval kokaks on parun von Vidinghaus.
Mitte eriti väljapaistev.
Kuid pealtnäha on tema kuradi aus.
Igas sadamas see teda kaitseb.

See näiline ausus on vajalik joon,
kõrgelt hindas van Andersen seda.
Paljud tüübid see mainitud briggile toob,
ja samuti siia tõi teda.

Kas tal teeneid on? On! ja neid hinnata võib.
Ükskord laevale, nimega “Coordi”,
von Vidinghaus kangelasena lõi
tagamõttega pootshaagi poordi.

Kuid üldiselt käitub ta kuulekalt.
Kõik täitnud on, mida tal kästi.
Ta filosofeerib ja luuletab,
kuid kahetseb – eriti hästi...”

* * *

Hüva. Jätkub tsitaatidest. Neile ei saa
erapooletust ette küll heita.
Olles ülistavad – ei suuda nad
briggsi juhtkonna väärtusi peita.